

Közép-Európai Közlemények

A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

IX. évfolyam 3. szám, 2016/3. No34

Közép-Európai Közlemények
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

Prof. Dr. Baranyi Béla, Debreceni Egyetem a „**Régiótörténeti Kutatások rovat**” vezetője
Dr. habil. Gál Zoltán – KE, és MTA KRTK a „**Regionális tudományi közlemények rovat**” vezetője

Dr. PhD Veres Lajos, Dunaújvárosi Egyetem a „**Fiatal regionalisták rovat**” vezetője
Prof. Dr. Gazdag Ferenc, NKE, Budapest a „**Nemzetközi tanulmányok rovat**” vezetője
Hajdú Zoltán DSc, MTA KRTK a „**Politikai földrajz rovat**” vezetője
Dr. habil. Keczer Gabriella – SZTE a „**Gazdálkodás- és vezetéstudomány rovat**” vezetője

Dr. PhD Miklós Péter – SZTE az „**Újragondolt negyedszázad rovat**” vezetője

Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem

Prof. Dr. Majoros István, DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem

Dr. PhD Sipos Anna Magdolna, PTE FEEK,

Határon túli tagjaink

Dr. PhD. Andrej Tóth, Silesian university in Opava, University of Economics, Prague

Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad, Újvidék

Dr. PhD. Tonk Márton, Sapientia EMTE, Kolozsvár

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Rafai Gábor

Nyomda:

Innovariant Kft, Szeged

Közép-Európai Közlemények
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

Folyóiratunk lektorált folyóirat. Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás ún. vaklektorálás, azaz titkosan történik!

Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:

- 1). **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
- 2). **EPA** (Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis)
- 3). **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikkek)

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottságától C-kategóriás folyóirat minősítést kapott.

Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során tudományos folyóiratként fogadja el.

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.

Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:

- A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: www.vikek.hu
- SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: <http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>

TARTALOMJEGYZÉK

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT

- Koudela Pál: A V4 országok regionális koherenciája az EU integráció kivándorlásra gyakorolt hatásának tükrében 6
- Hartl Mónika: A határon átnyúló turizmus fejlesztésének vizsgálata az Ister-Granum EGTC példáján 23

FIATAL REGIONALISTÁK ROVAT

- Haffner Tamás: A dél-dunántúli gázellátás története 1869-től napjainkig 37

POLITIKAI FÖLDRAJZI ROVAT

- Dövényi Zoltán: Migránsok, menekülők, szerencsét próbálók és társaik. I. rész 57

GAZDASÁGTÖRTÉNET

- Kaposi Zoltán: Tudomány és gazdaság. Festetics Imre gróf birtokai és gazdálkodása a 19. század első harmadában. 66

RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOK

- Nagy Miklós Mihály: Kárpátalja a magyar hadtörténeti földrajzban 83
- Suba János: A Magyar Királyi Honvédség Kárpátalján 101
- Bajor Tibor: Kárpátalja logisztikai viszonyai 117

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ROVAT

- Bagdi Róbert: Településnevek Ung és Bereg vármegyében az I. világháborút megelőző két évtizedben. 136

GAZDÁLKODÁS- ÉS VEZETÉSTUDOMÁNYI ROVAT

- Dajnoki Krisztina – Balázs-Földi Emese: Diszkrimináció a munkarőpiacon 149
- Fenyves Veronika – Tarnóczy Tibor – Bács Zoltán: Az Észak-alföldi régió élelmiszerjellegű vegyes bolti kiskereskedelmi tevékenységet végző vállalkozásainak elemzése 165
- Sztányi Róbert: Munkaerőpiaci sajátosságok vizsgálata az építőiparban 184
- Katona Norbert: A méret a lényeg? Stratégiai dimenziók vizsgálata a szervezet-, illetve piacszerkezet specifikus csoportosítás mentén 198

OKTATÁS-FELSŐOKTATÁS ROVAT

- Takács Zsuzsanna Mária: A magyar tanítónők, valamint a pécsi tanítóképzés a századfordulótól a második világháborúig 213

RECENZÍÓK

- Lőrinczné Bencze Edit (2015): Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig. Aposztróf Kiadó, Budapest. Ismerteti: Zachar Péter 222
- Miklós Péter (2015): Az emlékezés világi. Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, Szeged. Ismerteti: Apjok Vivien 228
- Pascal Fontaine (2015): Út Európa szívébe. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben 1953–2009. Barankovics István Alapítvány, Budapest. Ismerteti: Zachar Péter 231
- Szabó Pál (2015): Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. Ismerteti: Pénzes János. 238
- Kerekes Sándor szerk.: Fenntarthatóság és közösségi pénzügyek. Wolters Cluwer Kiadó. Ismerteti: Nagy Sándor 241

Koudela Pál*

A V4 ORSZÁGOK REGIONÁLIS KOHERENCIÁJA AZ EU INTEGRÁCIÓ KIVÁNDORLÁSRA GYAKOROLT HATÁSÁNAK TÜKRÉBEN

*THE REGIONAL COHERENCE OF THE V4 COUNTRIES IN LIGHT OF
THE EU INTEGRATION'S INFLUENCE ON EMIGRATION*

ABSTRACT

Severe changes occurred in east-west migration from the V4 countries, its regional role both geopolitically and in regards of its homogeneity, during the period since their EU accession. The four countries have similarities and differences both in immigration from the Baltic countries and in emigration to western countries. The latter is rarely examined field, especially in a comparative way, even less examined as embedded into a regional concept; for this reason we deal with it in more detail. Both economic and demographic differences are determinant alone in each country, but recent conflicts – which called EU integration in question (especially along with BREXIT) – are also important for preserving the regional integrity of the Visegrad countries. Each of the four countries has different targets in outward migration, different migration methods and role in the receiving countries. Poland is the largest sending population, it has the largest Diasporas, but Hungarian émigré chose more often longer term stay out. The Czech emigrants are far less than the other considering both target countries, their number and their rate compared to the population of the sending country.

1. Bevezetés

Jelen tanulmányomban Köztes Európa, azon belül is a V4 országok demográfiai koherenciájának összefüggéseit elemzem, különös tekintettel a térséget érintő nemzetközi migrációra, azon belül is a kivándorlásra. Számtalan egyéb dimenzió – elsősorban földrajzi és gazdasági – tekintetében a térség a regionális kutatások egyik legkurrensebb alanya, és nyilván szükségtelen itt és most a történettudományi megközelítés történetét és jelen helyzetét taglalni. Általánosságban úgy tűnik, hogy diszciplináris különbségek mentén lehet a legpregnánsabb határvonalakat megrajzolni, ugyanakkor számomra csupán a politológia tudott olyan nézőpontból közelíteni a témához, amely konkrét választ is ad a földrajzi értelemben még-

* Dr. PhD. Koudela Pál, főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola, Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Tanszék

annyira is leszűkített térség koherenciájával kapcsolatban folyamatosan feltett és megválaszolatlan kérdésre.

Nincs nemzetközileg is elfogadható geopolitikai kép a történettudományban, s az Oscar Halecki óta¹ tartó vita máig nem adott egyértelmű választ, hogy hol és milyen szempontok mentén körvonalazható a térség.² Ugyanakkor nem ad a geopolitikai elemzés mai helyzetképe sem bizonyosságot, hogyan értelmezhető a térség: a félperifériás jellege, nagyhatalmak közötti földrajzi fekvése, fragmentáltsága, nemzeti-etnikai problémái, kisállami jellege és demokratikus deficitje,³ vagy egyéb szempont alapján. Nehéz körvonalazni, hogy mely gazdasági mutatók tekinthetők, vagy mely kompozit változatok jellemzik úgy a térséget, hogy annak idővetülete sem mutasson divergenciát;⁴ sőt, még az identitás összetartozásra vonatkozó egysége is kérdéses az érintett országokban, legyen az az egymásról alkotott kép⁵ vagy az EU integráció kérdése⁶ –, és gondolom a történeti szempontot itt is fölösleges emlitenünk.

A demográfiai szempontok általában részét képezik a térség regionális értelmezéseinek, akárcsak a geopolitikai koncepcióknak, ám maga a demográfia térségi elemzéseiben nem jellemző a Köztes Európa koncepció. Nem szokványos elkülönülten a visegrádi országok demográfiai jellemzőit, mint differenciális vagy makro-regionális entitást keresni, habár – 20. századi történeti sorsközösségünk okán – létezik pl. haladósági regionalizmus, mely a kelet-európai térséget elkülöníti. Ez utóbbi azonban csupán arra példa, hogy a kelet/nyugat politikai-gazdasági-társadalmi erői mikor, mennyire és hogyan vonzották magukhoz a térség országait. Ebben az esetben pl. a Második Világháború utáni, szovjet nyersanyag-behozatalra alapuló extenzív iparpolitika okozta erőltetett urbanizáció, késleltetett városfejlődés és annak anómiás társadalmi hatásairól beszélhetünk, ami azonban egyértelműen a szovjet hódoltság következménye, s ilyen módon nem is különíthető el egészen a történeti viták azon érvrendszerétől, mely a függőségi rendszereket, a társadalom és politika viszonyát taglalja.

Az egyes szocioökonómiai dimenziók egymásra hatása bonyolult hatásmechanizmusokat rejt, s egyes elemeket kiemelni nehézkes és torzító. A kontextusok egyes rétegeit mégis szétválasztani igyekszünk minden esetben, s csupán a különbségeket rejtjük véka alá, amikor azok mutatóinak összevonásával homogénként leírható térséget kapunk.

2. Demográfiai jellemzők

A fent említett haladósági szempont legyen tehát az első, habár ezt csupán kiemelt problémássága indokolja. A huszadik század második felének trendjei a szocialista blokkon belül mindenütt romló morbiditási és mortalitási értékeket mutattak. Különösen igaz volt ez a középkorú férfiak továbbélési esélyeit illetően, és abban, hogy az érrendszeri betegségek okozati struktúrájában nem következett be változás – főként annak fényében, hogy a nyugati társadalmakban viszont igen.

Látványosan hasonló volt a daganatos betegségek és devianciák okozta epidemiológiai változás a térségben, így pl. a májzsugor-halandóság romlása az 1960-as évek elejétől.⁷ De figyeljük meg országos szinten a folyamatokat, s tekintsünk el a világ nagy régióinak divergenciájában betöltött szerepüktől. Ha tehát kiemeljük a kelet-európai államok közül a V4 országokat, akkor még itt is jelentős különbségeket tapasztalunk. Míg az 1950-es években Lengyelország volt, a rendszerváltás utánra azonban Magyarország lett a legkedvezőtlenebb mortalitási helyzetben. A középkorú férfiak továbbélési esélyei számottevően romlottak Magyarországon a többi országhoz képest is. A térség országairól elmondható tehát, hogy nem csupán differenciáltak e tekintetben, de szekuláris trendjeik sem azonosak a mégoly erős közös, évtizedekig tartó társadalmi-politikai hatások ellenére sem.⁸ Ugyanakkor a demográfiai átmenet általános modelljétől eltérő, divergáló folyamatok nem csupán a négy országra voltak jellemzőek a huszadik század második felében, hanem a teljes szovjet blokkra, így azok szűkebb regionális jelentősége vitatható.

A stacioner népességet meghatározó másik folyamat, a termékenység tekintetében már semmi térségi sajátosság nem figyelhető meg, legalábbis abban, hogy csökken. Szekuláris trendként ez a demográfiai folyamat történetileg már lassan másfél évszázados. Eltekintve azon történeti véletlen hatásoktól, mint pl. az 1953-tól tartó abortusz-tilalom és a Ratkó gyerekek magas száma a hetvenes években, a trendek okozati háttere a V4 országokban nagyon hasonló⁹ a többi fejlett országhoz: kitolódó gyermekvállalás, növekvő nem-házass együttlélések, ill. újfajta egyedül-élési szokások és ennek termékenységi hatása, mindenütt érvényesül, de továbbra is hatnak a demográfiai átmenet klasszikus tényezői is: növekvő beiskolázási arányszámok stb.

Különös jelentősége van azonban a migrációnak egyes térségek demográfiai portréjának megrajzolásakor, mégannyira, ha az a térség gazdaságilag függő helyzetben van, gazdasági fejlettsége köztes helyzetet mutat. Wallerstein nélkül is érthető és megfoghatóak azok a mechanizmusok, melyek átlagon felüli elvándorlást eredményezhetnek ilyen országokban. A gazdasági globalizáció leglényegesebb hatása éppen az elkülönült gazdaságok felszámolása, melynek nem csupán a tőkeátszerveződés, hanem a munkaerőpiacok összekapcsolódása is legalább annyira fontos eredménye. A félperifériás helyzet gazdasági bizonytalanságai, az adminisztráció bonyolultsága, gyakori változása, stb., pontosan a kifelé migrációt erősítő folyamatok. De bárhogyan is, anélkül, hogy deduktív módon, előzetes elméleteket gyártanánk a térség migrációjára vonatkozóan annak gazdasági vagy egyéb okaiból kiindulva, tekintsük végig a valóságot előbb. A V4 országok átmeneti helyzete miatt a bevándorlás is számíthat jelentőségre, azonban elsősorban a kivándorlás kerül elemzésünk fókuszába a fenitek okán.

3. A térség bevándorlás tekintetében

Meg kell jegyezni, hogy a bevándorlás mérése sajátos módszertani problémákkal küzd a térségben. Hiába ugyanis az ENSZ 1998-as ajánlása a hosszú-távú migráció definiálására (12 hónapnál hosszabb tartózkodás), Csehország, Lengyelország és Szlovákia is az állandó migráns fogalmat használja, ami gyakorlatilag operacionalizálhatatlan.¹⁰

Habár az EU csatlakozás óta megkétszereződött a V4 országokban tartózkodó külföldiek száma, a térség továbbra is marginális szerepet játszik a nemzetközi migrációban. Az Unió népességének 12,7%-a élt 2013-ban a Visegrádi országokban, de az EU-ban tartózkodó külföldi állampolgárok mindössze 3,4%-a élt ebben a négy országban, ugyanebben az évben.¹¹ Az elemzett országok jelentős különbségeket mutatnak a külföldiek befogadását illetően. Csehország már a kilencvenes évek óta nyitottabb bevándorlás-politikát folytatott a többi államhoz képest, s számottevően több bevándorlót fogad a csatlakozás óta is,¹² melynek eredménye megmutatkozik abban, hogy a 2013-ban a négy országban tartózkodó külföldi állampolgárok 60%-a élt Csehországban. Magyarország jóval elmarad a befogadott 209 ezer bevándorlóval, ami a teljes 695 200 kb. egyharmada, de még ezt sem közelíti meg a csupán néhány százalék bevándorlójával a másik két ország. Habár a 2012-től bekövetkező csökkenés a magyarországi külföldiek számában elsősorban az egyszerűsített honosítási eljárásnak volt köszönhető,¹³ mindezek ellenére is fennáll a különbség.

1. táblázat. A bevándorlók száma és aránya az egyes országok népességében 2015-ben

Table 1. Number and rate of immigrants compared to the countries' population in 2015

	Lengyel	Cseh	Szlovák	Magyar
Külföldiek száma	108 279 ¹⁴	457 323 ¹⁵	101 532	145 579
Külföldiek aránya a népességben (%)	0,3	4,1	1,1	1,4
Másik EU országból (%)	0,1	1,6	0,8	0,8

Forrás: Eurostat

Ezeket az értékeket természetesen, a többi ország összehasonlításában, általában alacsonynak tekinthetjük. A legkiugróbb európai ország Luxemburg, ahol 45,3%-a a népességnek külföldi, de tíz százalék fölötti az arány Belgiumban, Észtországban, Írországra, Spanyolországban, Cipruson, Lettországra és Ausztriában is, míg az EU átlag 6,7%. Mindezek mellett azt is meg kell említeni, hogy a bevándorlók kb. ötöde másik V4 országból érkezett, ami a térség interregionális migrációban betöltött szerepét tovább csökkenti. A bevándorlók száma a szomszédos keleti országokból csökkent, míg Németországból, Oroszországból, Vietnamból és Kínából nőtt a csatlakozás óta.

Magyarország szerepe természetesen egyedülálló, hiszen a bevándorlók nagy része a szomszédos országokból érkező magyarokból áll. Lengyelországba ezzel ellentétben leginkább ukrán és belorusz bevándorlók érkeznek növekvő számban, ám még mindig igen kevesen. Ők rövidtávú munkákat vállaló cirkuláris migránsok, habár az ukrán kivándorlók közel fele Oroszországot választja, 14% ill. 13% Lengyelországba ill. Csehországba megy dolgozni.¹⁶ Ők egyébként is a legnagyobb bevándorló népesség a négy országban, legfőképpen Csehországban, de Csehország és Szlovákia egymás közötti vándormozgalma is 19 ill. 22 százalékot tesz ki.

Ugyancsak külön érdemes megemlíteni a visegrádi országok nem térségi kapcsolatait. Ez elsősorban Csehországot érinti, ahol viszonylagosan számottevő a vietnami bevándorló közösség száma, s Magyarországot, ahol hasonlóképp – még a rendszerváltásban gyökerező módon, ill. egész pontosan az 1988-as vízummentességi megállapodástól – említésre méltó kínai bevándorlók száma. A térségben élő 64 500 vietnami 90%-a él Csehországban, míg Magyarországon kb. 12 000-re tehető a kínai közösség száma.¹⁷ Szintén számottevő módon megosztja a térséget a 2015-ös menekülthullám és a nyomában bekövetkező menedéjkogi kérelmek, hiszen a Németország, Svédország vagy általában Nyugat Európa felé tartó útvonal csupán Magyarországon halad át, a másik három országban elhanyagolható a benyújtott kérelmek, s a menekültek száma is.¹⁸

A különbségek kiterjednek a bevándorlás jellegére is. Nem csupán a bevándorlók összetételében láthatunk meghatározó eltéréseket a négy ország profiljában, hanem annak természete is más-más. Míg a kelet-európai bevándorlók, így pl. az ukránok fontos szerepet játszanak Lengyelország és Csehország életében is, s mind a nyelvi mind a kulturális különbségek nem okoznak olyan jelentős nehézséget, addig ez nem áll fenn Magyarország esetében, ahová csupán a magyar etnikumú kárpátaljai ukránok érkeznek. Érdekes megjegyezni azonban, hogy a gazdasági ösztönzők hiányos jellege már kizárja az ukrán kivándorlás célországai közül Szlovákiát. A cirkuláris migráció sem egyforma Csehország és Lengyelország, mint célország esetében: az ukrán munkavállalók fele (54,4%) 3-6 hónapot, és egyötöde (20,1%) 6-10 hónapot tölt Csehországban, míg a Lengyelországba érkezők közel fele (45,5%) csupán 1-3 hónapot tölt ott egyhuzamban. Magyarország pedig egészen eltérő stratégiákkal szerepel az ukrán kivándorlási palettán, ahol 65,2%-uk egy hónapnál is kevesebb ideig tartózkodik. Noha mindegyik érték alacsonyabb hazautazások közötti időtartamokat jelent, mint az Olaszországban dolgozó ukránok esetében, ez nem csupán a földrajzi távolságok közötti különbségek eredménye, hanem a határok mellett történő ingázó és/vagy etnikailag kötött migráció szerepében rejlő különbségeknek is köszönhető.¹⁹ Lengyelországban a nők vannak kétszeresen felülreprezentálva az ukrán bevándorlók között, míg Csehországban a férfiak másfélszeresen. Az ukrán munkavállalók – kétoldalú megállapodások eredményeképpen, Lengyelország kivételével, habár e két ország között is létezik munkavállalásról szóló egyezmény –, azonos jogokat élveznek, különösen érdekes ez a szociális jogok terén,²⁰ s ez is számottevő befolyással van az egyes országokkal való migrációs kapcsolatra.

4. A térség kivándorlás tekintetében

Mind a bevándorlásnak, mind a kivándorlásnak összetett hatása van az adott ország társadalmára. Habár a jellege elsősorban gazdasági okokkal magyarázható, s habár ezen okok a folyamatok, forrás- és célországokban is szerepet játszanak, a kivándorlás földrajzi arculata visszahat kulturális hatásként a kibocsátó társadalmakra a kialakuló migrációs hálózatok segítségével és átkerülő értékek útján. Az akár véletlen eseményekből, mint csírákból kifejlő migrációs kapcsolatok szám szerű növekedése fokozatosan csökkenti a migráció költségeit, kockázatát; fokozatosan eszkalálódva elveszti specifikus jellegét és intézményesül.²¹ Ilyen véletlen ok lehet akár egy bátor kivándorló, aki magányosan vág neki egy új országnak s keres lehetőségeket. Remek példa erre a magyar kivándorlás-történet a tengerentúlra,²² ahová az oda kivándorlók a 19-20. század fordulóján munkát találva hívták rokonaikat, barátait, falubelieket, ill. az, ahogyan létrejöttek a közvetítő intézmények a továbbiakban. A kibocsátó közösségek számára az elvándorlás gyakorivá válása ugyanakkor mintaadó. Ha megszoknak valamit környezetükben, az hamar referenciává válik, relatív élethelyzetüket is megváltoztatja, de akár a közösség kultúráját, életfelfogását általában is átalakíthatja.²³ Figyelembe véve a gazdasági különbségek továbbra is meghatározó szerepét, a hazautazók a gazdagabb országokból magasabb fogyasztási igényeket „importálnak”, de akár teljes értékspektrumukban is lehet gyökeres változás. Éppen ezért a migráció dinamikájában kiemelkedő jelentősége van a célországoknak, hiszen azok közötti különbségek a fent vázolt folyamatban meghatározóak, s így a viseigrádi országok közötti különbségek hosszú távú és mélyreható változásokat implikálnak.

Meglehetősen nyilvánvaló, hogy már a négy ország demográfiai súlyából adódóan egészen eltérő közösségi dinamikák alakulnak ki a befogadó országokban.

2. táblázat. A V4 országok népessége. 2014
Table 2. Population of the V4 countries. 2014

	Lengyel	Cseh	Szlovák	Magyar
Népesség 2014	38,017,856	10,512,419	5,415,949	9,877,365
	15 928 368			

Forrás: Eurostat

A kivándorlás szempontjából azonban az is érdekes, hogy az egyes országok mekkora kivándorlási potenciállal rendelkeznek az adott irányba, s ezt elsősorban a kivándorlók aránya mutatja a küldő országok népességéhez képest. Mindez természetesen nem értelmezhető a migrációt meghatározó intézményi, történeti stb. feltételek nélkül. Az Egyesült Államokban pl. hagyományosan már a 19. század végétől minden nagyobb keleti parti vagy Nagy Tavak vidéki városban léteztek lengyel közösségek. A lengyelek közösségek száma még az egyes országok népes-

ség-nagyságához viszonyítva is jelentősebb volt már az 1921-es kvóta-törvény előtt is, s azt követően is nagyobb lehetőségeket hagyott, így pl. az 1968 után meghatározó bevándorlás-politikai vezérelv, a családegyesítés révén. Mindezek ellenére 1990-ig folyamatosan csökken a lengyelek száma az USA-ban: 1960 és 1990 között 750 ezerről 400 ezerre.²⁴ Mégis, a többi visegrádi országhoz képest ez a nagy létszám elég a rendszerváltások utáni növekedés indukálásához, mely eltart egészen a 2008-as válságig. A másik három ország szerepe elhanyagolható Lengyel közösségeikéhez képest az USA-ban.

3. táblázat. Az egyes európai országokban élő V4 országokból bevándorlók és a küldő ország népességéhez viszonyított arányuk (%-ban). 2014
Table 3. Foreign population from the V4 countries, living in different European countries and their rates (%) compared to the population of the sending country. 2014

	Lengyel	Cseh	Szlovák	Magyar
Németország ²⁵	674 152 (1,77)	49 985 (0,48)	46 168 (0,85)	156 812 (1,59)
Egyesült Királyság	790 000 (2,08)	42 000 (0,40)	75 000 (1,38)	79 000 (0,80)
Ausztria	54 262 (0,14)	11 631 (0,11)	32 052 (0,59)	54 939 (0,56)
Első három együtt	(3,99)	(0,99)	(2,82)	(2,95)
Svédország ²⁶	85 517 (0,22)	Csehszlovákia: 8 695 (0,05)		16 531 (0,17)
Dánia ²⁷	39 465 (0,1)	-	-	4 736 (0,05)
Norvégia ²⁸	90 962 (0,24)	2 102 (0,02)	3 834 (0,07)	3 600 (0,04)
Írország ²⁹	115 193 (0,3)	5 494 (0,05)	10 695 (0,2)	7 413 (0,08)
Svájc ³⁰	21 612 (0,06)	6 947 (0,07)	11 873 (0,22)	14 882 (0,15)
Spanyolország ³¹	66 138 (0,17)	8 704 (0,08)	7 430 (0,14)	9 466 (0,09)
USA ³²	424 000 (1,12)	69 000 (0,43)		66 000 (0,67)

Forrás: Statistisches Jahrbuch Deutschland und Internationales 2015, Annual Population Survey 2015, STATISTIK AUSTRIA Statistisches Jahrbuch 2016, 2014 American Community Surveys, Statistiska centralbyrån – Statistics Sweden 2015, Statistisk Sentralbyrå – Statistics Norway 2015

A lengyel diaszpóra nagysága, szerepe – a kibocsátó népességhez viszonyított arány tekintetében – messze felülmúlja a többi térségbeli országot a legfontosabb EU célországok esetében is, de a skandináv országoknál is. Az egyetlen ország Ausztria, amely vonzóbb hely Szlovákia és Magyarország kivándorlói számára, de Csehország még itt is alacsonyabb értékeket mutat a többi országnál, így Lengyelországnál is. Szlovákia számára az Egyesült Királyság, a magyaroknak pedig Németország a fő célország, de Csehországból sehova nincs nagyobb arányú kivándorlás.

Nehéz választ találni arra a kérdésre, hogy miért nagymértékű a kivándorlás Lengyelországból és miért kicsi Csehországból. Nem elég azt feltételezni, hogy

hagyományosan meglévő közösségek már kialakított migrációs csatornákon keresztül működtetik a kivándorlást. Ha közelebbről megnézzük, a vándormozgalom cirkuláris jellege jól elkülönül az egyes országok esetében. Ha nem csupán a kivándorlók számát és arányát vizsgáljuk, hanem a vándorlási különbözetet is, akkor azt látjuk, hogy az egyes térségbeli országok között nincs minden esetben hasonló különbség, viszont ismét a küldő ország népességéhez viszonyítva azt, még inkább felerősödik. Németországot elsőként értelmezve: azok, akik nem rendszeres hazatérők vagy egyenesen letelepülnek a befogadó országban, jóval nagyobb szerepet játszanak Lengyelország, de még nagyobbat Magyarország esetében. Mindkét országnak évtizedekre, ha nem régebbre, visszanyúló migrációs kapcsolata van Németországgal, működnek csatornák, hálózatok, mégis jelentős különbséget látunk a nem cirkuláris migrációban.

Hasonló a helyzet Ausztria, mint befogadó ország esetében, ha Szlovákiát és Magyarországot vesszük górcső alá. Míg a másik két V4 országgal ellentétben mindkét ország számára jelentős szerepet játszik a kivándorlásban, a nem cirkuláris migrációban Magyarország jelentős mértékben „leelőzi” Szlovákiát. Nem állíthatjuk, hogy cseh vagy akár lengyel történeti közösségek ne éltek volna Bécsben, tehát egészen eltérő okokat kell feltételeznünk a migráció dinamikáját illetően a négy ország mindegyikében. Ilyen jelentős különbségekre már egyszerű munkaerőpiaci folyamatokkal nem adhatunk választ. Hiába magas a bevándorlás a cseh munkaerőpiac folyamatosan növekvő kereslete miatt, s hiába igaz, hogy az elmúlt száz évben a legnagyobb a lengyel migrációs hálózatok ereje. Nyilvánvaló a regionális kapcsolatok földrajzi kötöttsége nem csupán Magyarország-Ausztria vagy Szlovákia-Ausztria esetében, hanem pl. Lengyelország kiemelkedő értékeit figyelembe véve a skandináv országokban, ez viszont nem ad magyarázatot a lengyelek Spanyolországban lévő nagyobb számára, vagy a magyarok nagyobb arányára ugyanott. És mit kezdhetünk a csehek hiányával Németországban és Ausztriában?

4. táblázat. Az egyes európai országokba a V4 országokból bevándorlók, visszavándorlók és a vándorlási különbözet, valamint a különbözet aránya a (bevándorlók %-ában) és a küldő ország arányában. 2013-2015

Table 4. Immigrants from the V4 countries to different European countries, return migrants and the net migration, and the rate of the net migration (compared to the number of immigrants) and compared to the population of the sending country. 2013-2015

Forrás: Statistisches Jahrbuch Deutschland und Internationales 2015, National Insurance Number Registrations To Adult Overseas Nationals Entering The UK – Top 20 registrations, STATISTIK AUSTRIA Statistisches Jahrbuch 2016, 2013 Yearbook of Immigration Statistics, Eurostat

A csehországi kivándorlás igen meghatározó és nagymértékű 1989-et megelőzően. A 19. század második felében pl. folyamatosan nő: csupán 1885-89 között több mint másfél millióan hagyják el a cseh területeket.⁴⁰ 1910-ben Bécs lakosainak egyötöde cseh származású volt, s habár nem alkottak elkülönült szegregációt, igen magas volt az alkalmi munkát vállalók száma is, legyenek azok iparosok egy-két évre vagy csupán szezonális munkások.⁴¹ Négy nagy cseh bank is működött ekkor Bécsben, valamint számtalan nagy foglalkoztató és nem csupán olyan lokális munkaerőpiacok, mint a Franz Josef vasútállomáson működő „ember-piac”.⁴² Mára pedig csupán alig több mind 11 ezer cseh él egész Ausztriában. De ugyanez mondható el Németországról is: Vesztfália, Szászország a legkedveltebb ipari területek, ahová a cseh mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő hagyományosan áramlott, nem is beszélve az Egyesült Államokról.⁴³ A negatív vándorlási különbözet az 1930-as évekig fennáll, s 1945-46-ban közel hárommillió kivándorlóval kap a cseh diaszpóra „támogatást”. A közös sors a szovjet megszállás után érthetően náluk is csökkentette a nemzetközi migrációt, s csupán nagyrészt az illegális utat, a disszidálást hagyta meg, ám még így is folyamatosan negatív vándorlási különbözetet eredményez: a legnagyobb hullámokkal 1948-49-ben, majd 1968-ban, 250 és 165 ezer fős menekülthullámmal, de negatív a köztes időszakokban is.⁴⁴

A fordulat a rendszerváltással kezdődik, amikor az említett okoknak köszönhetően drasztikusan megnőtt a bevándorlók száma, s ezzel pozitívba billentette a vándorlás különbözetét Csehországban. A kedvező migrációs politika, a fejlett gazdaság munkaerő-felszívó ereje különösen a 2000-es évektől váltott ki nagyobb – nem csupán Szlovákiából történő – beáramlást. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kivándorlás is éppen így alakult: a kilencvenes években Ausztria, Németország és a tengerentúl még meghatározó a cseh kivándorlásban, az utóbbi 15 évben azonban különösen lecsökken. A szakirodalom az életszínvonal emelkedése és a stabilizálódó demokrácia mellett még a cseh mentalitást is kiemeli, mint meghatározó tényezőt,⁴⁵ talán a mondást is így kéne megváltoztatnunk: „Extra Bohemiam non est vita...” – habár erre ugyancsak nem ad okot az imént felvázolt nagyobb léptékű történeti kép. A kivándorlás 2001 után némileg ismét erősödik.

A nem Szlovákiába történő migráció évi 10-15 majd 20 ezer fölé lép az EU csatlakozás után, ez azonban nem összehasonlítható a korábbi évek statisztikájával, miután 2001-ben alapvető metodológiai változások történtek: a 90 napnál hosszabb vízumokat is beszámították ezután a külföldiek közé, míg korábban csakk az állandó lakhelyet változtatókat. 2004 után azonban egyáltalán nem követhető a cseh kivándorlás, csupán a tükörstatisztikákból; az innen nyert adatok alapján viszont láthatóan messze elmarad a többi visegrádi országának kivándorlásától.

5. Összefoglalás

A térség, ha a V4 országokból indulok ki, nem létezik kivándorlási értelemben – ezt bátran leszögezhetjük. Létezik ugyan általános kelet-nyugati migrációs irány Európában, s ennek kis mértékben a négy ország is részese, ez azonban nem definiálja azt homogén egységként. Nem látunk a regionalításban olyan vezérelvet vagy akár csak ható tényezőt, ami egyformán befolyásolná a kivándorlást az egyes országokban: sem gazdaság, sem intézményi vagy egyéb okozati struktúra nem lelhető fel. A kivándorlás irányai és arányaiban meglévő jellegzetes különbségek annyira széttagolják a négy ország által alkotott virtuális kohéziót, hogy ez a közös faktor nem is feltételezhető.

Természetesen nem állapíthatjuk meg ilyen sommásan és egyértelműen az összefüggés hiányát a trendek figyelembevétele nélkül, ám ez sem rövid, sem hosszútávon nem változtat a differenciáltságon, s különösen annak erősödésén. Okólski pontosan körülhatárolja a közelmúlt a térség migrációját meghatározó, leginkább történeti okozati hálóját, annak visszamaradott gazdasági és intézményi fejlettségével, munkaerőpiaci túlkínálatával, instabil államhatáraival és etnikai sokszínűségével és az ebből adódó instabilitással jellemezve azt.⁴⁶ Csehországot leszámítva az elmúlt fél évszázadban még az urbanizáció is késleltetett volt, a tengerentúlra vándorlás is jóval később indult meg, mint a nyugati országokból annak idején, s politikai elszigeteltség miatt az utóbbi fél évszázadban a bevándorló országgá válás is elmaradt.⁴⁷

Kétségtelen, hogy vannak tulajdonságok, amikkel a régiót – még ha tágabb értelemben is – egyfajta újonnan kialakult migrációs rendszerként értelmezhetjük.⁴⁸ A közös történeti, kulturális és gazdasági hatóerők mindenképpen számtalan hasonló migrációs jelenséget idéztek elő a közelmúltban: ilyen volt pl. a rendszerváltások utáni felszabaduló kivándorlási tartalék vagy a 2004-es EU csatlakozás hatása, s ilyen közös tulajdonságnak tekinthetjük s térség országainak geopolitikai és földrajzi helyzetéből adódó tranzit jellegét.⁴⁹ Az is igaz, hogy intraregionális jellege erős, és a kellően tág munkaerőpiaci terek fokozzák a közvetítő karaktert. Úgy gondolom azonban, hogy a jelen trendek egyértelműen elkülönítik a V4 országokat egymástól azok migrációs jellemzőit tekintve.

JEGYZETEK

1. Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. *Rubicon*, 5–6. sz.
2. Közép-Európa fogalmáról lásd még Gulyás László (2013): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. *Közép-Európai Monográfiák*. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 12-13. old.
3. Csiki Tamás – Tálás Péter – Varga Gergely (2014): Kelet-közép-európai perspektívák 2030-ig. in: *Nemzet és Biztonság* 2014/2. szám, pp. 36–44.
4. Lengyel Imre és Rechnitzer János (2013): The Competitiveness of Regions in the Central European Transition Countries, in: *The Macrotheme Review A multidisciplinary journal of global macro trends*, 2:(4) pp. 106-121.
5. Simon János (2014): Who likes who? Friendly and hostile nations in Europe. In: Biltsik B, Marengo A, Posta N, Zachar P K (szerk.) *New approaches in a complex world. International relations, history and social sciences*. 212 p. Budapest: L'Harmattan Kiadó. pp. 69-84.
6. Ol'ga Gyárfášová (2006): Visegrad as Viewed by Citizens of the Four Member Countries. in: Andrzej Jagodziński (szerk.): *The Visegrad Group – A Central European Constellation*. International Visegrad Fund, Pozsony. pp. 150–155.
7. Cornia, Giovanni Andrea and Renato Panicià (eds.) (2000): *The Mortality Crisis in Transitional Economies*. Oxford: Oxford University Press; Meslé, France and Vallin Jacques (2002) *Mortality in Europe: the Divergence Between East and West After a period of general convergence*. In: *Population*, Vol. 57. No. 1., pp. 157–197.
8. Bálint Lajos és Kovács Katalin (2015): Halandóság. In: Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): *Demográfiai portré 2015*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 75–94.
9. Berde, Éva és Németh, Petra (2014): Az alacsony magyarországi termékenység új megközelítésben, in: *Statisztikai Szemle*, Vol. 92 No. 3. pp. 253-274.
10. Bijak, Jakub, Marek Kupiszewski és Anna Kicinger (2004): *International migration scenarios for 27 European countries, 2002-2052*. CEFMR Working Paper, Central European Forum For Migration Research, Warsaw, 2004/4. http://www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr_wp_2004-04.pdf (hozzáférés: 2016. április 18.)
11. EUROSTAT <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (hozzáférés: 2016. április 12.)
12. Karácsonyi Dávid (2014): Migration flows and trends in the region – in the shadow of giants, in: Erdőss Ágnes és Karácsonyi Dávid (szerk.) *Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners*. Budapest: RCAES HAS Geographical Institute, pp. 212–222.
13. Gödri Irén (2015): Nemzetközi vándorlás. in: *Demográfiai Portré 2015*. KSH NKI, pp. 187–211. 187.
14. 2014-es, ideiglenes adat
15. 2014-es adat

16. Lendel, Myroslava (2015): Migration to V4 Countries: A Ukrainian Perspective. in: Vladimír Benč (ed.) Current Migration Trends in V4 Countries: Focus on Migration from Ukraine. Research Centre of the Slovak Foreign Policy Association, Prešov. pp. 9–21.
17. Irimiás Anna (2009): Az új kínai migráció —a Budapesten élő kínai közösség. In: Statisztikai Szemle, 87. évfolyam 7—8. szám. pp. 828–847.
18. UNHCR (2015): Mid-Year Trends 2015. <http://www.unhcr.org/56701b969.html> (hozzáférés: 2016. április 14.)
19. Brunarska, Zuzanna és Magdalena Lesińska (2014): Migration between the eu, v4 and eastern europe: the present situation and possible future. the perspective of poland. in: Marta Jaroszewicz és Magdalena Lesińska (szerk.) Forecasting migration between the EU, V4 and Eastern Europe: impact of visa abolition. OSW Report, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warsaw. pp. 88–109.
20. MPC Team (2013): MPC Migration Profile, Ukraine. Migration Policy Centre, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole.
21. Massey, Douglas et. al. (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal. Population and Development Review. Vol. 19, No. 3, pp. 431–466. és Tilly, Charles (1990): Transplanted Networks. In Virginia Yans-McLaughlin (ed.): Immigration Reconsidered. Oxford University Press, New York-Oxford, pp. 79–95.
22. Puskás Julianna (1982): Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Akadémiai, Budapest. és Koudela Pál (2014): Turning Points of Emigration from Hungary: Understanding the present Changes in Migration Structure. In: International relations, history and social sciences: new approaches in a complex world. (szerk. Biltsik et. al.) L'Harmattan, Budapest, pp. 163-178
23. Massey, Douglas (1990): Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. in: Population Index, 56, pp. 3–26. és Piore, Michael J. (1979): Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies. Cambridge University Press, New York.
24. American Community Survey 2014 <https://www.census.gov/acs/www/data/data-tables-and-tools/index.php> (hozzáférés: 2016-04-13)
25. Nemzetiség
26. 2015
27. 2015
28. 2015
29. 2011
30. 2014
31. 2014
32. 2014 American Community Surveys becsült adatai, Csehszlovákiára közösen Cseh Köztársaság és Szlovákia.
33. 2013, nemzetiség

34. Nino: 2014 júniusától 2015. Azok száma, akik júniusáig társadalombiztosítási számot igényeltek.
35. 2014
36. 2014, állampolgárság
37. 2012
38. 2013
39. 2013: azok száma, akik állandó tartózkodást igényeltek és különbözet helyett, akiket honosítottak.
40. Srb, Vladimír (2004): 1000 let obyvateľstva v českých zemích. Karolinum, Praha.
41. Glettlér, Monika (1985): Böhmisches Wien. Herold, Wien-München.; Glettlér, Monika (1972): Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt. Oldenbourg, München-Wien.
42. Hamann, Brigitte (1999): Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship. Oxford University Press, Oxford.
43. Drbohlav, Dušan et. al. (2009): The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country. IDEA Working Papers11. http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP11_Czech_Republic.pdf (hozzáférés: 2016. április 18.) p. 7.
44. Drbohlav. i.m. p. 11.
45. Marešová, Jaroslava és Dušan Drbohlav (2007): Fenomén pendlerství – z Chebska do Bavorska a zpět (stav a podmíněnosti). in: Demografie, Vol. 49 No. 2., pp. 96–107.
46. Okólski, Marek (2004): Migration trends in Central and Eastern Europe on the eve of the European Union enlargement: an overview. In: Gorny Agata és Paolo Ruspini (szerk.) Migration in the New Europe: East-West Revisited. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, pp. 23–48.
47. Paweł Kaczmarczyk Marek Okólski (2005): International Migration in Central and Eastern Europe – current and future trends. Conference: United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development. New York. http://www.un.org/esa/population/migration/turin/Symposium_Turin_files/P12_Kaczmarczyk%26Okolski.pdf (hozzáférés: 2016. április 18.) p. 6.
48. OECD (1996): Recent trends in migration movements and policies (note by the Secretariat). Paper presented to the Working Party on Migration, Organization for Economic Co-operation and Development. June, Paris. pp. 13–14.
49. Koudela Pál (2013): International Migration Outflows from Hungary, Inflows to the UK as a Typical East-West Direction in the EU. In: Ege Stratejik Arastirmalar Dergisi (Ege Strategic Research Journal) Vol. 4. No. 1. Izmir, Turkey. pp. 1-14.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- American Community Survey 2014 <https://www.census.gov/acs/www/data/data-tables-and-tools/index.php> (hozzáférés: 2016-04-13)
- Bálint Lajos és Kovács Katalin (2015): Halandóság. In Monostori Judit, Őri Péter és Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai portré 2015. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 75–94.
- Berde, Éva és Németh, Petra (2014): Az alacsony magyarországi termékenység új megközelítésben, in: Statisztikai Szemle, Vol. 92 No. 3. pp. 253-274.
- Bijak, Jakub, Marek Kupiszewski és Anna Kicinger (2004): International migration scenarios for 27 European countries, 2002-2052. CEFMR Working Paper, Central European Forum For Migration Research, Warsaw, 2004/4. http://www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr_wp_2004-04.pdf (hozzáférés: 2016. április 18.)
- Brunarska, Zuzanna és Magdalena Lesińska (2014): Migration between the eu, v4 and eastern europe: the present situation and possible future. the perspective of poland. in: Marta Jaroszewicz és Magdalena Lesińska (szerk.) Forecasting migration between the EU, V4 and Eastern Europe: impact of visa abolition. OSW Report, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warsaw. pp. 88–109.
- Cornia, Giovanni Andrea and Renato Panicià (eds.) (2000): The Mortality Crisis in Transitional Economies. Oxford: Oxford University Press; Meslé, France and Vallin Jacques (2002) Mortality in Europe: the Divergence Between East and West After a period of general convergence. In: Population, Vol. 57. No. 1., 157–197.
- Csiki Tamás – Tálás Péter – Varga Gergely (2014): Kelet-közép-európai perspektívák 2030-ig. in: Nemzet és Biztonság 2014/2. szám, pp. 36–44.
- Drbohlav, Dušan et. al. (2009): The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country. IDEA Working Papers 11. http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP11_Czech_Republic.pdf (hozzáférés: 2016. április 18.)
- EUROSTAT <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database> (hozzáférés: 2016. április 12.)
- Glettlér, Monika (1985): Böhmisches Wien. Herold, Wien-München.; Glettlér, Monika (1972): Die Wiener Tschechen um 1900. Strukturanalyse einer nationalen Minderheit in der Großstadt. Oldenbourg, München-Wien.
- Gödri Irén (2015): Nemzetközi vándorlás. in: Demográfiai Portré 2015. KSH NKI, pp. 187–211.
- Hamann, Brigitte (1999): Hitler's Vienna: A Dictator's Apprenticeship. Oxford University Press, Oxford.
- Irimiás Anna (2009): Az új kínai migráció —a Budapesten élő kínai közösség. In: Statisztikai Szemle, 87. évfolyam 7—8. szám. pp. 828–847.
- Karácsonyi Dávid (2014): Migration flows and trends in the region – in the shadow of giants, in: Erdőss Ágnes és Karácsonyi Dávid (szerk.) Discovering migration between Visegrad countries and Eastern Partners. Budapest: RCAES HAS Geographical. Institute, pp. 212–222.

- Koudela Pál (2013): International Migration Outflows from Hungary, Inflows to the UK as A Typical East-West Direction in the EU. In: Ege Stratejik Arastirmalar Dergisi (Ege Strategic Research Journal) Vol. 4. No. 1. Izmir, Turkey. pp. 1-14.
- Koudela Pál (2014): Turning Points of Emigration from Hungary: Understanding the present Changes in Migration Structure. In: International relations, history and social sciences: new approaches in a complex world. (szerk. Biltsik et. al.) L'Harmattan, Budapest, pp. 163-178
- Lendel, Myroslava (2015): Migration to V4 Countries: A Ukrainian Perspective. in: Vladimír Benč (ed.) Current Migration Trends in V4 Countries: Focus on Migration from Ukraine. Research Centre of the Slovak Foreign Policy Association, Prešov. pp. 9–21.
- Lengyel Imre és Rechnitzer János (2013): The Competitiveness of Regions in the Central European Transition Countries, in: The Macrotheme Review A multidisciplinary journal of global macro trends, 2:(4) pp. 106-121.
- Marešová, Jaroslava és Dušan Drbohlav (2007): Fenomén pendlerství – z Čechy do Bavorska a zpět (stav a podmíněnosti). in: Demografie, Vol. 49 No. 2., pp. 96–107.
- Massey, Douglas (1990): Social structure, household strategies, and the cumulative causation of migration. in: PopulationIndex, 56, pp. 3–26.
- Massey, Douglas et. al. (1993) Theories of International Migration: A Review and Appraisal. Population and Development Review. Vol. 19, No. 3, pp. 431–466.
- MPC Team (2013): MPC Migration Profile, Ukraine. Migration Policy Centre, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, San Domenico di Fiesole.
- OECD (1996): Recent trends in migration movements and policies (note by the Secretariat). Paper presented to the Working Party on Migration, Organization for Economic Co-operation and Development. June, Paris. pp. 13–14.
- Okólski, Marek (2004): Migration trends in Central and Eastern Europe on the eve of the European Union enlargement: an overview. In: Gorny Agata és Paolo Ruspini (szerk.) Migration in the New Europe: East-West Revisited. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, pp. 23–48.
- Olga Gyárfášová (2006): Visegrad as Viewed by Citizens of the Four Member Countries. in: Andrzej Jagodziński (szerk.): The Visegrad Group – A Central European Constellation. International Visegrad Fund, Pozsony. pp. 150–155.
- Paweł Kaczmarczyk Marek Okólski (2005): International Migration in Central and Eastern Europe – current and future trends. Conference: United Nations Expert Group Meeting on International Migration and Development. New York. http://www.un.org/esa/population/migration/turin/Symposium_Turin_files/P12_Kaczmarczyk%26Okolski.pdf (hozzáférés: 2016. április 18.)
- Piore, Michael J. (1979): Birds of Passage: Migrant Labor in Industrial Societies. Cambridge University Press, New York.
- Puskás Julianna (1982): Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940. Akadémiai, Budapest.
- Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. Rubicon, 5–6. sz.

- Simon János (2014): Who likes who? Friendly and hostile nations in Europe. In: Biltsik B, Marengo A, Posta N, Zachar P K (szerk.) New approaches in a complex world. International relations, history and social sciences. 212 p. Budapest: L'Harmattan Kiadó. pp. 69-84.
- Srb, Vladimír (2004): 1000 let obyvateľstva v českých zemích. Karolinum, Praha.
- Tilly, Charles (1990): Transplanted Networks. In Virginia Yans-McLaughlin (ed.): Immigration Reconsidered. Oxford University Press, New York-Oxford , pp. 79–95.
- UNHCR (2015): Mid-Year Trends 2015. <http://www.unhcr.org/56701b969.html> (hozzáférés: 2016. április 14.)

Hartl Mónika*

A HATÁRON ÁTNYÚLÓ TURIZMUSFEJLESZTÉS VIZSGÁLATA AZ ISTER- GRANUM EGTC PÉLDÁJÁN

*TOURISM DEVELOPMENT STUDY OF CROSS-BORDER OF THE
EXAMPLE ISTER- GRANUM EGTC*

ABSTRACT

I would like to stress that the development of the regional economy is absolutely necessary regarding the improvement of the tourism sector since it will create opportunities to retail local goods. In my research I am looking for the prominent opportunities of the Slovak-Hungarian border. In order to improve tourism it is also vital to have a high standard in infrastructure and in services. The border destinations can be very tempting for investing capital and in this way the multiplier effect can be realised. I also examine the motivations to cross the border. I try to call attention how underused the euro region's potentials are and that it is essential to form a unified tourism marketing and marketing communication. Developments, strategies: An inventory of the Ister-Granum EGTC has been completed with all of the conditions that are useful for tourism taken stock of. Village tourism, cultural tourism and spa tourism can all be branches of tourism developments building on the excellent conditions. They would like to popularise the natural and touristic values of the Ister-Granum EGTC in publications, professional forums and exhibitions.

1. Bevezető

A határ menti területeket a gazdasági, társadalmi különbségek mozaikszerűsége jellemzi. A területi egyenlőtlenségek kialakulásának előidézői a gazdasági folyamatok, infrastruktúra, a megközelíthetőség, és a humán tőke állapota. Az EU csatlakozással felértékelődött a vidéki lakosság helyben maradását elősegítő gazdaság. A lehetőségek egyike: a természettel szoros összhangban lévő ökoturizmus, falusi és agrárturizmus fejlesztése. A turizmus fejlesztése kiemelt a szlovák-magyar határ menti terület gazdaságának diverzifikációjában.

2. A határterületek jellegzetes problémái

Az idegenforgalom, a környezet és az infrastruktúra problémái szorosan összefüggenek. Elsősorban a vidéki és a határmenti régiókban kulcsfontosságú a turizmus olyan típusainak fejlesztése, amelyek mellett színvonalas környezet tartható

* Hartl Mónika, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem, Földtudományi Doktori Iskola

fenn és elkerülhető, vagy kezelhető a hiányosan megtervezett infrastruktúra-fejlesztés által előidézett környezetkárosodás. A fő problémák megoldásában nem csak az irányelvek különböző szempontjait kell szem előtt tartani (pl. a környezetvédelmi szempontok és a turizmusfejlesztés stratégiájának összehangolását), hanem a határ izoláló hatását is le kell küzdeni. Az országhatárok izoláló hatása mindig negatív hatást gyakorolt a határmenti idegenforgalom fejlesztésére, így ezeknek a területeknek éveken keresztül nem volt módjuk a turizmus által nyújtott lehetőségek kiaknázására.¹

Alapvető problémaként sokszor hiányzik a határterület idegenforgalommal foglalkozó vállalkozásai által nyújtott szolgáltatások megfelelő színvonalának eléréséhez szükséges tudás. Jellemző a felkészültség hiánya, a piaci ismeretek hiánya, járatlanság az idegenforgalmi termékek fejlesztésében és a turizmus hatékony értékesítése a megcélzott piacokon. A turizmus fejlesztésében komoly nehézséget jelent, elsősorban a vidéki perifériális területeken, a javak (a jövedelem és a munkaerő) elszivárgása a határmenti vállalkozásoktól és lakosságtól a külső vállalkozásokra, a szállítási és utazási vállalatokra való támaszkodás miatt. A határ két oldalán zajló komoly verseny pedig megnehezítheti az együttműködést.

Ez a hozzáállás azonban hosszútávon nem előnyös a határmenti turizmus fejlődése szempontjából. A turizmus egyre inkább globális piacnak számít, ahol a versenyhelyzetnek sok forrása lehet, de jellemzően nem a szomszédos régió. Éppen ezért a turizmus sikeres fejlesztési stratégiáját a turistákat vonzó, megtartó és hosszabb tartózkodásra ösztönző, változatos termékek és szolgáltatások létrehozására, a megcélzott piacokon való hatékony működésre és a legjobb minőségű szolgáltatások biztosítására lehet alapozni. A határterület a turizmusban önálló turisztikai desztinációként jelenhet meg, ez lehet az alapja a határmenti turizmus együttműködéseknek.

2.1. A határterületek együttműködését ösztönző tevékenységek típusai

A határmenti együttműködési stratégiák és tevékenységek középpontjában a környezet és az idegenforgalom fejlesztése közötti összefüggéseknek kell állnia. Nemcsak a turizmus- és a környezetpolitika kölcsönös függése, hanem a két terület határmenti együttműködésének kooperációja is befolyásolja a terület fejlődését. Az idegenforgalom fenntartható fejlődésének figyelembevétele általánosságban azt jelenti, hogy kerülendők a környezetre, a természeti erőforrásokra vagy mezőgazdaságra ártalmas tevékenységek. Ilyen módon elérhető, hogy a turizmus és a környezetbarát mezőgazdaság harmonikusan, egymás mellett létezzen.²

A határmenti régióknak gyakran ugyanazok a történelmi és kulturális hagyományai és vonzerővel bíró természeti tájai. A határmenti területek önálló turisztikai desztinációként fejleszthetők, így alapját adják a határmenti turisztikai együttműködéseknek. A határmenti régiók mindkét esetben hasznosan kooperálhatnak, az együttműködés segítségével változatosabb és differenciáltabb idegenforgalom és környezet alakítható ki, nagyléptékű gazdaság és hatékonyabb propaganda foly-

tatható és könnyebben kezelhetővé válnak az idegenforgalom fejlesztésével kapcsolatos sajátos problémák és kérdések, mint például az idényszerűség leküzdése, a határmenti turizmusban való foglalkoztatás fenntarthatóságának fejlesztése, a hagyományos időszakokon kívüli turizmusnak a termékskála növekedésével együtt feltáruló lehetőségei.³

A turizmus a határterületek számára rendkívül fontos, mivel:

- a turizmus a határterületek gazdasági fejlődésének alapvető eleme;
- kiemelt fontosságú a megfelelő infrastruktúra kialakítása a határterületek turizmusban rejlő lehetőségeinek maximális kihasználhatósága érdekében;
- a legtöbb régióban javítani kell a turizmus termékeinek minőségét a szektor minél nagyobb nyeresége érdekében;
- a közös értékesítési stratégiák kidolgozása és hálózatok kialakítása a turisták számára minden jövőbeni törekvésben prioritást kell, hogy élvezzen a határmenti idegenforgalom területén.

A turizmus, így a határon átnyúló turizmusfejlesztés kiindulópontjának az erőforrás számít. A turizmusi erőforrásai közül az idegenforgalom klasszikus vonzerői a kulturális és sok esetben a határon átnyúló vagy éppen a határt adó természeti erőforrások. A vonzerőfejlesztés és a turisztikai infra- és szuprastruktúra kiépítése hatására alakul ki a turisztikai attrakció. A turisztikai attrakció a turisztikai termék alapelemét adja, mely megkívánja az elsődleges és másodlagos szuprastruktúra létrehozását, így komplex turisztikai termék kialakítását teszi lehetővé. A turisztikai desztináció a legátfogóbb fogalom, melyet a turisták utazási célként választanak. A desztináció több egymásra ható turisztikai termék rendszere, ezért a desztináció a turizmus kiinduló pontja.⁴

A határon átvélő turizmusfejlesztésben még jelentősebb szerephez jut a turisztikai desztináció menedzsment. A határokon átvélő turizmus két vagy több ország együttműködése esetében a menedzsment a turizmusban jelentős szervezési feladatokat lát el a horizontális és vertikális integráció kialakítása, majd működtetése által. A desztináció menedzsment a határon átnyúló turizmus esetében egy eurorégió/ EGTC turisztikai kínálatának közös tervezése, irányítása, fejlesztése, szervezése és értékesítése.⁵

A turisztikai desztináció menedzsment célja a turizmusfejlesztésben érintett határmenti területek érdekkülönbségeinek tompítása, kiegyenlítése. Az együttműködés sikerének kulcsa a szolgáltatók együttműködése és nem versenye, az erőforrások közös összerendezése, a közös jövőkép kialakítása, stratégiai tervezése, marketing tevékenység, kínálatfejlesztés, szinergikus hatások kiaknázása. A jövőkép akkor lehet elérhető, megvalósítható, sikeres, ha a turisztikai desztináció minden felelős szereplője támogatónan részt vesz a folyamat kialakításában és működtetésében. A határon átnyúló turisztikai fejlesztések esetében kiemelt szerepet kap a politikai és adminisztratív döntés, mely két ország eltérő jogrendjét követi, a turizmusszervezet pedig a politikát szakmai tanáccsal tudja befolyásolni. Ezért elengedhetetlen, hogy a térséget érintő fejlesztési stratégiák kijelölésekor

a turizmus-szervezet beleszólási jogokat kaphasson. A desztináció menedzsment jelentős feladata a közjavak és kínálatok rendelkezésre bocsátása. Az egyes kínálati területek összeadásával nem várható el hosszabb ott-tartózkodás, ezért a két vagy több ország együttműködésével közösen kialakított szolgáltatási csomagokat kell kialakítani, amelyek illeszkednek az adott szegmens igényeihez. A desztináció menedzsmentnek úgy kell kialakítani a kínálati elemeket, a részszolgáltatások összetételét, minőségét, hogy az egységes kínálati mátrixot alkosson. Keresnie kell a desztinációnak azt a lehetőséget, amelyben unikális tud nyújtani, egyedi arculatot képes kialakítani.⁶

A határon átnyúló kínálatfejlesztés lehetőséget teremt a két ország közötti szinergiák kiaknázására, ennek nagyon szép példáit tapasztalhatjuk az ikervárosok esetében. A határmenti eltérő gazdasági területek meglévő potenciáljainak kiépítése, majd fejlesztése is kitörési lehetőségeket hordoz.

A közös marketingtevékenységnek segítenie kellene a megfelelő közös turisztikai kínálat létrejöttét. A turizmusmarketing különböző országokban és különböző szinteken megy végbe, ezért átfogó marketingstratégia, marketingkonceptió kidolgozására van szükség, mely koordinálja a marketingeszközök alkalmazását. A turisztikai desztináció menedzsment a térség, az EGTC/ETT turizmusát szerves egységben képes kezelni.

2.2. A Az Ister-Granum EGTC turisztikai kínálati jellemzőinek elemzése

Az Ister-Granum EGTC magyar és szlovák településeinek a közös történelemnek köszönhetően közel azonosak a történelmi és kulturális hagyományai. A határon átnyúló turizmusfejlesztés kiindulópontjának tehát a közös történelmi- és kulturális hagyományok és a vonzó természeti táj számít, melynek határt adó természeti erőforrása, a Duna.

Az Ister-Granum EGTC turisztikai kínálatfejlesztése lehetőséget teremt a két ország közötti szinergiák kiaknázására, aminek véleményem szerint az egyik legnagyobb sikere a regionális borút és egy regionális idegenforgalmi tájékoztató rendszer kiépítése.

Ugyanakkor a potenciál nincs kellően kihasználva, annak ellenére, hogy a térség már rendelkezik közös turisztikai programcsomagok tervezetével és találunk a közös marketing és promóciós tevékenység végzésére irányuló kezdeményezéseket is.

A Duna és a Garam nevét viselő Ister-Granum EGTC-hez összesen 102 település tartozik 216 045 lakossal (1. ábra), melynek több mint kétharmada (148 064 fő, 69%) a magyarországi oldalon él. Miközben a lakosságárány tekintetében a magyar oldal sokkal jelentősebb, a települések számában ez nem mutatkozik meg, ami a szlovák részek városhiányos térségeivel magyarázható. A 49 szlovákiai település nagy része kis falu vagy község, összesen két város, a közel 12000-es lélekszámú Párkány és a 7500-es lélekszámú Zselíz fekszik az eurorégió területén. A magyarországi térség lakosainak viszont közel fele (64 614 fő) él városban.

1.térkép: Az Ister-Granum EGTC területi elhelyezkedése
Map 1. : The spatial allocation of the Ister-Granum EGTC

Forrás: www.istergranum.hu (szerk.: Topográf)

2.2.1 Vezető vonzerők és termékek

A vonzerő mind a kereslet, mind a kínálat oldaláról a turisztikai rendszert az egyik legjobban meghatározó tényező. Keresleti oldalról a legegyszerűbben vonzerőnek nevezzük azt, amiért a turista útra kel ⁷, amiért a látogatók egy adott helyet felkeresnek (2. ábra) Jelen fejezet a tárgyalt térség legfontosabb vonzerőit, turisztikai vezértermékeit mutatja be.

2.térkép: Az Ister-Granum EGTC vonzerői vonzerőértékekkel
Map 2. : The attractions of the Ister-Granum EGTC with attraction values

Forrás: Saját szerkesztés

2.2.2. Az egészségturizmus

A régióban számos település rendelkezik komplex, szálláslehetőséggel is ellátott egészségturisztikai vonzerővel.

- Párkány-Vadas Termálfürdő: szállodakomplexummal, fedett uszodával rendelkezik. Éves vendégforgalma mintegy 200 000 főre becsülhető. A vendégéjszakák száma az elmúlt évek során dinamikusan növekedett, míg 2001-ben közel 65 ezer, 2003-ban közel 120 ezer vendégéjszakát regisztráltak.
- Esztergom: téli medencével rendelkező strandfürdő. 2005 nyarán új élményfürdőt adtak át.
- Visegrád-Lepence: élményfürdő és szállodakomplexum, konferenciaközpont.
- Leányfalu: felújított gyógyfürdő.
- Peröcsény: strandfürdő.
- Kémence: strandfürdő.

2.2.3. A kulturális turizmus

„A térségben egyedülállóan nagy jelentősége van az épített örökségnek, hiszen összesen 62 településen található helyi védettségű műemlék. Két helyszínen találkozhatunk a világörökség várományosaként nyilvántartott műemlékkel, nevezete-

sen az esztergomi középkori vár, valamint a visegrádi királyi központ és vadászterület tartozik a kiemelt jelentőségű attrakciókhoz.

A régióban több, mint 100 történelmi jelentőségű templom, kápolna és kálvária található, kiemelkedik azonban Esztergom, ahol 16 templom látogatható.”⁸

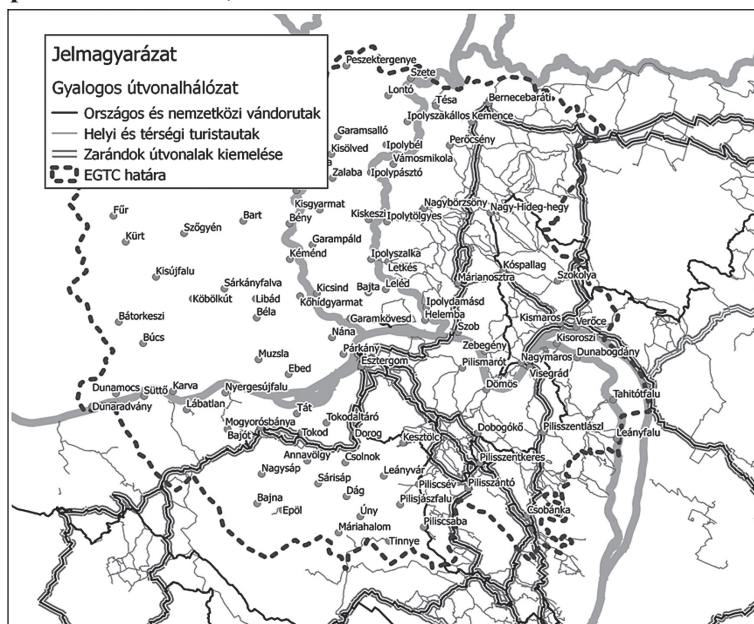
Az épített örökségen belül a turisztikai szempontból is hasznosítható kastélyok és kúriák száma mintegy 30 darab, a műemlék jellegű pincesorok száma pedig 11. Ez utóbbiak mindegyike már felújításra szorul. A vizsgált régióban közel 300 további helyi nevezetesség található. A térségben 53 múzeum, falu- vagy tájház és annak számos típusa található, ami természetesen tovább színesíti a kínálatot. A helyi hagyományok bemutatása kapcsán 70 település 366 rendezvényét emelhetjük ki.⁹

2.2.4. Természetjárás, ökoturizmus

A régió sajátos természetföldrajzi kínálatát erősíti a Duna-Ipoly Nemzeti Park, amely az EGTC közel felét magában foglalja elsősorban a Börzsönyt, a Pilist és a Visegrádi-hegységet, vagyis a magyarországi oldalon a Dunakanyar kiemelt üdülővezet nagy részét is. Az említett hegységekben kijelölt országos túravonalakat, kulcsos házakat és turistafogadókat találhatnak a bakancsos turisták mindkét oldalon (3. ábra).

3. térkép: A természetjárás, ökoturizmus az Ister-Granum EGTC területén

Map 3.: The tourism, eco-tourism in the Ister-Granum EGTC field

Forrás: saját szerkesztés

Összességében elmondható, hogy a rendelkezésre álló potenciál még csak kevésbé került kiaknázására, a terület szálláshelyei és vendéglátó egységei általában közepes minősítésűek, az erdei utak jelzései, információs pontjai pedig rendezetlenek, továbbá alacsony színvonalú programokat, és szolgáltatás minőséget és mennyiséget találunk a területen.¹⁰

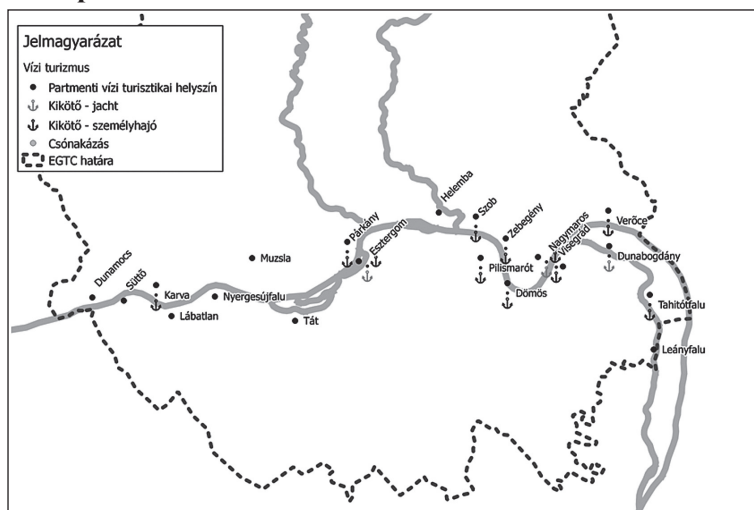
2.2.5. A vízi turizmus

A térség vízi turizmusának erősítése igen erősen függ a területi együttműködéstől, a közös programok kialakítása tehát elengedhetetlen.¹¹ A legfontosabb vízi turisztikai központok a következők:

- Visegrád és Nagymaros (a kultúra és a természet találkozása, egészségturizmus)
- Dömös és Zebegény (bakancsos turizmus)
- Pilismarót és Szob (lovas turizmus, kulturális turizmus, valamint ökoturizmus)
- Esztergom és Párkány (kultúra és szórakozás, bor- és gasztronómia,
- Nyergesújfalu/Lábatlan és Karva (bor- és gasztronómia)
- Süttő és Dunamocs (rendezvényturizmus, bor- és gasztronómia).

A sétahajózás és az attrakciók segítségével a régió nagy területe megismerhetővé válik az Ister-Granum EGTC területén a Duna jobb partján a folyón közlekedő vízi turisták számára. Esztergomon kívül azonban kevés a szolgáltatás, ahol személy és jachtkikötő is az érkezők rendelkezésére áll. Személyhajó-kikötő üzemel Nagymaroson, Visegrádon, Zebegényben.

4. térkép: Vízi turizmus az Ister-Granum EGTC területén
Map 4.: Water tourism in the Ister-Granum EGTC field

Forrás: saját szerkesztés

A Duna bal partján Karván személyhajó-kikötő üzemel, Párkányban csónakház (turistaszállással), jachtkikötő és sétahajózási lehetőséget hoztak létre, azonban ezen létesítmények csak kisebb forgalom lebonyolítására és fogadására alkalmasak (4. ábra).¹²

A térség kikötővel rendelkező települései Dömös, Esztergom, Nagymaros, Párkány, Pilismarót, Szob, Tahitótfa, Verőce, Visegrád, Zebegény.

A kikötővel még nem rendelkező települések: Muzsla, Nyergesújfalu, Tát. A jachtkikötővel rendelkező települések: Dunabogdány, Esztergom, Nagymaros.

A jachtkikötővel még nem rendelkező települések: Helemba, Párkány, Pilismarót, Tát, Visegrád.¹³

2.2.6. Sport- és kerékpáros turizmus

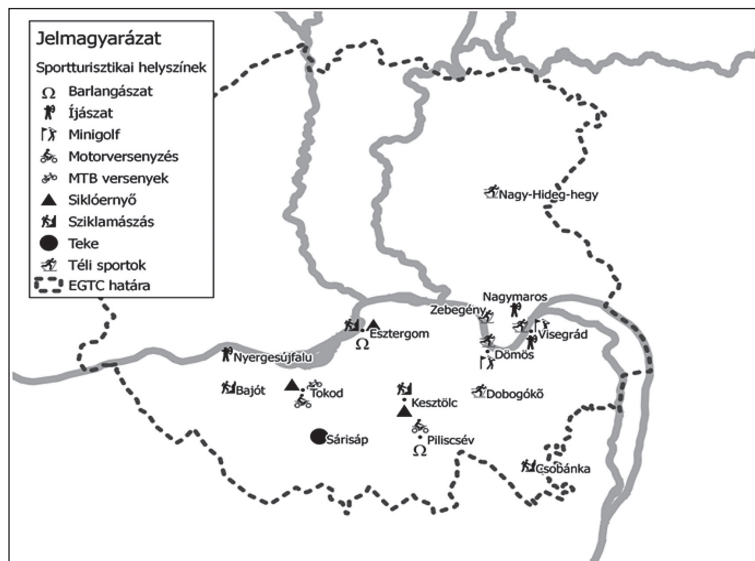
A téli és nyári szezonban egyaránt számos sportolási lehetőség nyílik az idelátogatók számára. Szinte minden településen lehetőség van sportolásra, helyi, vagy regionális jelentőségű sportlehetőségekkel pedig a következő települések rendelkeznek:

- Barlangászat: Jankovich-barlang. (Bajót), Sátorköpusztai kristálybarlang (Esztergom), Csévi-barlang, Leány-, Legény-barlang (Piliscsév),
- Sziklamászás: Bajóti Öreg-kő, Csobánka (Oszoly), Esztergom (várfal), Kesz-tölc
- Hegyi kerékpáros versenyek: Tokod
- Motorversenyzés: Piliscsév, Tokod
- Minigolf: Dömös, Visegrád
- Siklóernyőzés: Hegyeskő (Tokod), Pilis (Kesz-tölc), Esztergom
- Íjászat: Nagymaros, Nyergesújfalu Visegrád
- Téli sportok (sí, szánkó, bob): Dobogókő, Dömös, Visegrád, Zebegény, Nagy-Hideg-hegy

Véleményem szerint a kerékpáros turizmus és a kerékpárutak kiépítése meghatározó aktív turisztikai termékévé válhatna a régiónak. A szlovák oldalon nem található épített kerékpárút, de a kis forgalom miatt a terület alkalmas a kerékpárral érkező turisták fogadására. Az Euro Velo európai kerékpárút-hálózat 6. sz. korridorának (Nantes-Constanța) az eurorégióra eső (Süttö-Leányfalu, illetve Dunamocs-Szob-Verőce) teljes szakasza összesen közel 150 km hosszú kerékpárutat jelent, melyből ma kb. 35 km szilárd burkolatú út áll rendelkezésre. A főútvonalról négy helyen épül leágazás az EGTC belső területei felé (javasolt útvonalak: Dunamocs-Farnad; Párkány-Zselíz (Garam menti); Helemba-Ipolyszakállos és Tésa-Szob (Ipoly menti); Nyergesújfalu-Bajna-Piliscsaba (gerecsei). Ezen kiépített kerékpárutakról az eurorégió összes települése megközelíthetővé válik.¹⁴

5. térkép: A sport- és kerékpáros turizmus területi elhelyezkedése az Ister-Granum EGTC területén

Map 5.: The spatial distribution of sport and cycling tourism in the Ister-Granum EGTC field

Forrás: saját szerkesztés

2.2.7. Lovas turizmus

A térségben jelenleg számos településen foglalkoznak lovas turizmussal, így a feltételek adottak a további fejlesztésekhez. Lovarda, lovaglási lehetőség és jellemzően egyben szálláshely is található Bajnán, Nyergesújfaluban, Pilismaróton, Sütőtőn, Bajtán, Sárkányfalván és Párkányban. A lovas turizmus fejlesztése az egyik legkézenfekvőbb feladat lehetne a régióban, mivel szálláshely létesítésre, túraútvonalak kialakítására is számos lehetőség nyílik, valamint az ott élők életéhez szervesen kapcsolódik ez a tevékenység. A ló elengedhetetlen kelléke a falusi életnek.

A lovas turizmus főbb minősítési szempontjai:

- Környezeti szempontok
- A lovak tartásával, alkalmasságával kapcsolatos szempontok
- A lovas szolgáltatásokkal kapcsolatos szempontok
- Személyi tényezők
- Egyéb programok, lehetőségek

A minősítés értelmében 5 patkós az a hely, amely legalább 12 db alkalmas lóval és felszereléssel rendelkezik, legalább 1 fő idegen nyelvet beszélő lovas szakemberrel rendelkezik. 1 patkós az a hely, amelyik minimum 5 alkalmas lóval és felszereléssel rendelkezik, lovas szolgáltatások fő témaköreiből legalább kettőt képes nyújtani – van kapcsolódó programja (http://www.mltsz.hu/patkos_minosites).

2.2.8. Vadász- és horgászturizmus

A tárgyalt régió legfontosabb horgászterülete természetesen a Duna, továbbá az egyesületi formában működő fontosabb halastavak (összesen 17) emelhetők ki. A horgászturizmus infrastrukturális háttere egyelőre még hiányos, a rendelkezésre álló létesítmények és épületek nem elégítik ki a modern igényeket (1. táblázat).

1. táblázat: Vadászati és horgászati lehetőségek az Ister- Granum EGTC területén

**Table 1.: Hunting and angling opportunities in the field
Ister- Granum EGTC**

Vadászati lehetőségek	Bajót, Bajta, Bart, (galamblövészet) Búcs, Esztergom, Helemba, Ipolybél, Ipolyszakállos, Ipolyszalka, Muzsla, Pilismarót, Süttő, Szőgyén
Halastavak	Bernecebaráti, Búcs, Esztergom, Ipolypásztó, Ipolyszakállos, Kisújfalu, Lábatlan, Nagyörzsöny, Nagymaros, Nyergesújfalu, Párkány, Perőcsény, Pilismarót, Süttő, Szob, Tokod, Verőce

Forrás: Vonzerőleltár, 2011 alapján saját szerkesztés

A magas erdősültségnek is köszönhetően kialakult vadállomány következtében a területen ma már több vadásztársaság és egyeslet működik a legális vadászat népszerűsítésére és koordinálására. Erdőterületének 61%-a természetvédelmi oltalom alatt áll (Natura 2000). Nagyvadlövési lehetőség: őz, dámszarvas, gímszarvas, vaddisznó, de találkozhat a vadász hiúzzal és vadmacskával is. Lehetőség van terelő és lesvadászatra.

3. Az Ister-Granum EGTC turisztikai fejlesztésének lehetőségei

Az Ister-Granum EGTC a VII. sz. helsinki korridor, a Duna mentén található. Ugyanakkor az EGTC jelenlegi infrastrukturális adottságai nem teszik lehetővé ennek a kedvező adottságnak a kihasználását. A Dunán jelentős személyforgalom bonyolódik a nyári időszakban. A nemzetközi szállodahajók fogadásához szükséges feltételek megteremtése azonban még várat magára. A szállodahajók mellett évről évre jelentősebb a jachtforgalom is, a régió területén azonban mindezek fogadására eléggé elavult infrastruktúra áll rendelkezésre.

A személyhajó-kikötők infrastruktúrájának és szolgáltatásainak többsége rossz állapotú, nemzetközi forgalom fogadására nem alkalmas. A régió idegenforgalmi fejlesztéseinek egyik kitörési pontja lehet a Dunára alapozott vízi turizmus háttér feltételeinek megteremtése. Felújításra várnak a régió területén egykor működött, ma jórészt bezárt, romlott állagú fogadóépületek is, mely épületek a regionális, országos és nemzetközi hajóforgalom fogadóbázisaként is szolgálhatnának.

A Duna két partja közötti vízi közlekedés is fejlesztésre szorul Nyergesújfalu és Muzsla, Pilismarót és Zebegegy (személy), valamint Lábatlan és Karva (személy

és jármű) között. A ma meglévő három jachtkikötő (Esztergom, Nagymaros, Duna-bogdány) mellett újabbak kialakítása is szükséges. Az EGTC fekvése továbbá kedvező a kerékpáros turizmus fejlesztése szempontjából, mivel a Duna menti Euro-Velo 6. sz. kerékpárút mentén található. Ahogy azt már korábban is kiemeltem, az említett kerékpárút azonban csak egyes rövid szakaszokon épült ki eddig.

Az Ister-Granum EGTC területén lévő kistelepülések is bekapcsolódhatnak az idegenforgalmi vérkeringésbe. A kerékpáros turizmus összekapcsolható a falusi turizmus kínálta lehetőségekkel, azaz a helyi kultúra, gasztronómia megismertetésével, a településeken szálláshelyek kialakításával, helyi rendezvények népszerűsítésével. A terület nagyságából és a települések látnivalóinak sokaságából az is adódik, hogy célszerű körút jelleggel létrehozni az útvonalat.

Szintén meg kell említeni, hogy a térség kisvasútjainak népszerűsége növekvő tendenciát mutat. Az EGTC területén, a Börzsönyben három kisvasút is található (Kismaros és Királyrét, Nagy-Börzsöny és Nagyirtáspusztá, valamint Kemence és Godóvár között). A kisvasutak az idegenforgalmi kínálat egyik különlegességét jelentik az EGTC-ben, ezért fejlesztésük túlmutat az érintett települések hatókörén. A kisvasúti fejlesztés a forráshiányos, hátrányos helyzetű térségben katalizátor szerepet tölthet be. A kisvasutak a térség egészének fejlődését pozitívan befolyásolhatják.

További lehetőségként jelölhető meg a Pilis- és a Visegrádi-hegység régészeti leleteinek, továbbá épített emlékeinek a bemutatása, különös tekintettel az egyházi örökségre és a vallási turizmus lehetőségeire.

Ahogy azt már korábban említettem, a régió legnagyobb kiterjedésű turisztikai attrakciója a természeti környezete. A területen nemzeti park és több védett terület is található, ahol jelenleg is sok aktív természetjáró turista fordul meg, akiknek a száma megfelelő turisztikai infra- és szupratruktúra kiépítésével még jócskán növelhető lenne.

4. A Összefoglalás

Összegezve megállapítható, hogy a határmenti térségek fejlesztése és a határmenti turizmusfejlesztések összekapcsolódtak a vizsgált területen. A fentiek alapján megállapítható, hogy azon határrégiók érhetnek el sikeres határon átnyúló együttműködést a turizmus területén, amelyek az alábbi minimumfeltételek mind-egyikének megfelelnek:

- természetes vonzerő jelenléte,
- átfogó származtatott kínálat,
- közös földrajzi nevezetesség,
- megalapozott határon átnyúló együttműködés a turizmusban.

JEGYZETEK

1. Aubert A. – Berki M.(2007): A nemzetközi és a hazai turizmus területi folyamatai, piaci tendenciái a globalizáció korában. – Földrajzi Közlemények 55.(3.), 11-13. old.
2. Tésits R. (2006): A területi és társadalmi kohézió megalapozásának lehetőségei. – In: Tésits R. – Tóth J. – Romvári M. (szerk.): Innovációk a térben: A terület- és település-fejlesztés aktuális kérdései. PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, 7-8.old.
3. Aubert A. – Berki M. (2007): A nemzetközi és a hazai turizmus területi folyamatai, piaci tendenciái a globalizáció korában. – Földrajzi Közlemények 55.(3.), 37-38.old.
4. Aubert A. (2002): A turizmus földrajza. – In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalom-földrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs,143-152.old.
5. Aubert A. – Jónás-Berki M. – Mészáros B. – Sarkadi E. (2009): A TDM modell adaptálásának differenciált megközelítése. – In: Hanusz Á. (szerk.) Turisztikai desztináció, „desztinációs menedzsment”. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 3-17. old.
6. Aubert A. (2002): i. m. 157. old.
7. Lengyel M. (2004): Turizmus általános elmélete. – Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája – Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Intézet, Budapest, 528.old.
8. Kulcsár L. (projektvezető) (2005): Fejlesztési Program – Ister-Granum Eurorégió. I. kötet.33.old.
9. Hartl M. (2009): Esztergom, mint az Ister- Granum Eurorégió potenciális kapuja. – In: Aubert A.– Berki M. (szerk): Örökség és turizmus. PTE TTK, Pécs, 205-207.old.
10. Molnár A. J. (2014): Útvonal kijelölés, útjelző táblarendszer – In: Filepné Kovács K. (szerk.): A MÁRIA ÚT hálózat és kialakítása. Budapesti Corvinus Egyetem, Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék, Budapest, 85-89. old.
11. Bánhidi M. (2011): Sportföldrajz. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 43. old.
12. Iván Z. (2006): Az Ister-Granum vállalkozási-logisztikai övezet – Operatív megvalósíthatósági tanulmány. 1. kötet: Struktúraterv. Záródokumentáció. Esztergom város önkormányzata – Ister-Granum Eurorégió. 32. old.
13. Iván Z.(2006): i. m. 45. old.
14. Iván Z.(2006): i. m. 152. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aubert A. – Berki M. 2007: A nemzetközi és a hazai turizmus területi folyamatai, piaci tendenciái a globalizáció korában. – Földrajzi Közlemények 55.(3.), 119-133.old.
- Aubert A. – Jónás-Berki M. – Mészáros B. – Sarkadi E. 2009: A TDM modell adaptálásának differenciált megközelítése. – In: Hanusz Á. (szerk.) Turisztikai desztináció, „desztinációs menedzsment”. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 3-17.old.
- Aubert A. 2002: A turizmus földrajza. – In: Tóth J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs,143-152.old.

- Bánhidi M. 2011: Sportföldrajz. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 43. old.
- Hartl M. 2009 B: Esztergom, mint az Ister- Granum Eurorégió potenciális kapuja. – In: Aubert A. – Berki M. (szerk): Örökség és turizmus. PTE TTK, Pécs, 203-208. old.
- Iván Z. (programigazgató) et al 2006: Az Ister-Granum vállalkezási-logisztikai övezet – Operatív megvalósíthatósági tanulmány. 1. kötet: Struktúraterv. Záródokumentáció. Esztergom város önkormányzata – Ister-Granum Eurorégió. 32 old. http://www.istergranum.hu/tanulmanyok/log_ov/log_ov_1_kot_strukturakonyv.pdf
- Kulcsár L. (projektvezető) 2005: Fejlesztési Program – Ister-Granum Eurorégió. I. kötet.
- Lengyel M. 2004: Turizmus általános elmélete. – Heller Farkas Gazdasági és Turisztikai Szolgáltatások Főiskolája – Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Intézet, Budapest, 528. old.
- Molnár A. J. 2014: Útvonal kijelölés, útjelző táblarendszer – In: Filepné Kovács K. (szerk.): A MÁRIA ÚT hálózat és kialakítása. Budapesti Corvinus Egyetem, Tájtervezési és Területfejlesztési Tanszék, Budapest, 75-89. old.
- Tésits R. 2006: A területi és társadalmi kohézió megalapozásának lehetőségei. – In: Tésits R. – Tóth J. – Romvári M. (szerk.): Innovációk a térben: A terület- és településfejlesztés aktuális kérdései. PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, 7-8. old.

Haffner Tamás*

A DÉL-DUNÁNTÚLI GÁZELLÁTÁS TÖRTÉNETE 1869-TŐL NAPJAINKIG

*THE HISTORY OF THE GAS SERVICE IN SOUTH WEST HUNGARY
SINCE 1869 TO NOWADAYS*

ABSTRACT

In Hungary gas was used as a public utility, to ensure public lightning in the form of lightning gas. The first gas based public lightning system of the South West Hungary was introduced in Pécs, between 1869 and 1870. Since 1935 the production continued in a new, modern coke factory. The number of the consumers increased after the secularization as well. They wanted to solve the increasing gas shortage with make-do solution, but a final answer was only the natural gas, which appeared late in 1985. By this the city's gas production ended. In 1964, the gas factories and PB gas services of Fejér, Tolna and Baranya were merged into a company, named Dél-Dunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat (Gas Production and Services Company of South West Hungary -DDGAZ). After the democratic transformation the company were changed into a stock company, and it got privatized in 1996. Later the company – which fell into the hands of the E.ON-Group –, and other members of the group supplied the population of the three county until the end of 2015. In 2016, the state owned Főgáz Rt. (Natural Gas Stock Company) took over the supply of the population, by this the re-secularization of the gas services which was begin in the 1990's was fulfilled.

1. Bevezetés

A gázalapú világítás megjelenése előtt Európa nagyobb városaiban fáklyával, olajlámpákkal, ablakba kitett gyertyákkal igyekeztek biztosítani valamilyen mértékű közvilágítást. A közbiztonsági szempontból is szorgalmazott közvilágítás biztosítását először 1543-ben, Párizsban rendelték el, mely a következő két évszázadban fokozatosan jelent meg Európa többi városában. A szén kokszosítása során felszabaduló, éghető gáz tulajdonságait a 18. század elején ismerték fel, alkalmazása azonban a század végéig váratott magára. A skót származású William Murdochot 1792-ben alkalmazott elsőként gázt saját lakása megvilágítására. Húsz évvel később, 1813-ban Londonban is megjelent a gázvilágítás, mely ezt követően

* Haffner Tamás PhD.-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földtudományok Doktori Iskola és Közgazdaságtudományi Kar Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola

rohamosan kezdett terjedni az európai kontinensen. 1817-ben Párizsban, 1826-ban Berlinben, 1833-ban Bécsben gyújtották meg az első gázlámpákat. Magyarországon gázfelhasználásra először a világítás területén, azon belül is közszolgáltatás jelleggel a közvilágítás biztosítására, világítógáz formájában került sor, ezt követően kezdődött meg a háztartási és ipari felhasználása. Pesten először 1816. június 5-én, a Nemzeti Múzeumnál alkalmaztak először gázlámpát, azonban a pesti közvilágítási rendszer kiépítéséig azonban negyven évet várni kellett. Pesten 1856-tól kezdtek el alkalmazni a kommunális gázvilágítást, melyet követően a vidéki nagyvárosokban is megkezdődtek a gázalapú közvilágítási rendszerek kiépítései.

2. A pécsi gázellátás kezdetei

Dél-Dunántúlon elsőként Pécsen, 1860-ban kezdték meg a gázvilágítás bevezetésének előkészületeit. Ekkor már több évtizede zajlottak kutatások a mecseki szén gázvilágítás keretében történő felhasználása kapcsán. Először Berks Péter kincstári bányaigazgató 1812-től végzett ilyen irányú kutatásokat változó sikerrel. A város első tartós gázvilágítását 1844 és 1847 között Linberger Gottlieb Gyula alkalmazta a mai Rákóczi út és Váradi Antal utca sarkán elhelyezkedő cukorgyárában a gyárterület megvilágítására.¹ A pécsi köztéri gázvilágítási rendszer kiépítéséhez Pécs városa 1860-tól nyilvános hirdetésben keresett vállalkozókat. Eközben a város tanácsa a Belvároshoz közeli Vaspálya téren (ma Légszeszgyár utca melletti területen) jelölte ki a megépítendő gázmű helyét. Több körös versenyeztetést követően a város Quaglio Gyula bécsi mérnök ajánlatát fogadta el, melyet követően 1864-ben megkezdődhetett volna az építkezés. Többszöri halasztás után Quaglio Gyula átadta szerződésének jogait a bécsi Imperial Austrian Gas Company Limited nevű társaságnak, akik pótszerződés kötését követően sem kezdték meg a beruházást. Végül a bécsi Epstein L. bankház nyerte el a megvalósítás lehetőségét, akit az eredetileg a beruházást elnyerő, ám tőke hiányában visszalépni kényszerült Quaglio Gyula képviselt az ügyletben. A gázalapú közvilágítás 1869–70 között épült ki a történelmi Belvárosban és a környező utcákban. A gyár létesítésével párhuzamosan 21 km gázvezeték és 250 gázlámpa került kihelyezésre Pécsen. A Légszesztársulat folyamatosan fejlesztette szolgáltatási területét és színvonalát. 1873-ban a bécsi bankház a szintén bécsi Guttmann testvérek kereskedő cége számára értékesítette a légszeszgyárat 150 000 forintért, akik 3 év után továbbadták azt a Trieszti Általános Osztrák Légszesz Társulatnak. Az 1886-ban kezdődött bővítés során 10 km-rel bővült a hálózat, melyet 1899-ben, 1908-ban és 1910-ben újabb bővítés követett. 1905-ben már 6802 gázégő üzemelt a városban.² Az első 25 évben a légszeszgyár berendezéseit többször felújították, a technikai újításokat, köztük a nagyobb fényerőt biztosító Auer-féle harisnyás izzóval ellátott gázlámpákat, fokozatosan építették be a rendszerbe.

1. ábra: A pécsi gázgyár elhelyezkedése
Figure 1.: The location of the gas factory of Pécs

Forrás: Pallas Nagy Lexikona

1895-ben lejárt Pécs városával között 25 éves ellátási szerződés, mellyel a város jogosulttá vált a társaság megvásárlására. A 225 és 275 ezer forint közti értékre becsült társaságot azonban a város forráshiány miatt nem volt képes megvásárolni, ezért a szerződést újabb 25 évre meghosszabbították. Ezzel párhuzamosan a tulajdonos osztrák társaság Osztrák-Magyar Általános Légszesz Társulatra változtatta a nevét. A gázvilágításnak ekkor már komoly konkurenciát jelentett az egyre dinamikusabban terjedő elektromos világítás, azonban az elektromos izzóknál nagyobb fényt biztosító harisnyás izzók alkalmazása állta a versenyt. Az évszázad vége felé a tehetősebb pécsi polgárok otthonaikban a gázt már nem csak világításra, hanem főzéshez, melegítéshez is használták. Az 1916-ban az Irányi Dániel téren (ma Búza tér) átadott új bérlakásokat a konyhai gáztűzhely mellett gázmelegítővel, gázvasalóval is ellátták. A város tudatosan készült a légszeszgyár 1920-as megváltásra, melyet a szerb megszállás és az osztrák társaság maradási szándéka nehezített. Végül 1924-ben megközelítőleg 10 000-12 000 aranykorona értékű papírkoronáért a város megvásárolta a légszeszgyárat, mellyel hozzávetőlegesen 300 000 aranykorona értékű hálózat került a város tulajdonába.³ A város Pécs Városi Légszesztelep egyéni cég néven társaságot alapított, melynek tevékenységét egy 12 tagú légszesztelepi felügyelőbizottság ellenőrizte. Ekkor 44 km volt a városi hálózat hossza. Az évtized második felében 360 000 pengő értékű beruházással korszerűsítették a légszeszgyár berendezéseit. A gázvilágítás fokozatosan szűnt meg, az évtized végére mindössze 61 gázégő maradt a városban. A gyárban 1928–1931 között 50 százalékban mecseki, 50 százalékban külföldi sze-

net használtak fel, melynek aránya 1933-ra 74–26 százalékra változott. A fokozott gázszükséglet miatt ez az arány 1935-től drasztikusan változott, amikor már csak 1/3 volt a mecseki szén aránya.⁴ Ennek oka abban keresendő, hogy a mecseki szén magas kéntartalma miatt az eljárás jóval költségesebb volt, mint a kisebb kéntartalmú külföldi szén beszerzésének költsége.

A növekvő igények kezelésére már a légszeszgyár 1920-as években történt felújításakor felmerült egy új kokszolómű építésének ötlete. Az akkori költségvetési adatai miatt elvetett javaslatot az 1930-as évek közepén ismét napirendre tűzték. A beruházás végrehajtását indokolta, hogy az új erőműben felhasználhatóvá válik az apró szemcséjű mecseki szén, mellyel növelhető a pécsi szénbányák termelése és az 5 millió pengőre becsült beruházással becslések szerint 3-4 millió pengővel javítható az ország külkereskedelmi egyenlege. Az új kokszmű létrehozására Pécsi Kokszművek Rt. elnevezéssel 1934-ben alapítottak részvénytársaságot. A mecseki szén elgázosítására alkalmas kokszművet a Mohácsi úton hozták létre 6,2 millió pengős beruházással. 1935-től az új gázgyár végezte a gáz termelését, míg a gáz városi elosztásával és az ehhez kapcsolódó feladatokkal foglalkozott tovább a korábbi légszeszgyárat üzemeltető Pécs Városi Légszesztelep. Ezzel végett ért a légszeszgyárban a termelés. Első, s egyben legjelentősebb ipari fogyasztóként 1936-ban a Zsolnay-gyár is csatlakozott a gázfelhasználókhoz, mellyel a gyár nagymennyiségű, munkaerőigényes import tűzifa felhasználását váltotta ki. Ennek eredményeképpen a hagyományos égetőkemencék alkalmazása helyett a nagyobb nyereséget biztosító alagút-kemencés porcelánégetés honosodott meg a gyárban. Az évtizedben a hálózat hossza és az ellátott fogyasztók száma is növekedett. 1937-ben már 1850 fogyasztót tartottak nyilván, akik az 57 km hosszú hálózatról kapták a kokszműben megtermelt gázt.

1. táblázat: A pécsi gázgyár termelése
Table 1.: The production the gas factory of Pécs

Év	Gáztermelés / fogyasztás
1878	154 614 m ³
1880	210 787 m ³
1890	375 936 m ³
1900	511 864 m ³
1907	509 415 m ³
...	...
1938	906 000 m ³

Forrás: Rayman J. (2010) Deák B. – Szita L. (1970)

A Kokszmű termelése folyamatos maradt a II. világháború utolsó időszakáig. A szolgáltatásokban fennakadásokat az okozta, hogy a gyár nem rendelkezett gáz-

tározóval, a megtermelt gázt közvetlenül a vezetékrendszerbe pumpálták, így a termelés időszakos leállítása során az egész város sötétségbe borult. Az 1944 végére állandósult szénhiány, és a közelgő front miatt megkezdték a termelés fokozatos leállítását, melyet követően 1944 november 28-án leállt a szolgáltatás. A front átvonulását követően, 1945 január 21-től újraindult a termelés és ezzel a városi gázszolgáltatás.

3. Az államosítás után

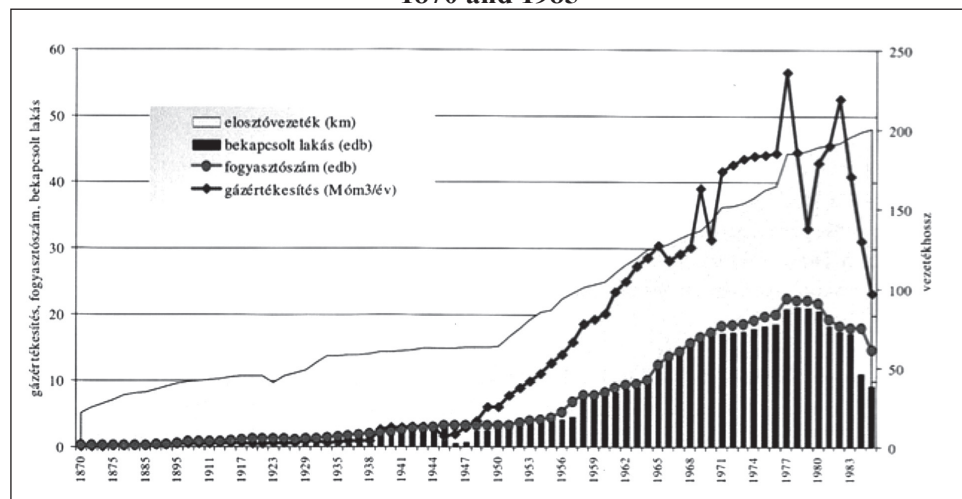
1948–1949-ben mind a Kokszműveket, mind a városi gázszolgáltatót államosították, előbbi Pécsi Kokszművek Nemzeti Vállalat, utóbbi Pécsi Gázmű Állami Vállalat néven folytatta tevékenységét. A gázmű a megyei tanács irányítása alatt végezte a gáz beszerzését, elosztását, értékesítését, valamint a gázberendezések értékesítését, felülvizsgálatát és javítását. A folyamatos infrastrukturális fejlesztéseknek, különösen az elosztóhálózat rekonstrukciójának köszönhetően folyamatosan növekedett a termelés. 1951-re az elosztóhálózat hossza 63,5 kilométerre nőtt, amely 3350 fogyasztó ellátását biztosította. A Zsolnay-gyár termelésének gyorsuló növekedése is megkövetelte a hálózat fejlesztését. A gázmű és a Kokszmű között épült gerincvezeték a Zsolnay-gyár kiemelt termelési időszakaiban csak a gyár igényeit volt képes kiszolgálni, így a hálózatban nem maradt elegendő gáz a több ezer fogyasztó kiszolgálására. A folyamatos lakossági és ipari ellátás biztosítása érdekében 1953-ban megépült a Kokszmű és a Zsolnay-gyár közötti nagyteljesítményű, 250 mm átmérőjű gázvezeték. Az állandósuló gázhiányt orvosolandó a városi szennyvíztelep rothasztójában felfogott biogázt vegyítették a Kokszművekben termelt gázzal. A napi 450, majd 1000 m³ biogáz, azonban közel sem volt elegendő az alkalmanként napi 17 000 m³ gázhiány fedezésére. Az így is fennálló hiányt csak az ipari fogyasztás korlátozásával tudták kezelni. 1954-től a gázmű Pécsi Gázszolgáltató Vállalat néven működött tovább. 1955-től a lakossági gázszolgáltatás mellett az ipari gázszolgáltatás is a vállalat hatáskörébe került, melyet korábban a Kokszművek látott el. Ekkor a lakosság 23 százalékának gázellátása volt még csak biztosított.⁵ A város lakótelepi részeinek kiépülése tovább fokozta a gázszolgáltatás iránti igényeket. 1957 és 1964 között több alkalommal fejlesztették, bővítették a Kokszműveket, illetve ekkor épült ki a mai Újmecekalja városrész gázelosztó hálózata, valamint a Zsolnay-gyár 250 mm-es vezetéket 300 mm-re bővítették.⁶ Az addigi legnagyobb hálózatbővítéssel, az elosztóhálózat hossza 124 km-re növekedett. A terjeszkedés ugyanakkor nem érintette a szintén ebben az időszakban elkészülő meszesi lakótelepet, melyet így nem kapcsoltak be a gázszolgáltatásba.⁷ A továbbra is emelkedő fogyasztási igényeket 1963–65 között időlegesen a bányametán rendszerbe táplálásával elégítették ki, míg a probléma tartós kezelése érdekében lecserélték a Mohácsi úti gyár berendezéseit, valamint tovább bővítették a termelőkapacitást. Ekkor már 10 000-nél több fogyasztó ellátását biztosította a rendszer.⁸ 1964. január 1-jén a Pécsi Kokszművek és a Pécsi Gáz-

szolgáltató Vállalat összevonásával létrejött a Pécsi Gázmű Vállalat.⁹ Az 1960-as évek második felében ismételten fellépő gázhiányt benzinbontó alkalmazásával igyekeztek ideiglenesen orvosolni.¹⁰

1967-ben az időközben a városi tanács felügyelete alá került gyár felügyeletét a Nehézipari Minisztérium vette át, létrehozva Fejér, Tolna és Baranya megyék ellátását biztosító Dél-Dunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalatot (DDGÁZ). A vállalat ekkor Baranya megye 56 746 ipari dolgozójából 891 főt alkalmazott. A 10 legnagyobb megyei ipari foglalkoztató közé tartozó társaság foglalkoztatási volumene ugyanakkor jelentősen elmaradt a szénbányák 18 341, a Kesztyűgyár 2865 vagy az áramszolgáltató 2718 dolgozójától.¹¹

Ebben az időszakban a három megyében mindössze Pécssett, Székesfehérváron és Dunaújvárosban volt vezetékes gázszolgáltatás, így a területi bővítés e települések ellátása mellett a három megye többi településének palackos PB-gáz ellátásának megszervezését, illetve a dunaújvárosi Vasmű kokszolójában termelt kamragáz feleslegének Fővárosi Gázművek részére történő értékesítését jelentette. A PB-gáz ellátást a vállalat először a szajoli, majd az időközben elkészült pinchelyi töltőüzeméből saját gépkocsiparkjának segítségével látta el. Palackhiány miatt 1967-ig csak városi-, vagy megyei tanácsi javaslatra lehetett új fogyasztó számára PB-gázt értékesíteni. A korlátozás feloldását követően két év alatt 83 387-ről 138 818 főre (Pécssett 4 307 főről 7 416 főre) emelkedett a fogyasztók száma a DDGÁZ ellátási területén. Ekkor 7 nagyobb és 645 kisebb telephelyen volt lehetőség a palackok cseréjére, melynek cserepontokra közel 30 teherautó szállította a palacktöltő állomásról a PB-gáz palackokat.

2. ábra: A pécsi városigáz-gyártás meghatározó műszaki jellemzői 1870-1985
Figure 2.: The main technical qualities of the gas production of Pécs between 1870 and 1985

Forrás: Laklia T. (2003)

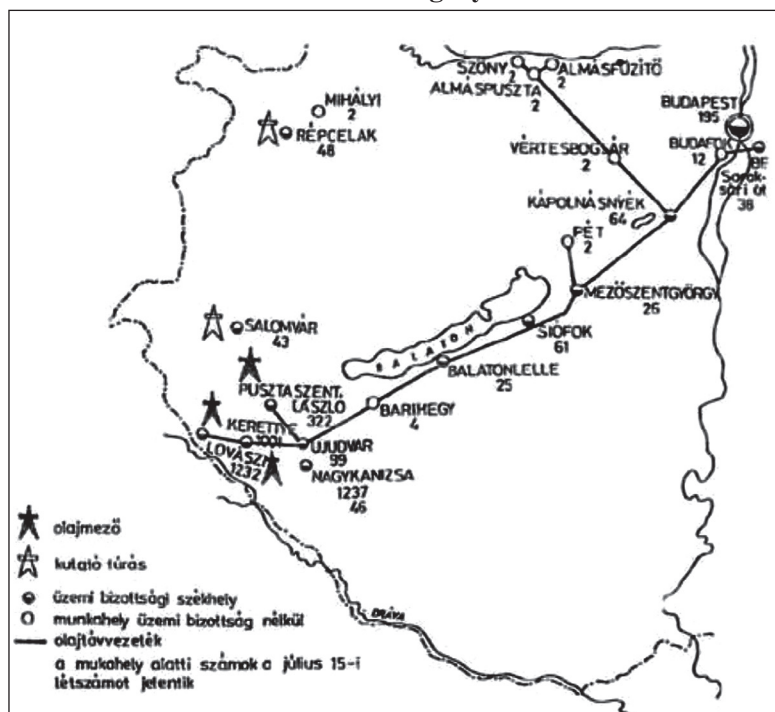
1969-től a pécsi koksüzem termelését – a folyamatosan növekvő igények kielégítése érdekében – már két, egyenként 100 000 m³/nap teljesítményű benzint bontó berendezés segítségével egészítették ki. Ekkor a pécsi lakások 38 százalékában volt elérhető a gázszolgáltatás, azonban a gázfűtéses lakások aránya alig érte el az 1 százalékot.¹² A kapacitás lehetővé tette a meszesi városrész évtizedes problémájának orvoslását, ahol az 1970-es évek elején megkezdődött a gázhálózat kiépítése.¹³

4. A földgáz alkalmazása

Magyarországon először 1932-ben, Hajdúszoboszlón használtak földgázt, melynek során az olajkeresés közben talált termál kútból feltörő gázt fogták fel és használták fel hőenergia előállítására. Az ásványolaj-félékről és a földgázokról szóló 1911. évi VI. törvénycikk a földgáz kutatását és kitermelését állami monopóliummá tette.¹⁴ Először 1908-ban kálisó kutatás közben tártak fel földgázt az erdélyi Kissármás térségében. 1933-ban az állam kutatási és kitermelési koncessziós jogot adott a Dunántúl teljes területére a European Gas and Electric Company részére. A Zala megyei kőolajmezők 1930-as években történt feltárását követően, az olajat kísérő földgáz szállítására 1938-ban megépítették Budafa és Újudvar között az első magyar földgázvezetékét, majd öt évvel később a Bázarekettye és Nagykanizsa közötti gázvezetékét. A főváros növekvő gázszükséglete miatt szükségessé vált a zalai gáz Budapestre juttatása, melyet a Bázarekettye – Budapest kőolajvezetékén keresztül, Czupor Andor és Dr. Gyulay Zoltán által kidolgozott, úgynevezett dugós szállítási technológiával jutattak a fővárosba. Az eljárás lényege abban állt, hogy ugyanazon a vezetéken „dugóval” elválasztva felváltva jutatták el a kőolajat és a földgázt a vezetéken keresztül. Az 1950-es évek végén feltárt Őszentmiklósi földgázmező kiaknázását követően földgáztárolóként biztosította a fővárosi földgázfelhasználásban mutatkozó fluktuációs problémák megoldását.

Magyarország területe mind kőolaj, mind földgázlelőhelyekben igen szegény, ezért a fokozódó ipari és lakossági gázigény érdekében elengedhetlenné vált külföldi beszerzési hálózatok kialakítása. 1958-ban vették használatba a 133 km hosszú romániai földgázvezetékét, melynek magyarországi szakasza első ütemben Csenger és Kistokaj között épült meg. A vezeték és annak későbbi leágazásai Észak-Magyarország földgázigényét biztosították. 1968-ban 29 település és 18 nagyipari vállalat volt bekapcsolva a hazai gázvezeték rendszerbe. Az 1969. évben elfogadott gáztörvény rögzítette a földgáz termelésének,állításának és szolgáltatásának jogi alapjait. Az Alföldön az 1960-as években felfedezett földgázmezők és a belőlük induló vezetékek a Tiszántúl igényeit biztosították. Az 1960-as években 1368, míg az 1970-es években 1297 km-rel nőtt a hazai gázhálózat hossza.¹⁵ A hazai földgázszállítás mérföldkövének számított, amikor 1975-ben megindult a szovjet földgáz importja a Testvériség gázvezetéken.

3. ábra: „Dugós” földgázszállításra használt dél-dunántúli kőolajvezeték
 Figure 3.: The „corky” oil pipeline used for natural gas transport of South West Hungary

Forrás: Szilágyi B. (2010)

A Dél-Dunántúlra az utolsók között épült nagynyomású földgázvezeték. Pécsen 1971-ben megkezdtek a gázhálózat rekonstrukcióját annak érdekében, hogy a Dél-Alföldön termelt földgáz felhasználására át tudják állítani a hálózatot. Az akkori tervek szerint 1975-re érte volna el a gázvezeték a várost.¹⁶ Végül 1982-ig épült ki Pécsig a földgázvezeték, ami egyben a pécsi gázgyártás befejezését is jelentette.¹⁷

A földgáz Pécsre érkezését követően először a benzinbontók teljesítményét váltották ki földgázzal, a bontóberendezéseket átkalibrálták földgáz bontására, amíg megtörténik a lakosság és az ipari fogyasztók földgázhasználatra történő átvezetése. A váltás először a Zsolnay-gyárban történt meg, majd fokozatosan, 1983–85 között a teljes rendszer átállítása megtörtént. Ezzel 1985. július 1-én megszűnt a pécsi gázgyártás.¹⁸ A földgáz kései megérkezése miatt kiszorult a panelépületek ellátásának területéről a szolgáltatás lehetősége, azonban az 1980-as évek végén túlsúlyba kerülő magán-erős lakásberuházások már igényelték a földgázt, ami javított a szolgáltatás pozícióján. Az értékesítés volumenét növelte, hogy a rendszer-váltást követő időben a földgáz a kétszámjegyű infláció ellenére is viszonylag olcsó energiahordozónak számított, amelynek következtében több ipari nagyfogyasztó is gázfelhasználásra állt át az addig használt energiahordozóról.

5. A gázszolgáltatás privatizációja

1989–90 között a közép-európai térségben politikai fordulat ment vége. A rendszerváltást követően kialakuló magyarországi piacgazdaság¹⁹ – szemben a szovjet típusú állami tulajdonon alapuló modellel – alapvetően a magántulajdonon alapult. Azt már az 1980-as évektől az egyre inkább decentralizálódó gazdasági gyakorlatból, valamint a nyugati tapasztalatokból világosan lehetett tudni, hogy a tisztán állami tulajdonon alapuló gazdaság nem versenyképes a magángazdasági rendszerrel, így mindenképpen szükségessé vált az állami vagyon szabályozott keretek között történő magántulajdonba adása, azaz a privatizáció.

Magyarországon a privatizáció több módon ment végbe, melynek során megkülönböztethetjük a spontán (apportációs) privatizációt, a lakossági, a munkavállalói, és a menedzseri tulajdonba adást, az intézményi tulajdonteremtést, a készpénzes privatizációt és a reprivatizációt. A spontán privatizáció kezdete megelőzte a rendszerváltást, s az állami vagyon mintegy 10 százalékát érintette.²⁰ Az ÁVÜ létrejöttével elvben véget ért a spontán privatizáció, azonban ezt követően is zajlottak olyan folyamatok az állami vállalatok esetén, melyek megfeleltethetők a spontán privatizáció – itt nem részletezett – valamely típusának. A lakossági, munkavállalói, menedzseri tulajdonba adásra Munkavállalói Résztulajdonosi Program (MRP) keretében került sor. A program keretében az adott vállalat dolgozói kedvezményes feltételekkel vásárolhatták meg a társaság részvényeit. Az intézményi tulajdonba adás csak akkor tekinthető ténylegesen privatizációnak, ha az új tulajdonos intézmény az államtól független. Magyarországon 1990-es években hiányoztak az ehhez szükséges intézmények, melynek következtében a nemzetközi definíciótól eltérően az intézményi tulajdonba adás döntő részt állami tulajdonú vállalatok/társaságok más állami tulajdonú társaságok vagy önkormányzatok tulajdonába adását jelentette. A legáltalánosabb módszer az úgynevezett készpénzes privatizáció volt, mely dominanciájának legfőbb indoka az államháztartás hiányának e bevételekkel történő csökkentése volt. A módszer eredeti angol változatától eltérően elmaradt a társaságok „felerősítése”, így e társaságok nominális értéküknél jelentősen alacsonyabb áron kerültek privatizálásra. A reprivatizáció alatt azt a folyamatot értették, hogy a tulajdont vissza kell juttatni az államosítás előtti eredeti tulajdonosának, mely folyamat a gyakorlatban a kárpótlási jegyek kibocsátásával valósult meg.²¹

Az energiaszolgáltatás átalakulásával összhangban, 1992-ban a 48 településen több mint 119 ezer fogyasztót ellátó Dél-dunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat 100 százalékos állami tulajdonú részvénytársasággá alakult Dél-dunántúli Gázszolgáltató Részvénytársaság néven.²² A társaság privatizációjára 1995–96 között került sor, mely eljárás keretében a négy pályázó közül Ruhrgas és a Vereinigte Elektrizitätswerke Westfalen Energie AG (Vew) konzorcium 52 millió dolláros ajánlata bizonyult a legjobbnak.²³ A Vew Energie társaságot 1906-ban alapították a mai Észak-Rajna-Vesztfália tartomány északi részén. A dortmundi székhelyű regionális energiaszolgáltató 2000-ben egyesült az 1898-ban alapított

Rheinisch-Westfälischen Elektrizitätswerks (RWE) társasággal. A Ruhrgas AG.-t 1926-ban alapították Essenben, mely társaság regionális gázszolgáltató feladatokat lát el. A társaság 2003-ban az E.On tulajdonába került, mely a világ legnagyobb, nem állami tulajdonú földgáz- és villamosenergia társasága. Az eljárás keretében a konzorcium megvásárolta a regionális közműcég részvényeinek 50 százalékát + 1 szavazatot, ezzel döntő befolyást szereztek a cég működése felett. A cég tulajdonának 40 százaléka a területileg érintett önkormányzatokhoz került, míg 10 százalék és egy úgynevezett szavazatsóbsági „B” részvény az állam tulajdonába maradt. A szolgáltató ekkor 165 település 187 ezer (ebből 182 ezer lakossági) fogyasztóját látta el 4500 km-nyi elosztóvezeték hálózaton keresztül. Az új tulajdonosok pályázatukban vállalták, hogy két év alatt 30-cal bővíti az ellátott települések számát, míg 5 év alatt 10 milliárd forint értékű beruházást hajtanak végre. A pályázati vállalást túlszárnyalva 1997-re 212-re, míg 2000-re 325-re nőtt az ellátott települések száma, ami a három megye településeinek 63 százalékát jelentette. A társaság 2001-ben megvásárolta a Tenkesgáz Kft.-t, mellyel tovább nőtt az általa ellátott körzet Dél-Baranyában. A cég 2002-ben 265 519 fogyasztó ellátását biztosította, melynek 94 százaléka lakossági, 6 százaléka pedig ipari fogyasztó volt. Ez az ország fogyasztóinak 9 százalékát jelentette. Az ipari fogyasztók a teljes fogyasztás 60 százalékát használták fel. A fogyasztók és a földgáz-értékesítés aránya a három megyében minimális eltérést mutatott csupán.

2. táblázat: A társaság tulajdonosi szerkezete 2001-ben

Table 2.: The structure of the ownership of the company in 2001

Tulajdonos	Részvények		Tulajdoni hányad (%)
	száma	típusa	
Ruhrgas Energie AG	2 504 013	A	41,38
RWE GAS AG	2 504 013	A	41,38
MOL Rt.	1 015 707	A	16,78
Önkormányzatok	12 623	A	0,21
Dolgozói részvény	9 403	A	0,16
Egyéb	5 785	A	0,09
Magyar Állam	1	B	
Összesen	6 051 545		100,00

Forrás: Saját szerkesztés DDGÁZ Rt. beszámoló 2001 alapján

Az önkormányzatok tulajdonrészüket folyamatosan értékesítették, amit kisebb részt a dolgozók, nagyobb részt a tulajdonos konzorcium tagjai vásárolták meg fele-fele arányban. 2004-ig megtörtént az önkormányzati tulajdonrész teljes privatizációja, melyet követően a tulajdonosok megkezdték a dolgozói részvények felvásárlását. Időközben az E.On csoport által megvásárolt Ruhrgas AG értékesítette

teljes tulajdonrészét az anyavállalat E.On Ag-nek, akinek nevében a társaságban az E.On Hungária Rt. gyakorolta a tulajdonosi jogokat. Az E.On-csoport tulajdonrésze a dolgozói részvények felvásárlásával 2005-ben meghaladta az 50 százalékot, ezzel meghatározó tulajdonrészt szereztek a társaságban. Ekkor a cég 385 önálló és 72 csatolt településen szolgáltatott földgázt a lakossági és ipari fogyasztók számára. Az elosztóhálózat hossza ekkor meghaladta a 9000 km-t. A társaság 2003-ban megkezdte ellátási körzetén kívüli bővítési tevékenységét. Meghatározó tulajdonrészt szerzett a Kiskungáz Rt.-ben (89,6%), illetve a szlovákiai Ekomil Kft.-ben (87,33%). Ez utóbbi társaság 2031-ig rendelkezik a horvátországi Vukovár térségében a gázhálózat építésére, üzemeltetésére és a földgázellátásra vonatkozó koncesszióval, melyet PPD Kft. nevű horvát leányvállalatán keresztül gyakorol. 2006-ban az E.On Hungária Zrt. megvásárolta a RWE GAS International részvénycsomagját, mellyel az E.On-csoport érdekeltsége a társaságban meghaladja a 99,9 százalékot.

3. táblázat: A DDGÁZ tulajdonosi szerkezete 2005-ben
Table 3.: The structure of the ownership of the company in 2005

Tulajdonos (tulajdonosi kör)	Részvények		Tulajdoni hányad (%)
	száma (db)	típusa	
E.On Hungária Rt.	3 026 646	A	50,0144
RWE GAS International B.V.	3 021 220	A	49,9248
DDGÁZ Rt. dolgozók és más személyek	3 417	A	0,0565
Visszavásárolt saját részvény	192	A	0,0032
Be nem jegyzett tulajdonosok	69	A	0,11
Gazdasági és Közlekedési Minisztérium (Szavazatelsőbb-ségi részvény)	1	B	
Összesen	6 051 545		100,00

Forrás: DDGÁZ Rt. beszámoló 2005

6. A földgázpiac liberalizációja

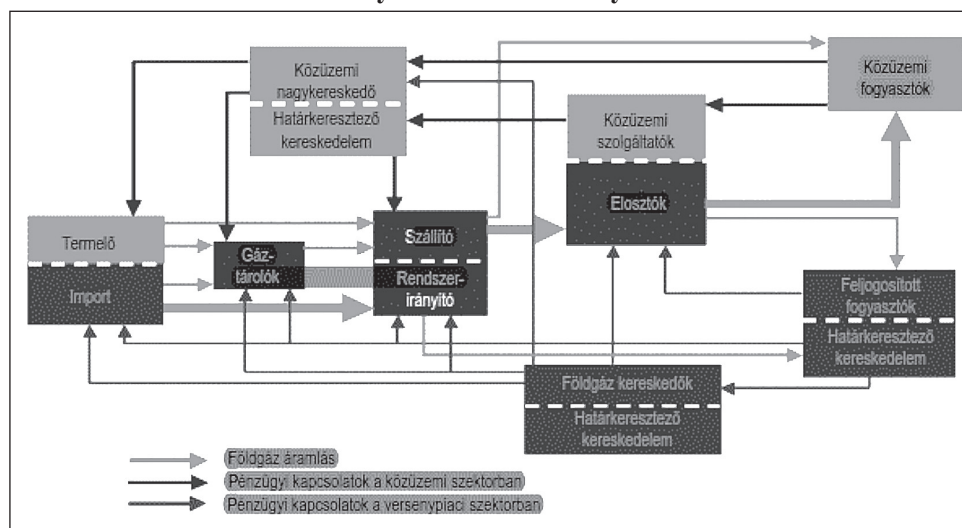
Az energetikai szektor privatizációs folyamatai döntő részének lezárását követően, az uniós csatlakozásra történő felkészülés jegyében a magyar országgyűlés megkezdte az uniós piacliberalizációs folyamatok átültetését a magyar jogrendbe. A földgázellátás liberalizációjának folyamata 2003-ban vette kezdetét az új földgáztörvény elfogadásával. A jogszabály létrehozta a feljogosított fogyasztó intézményét, aki számára lehetővé tette, hogy a versenypiacról szerezze be a föld-

gázt. A versenypiac mellett fennmaradt a közüzem is, ahol a piac minden fogyasztója jogosult volt a közüzemi szolgáltatást igénybe venni. Az ellátás biztosítása érdekében a közüzemi piacon a szolgáltatók számára szerződéskötési kötelezettséget írt elő a jogszabály. A földgázpiacon is megtörtént a szolgáltatáshoz kapcsolódó tevékenységek szétválasztása.

4. ábra: A földgázpiac működési modellje

2004. január 1 – 2009. július 1. között

Figure 4.: The functional model of natural gas market from 1st of January 2004 to 1st of July 2009

Forrás: Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2008. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) Magyar Energia Hivatal, Budapest, 2009.

A törvény a piac részleges liberalizációjával két egymás mellett működő magyarországi gázpiacot teremtett azzal, hogy a közüzem mellett létrehozta a nagyfogyasztók (kezdetben 500 m³/óra feletti fogyasztók) számára elérhető versenypiacot. A jogszabály értelmében a közüzem előnyt élvezett a versenypiacsal szemben, ami helyenként, főleg a keleti beszállítási szakaszon szűkös szállítói kapacitások miatt korlátozta a versenypiac működését. A jogszabály elfogadása a gázpiacon számos bizonytalanságot hozott magával. A versenypiacra történő kilépést korlátozták a korábbi közüzemi szerződések felmondásának következményei, ugyanis tisztázatlan volt, hogy a versenypiacra kilépő fogyasztó milyen feltételek mellett léphet vissza a közüzembe. A korlátozó hatások miatt a piacnyitást követő évben egyetlen feljogosított fogyasztó tudott önálló földgázbeszerzés lehetőségével élni, ezért a Magyar Energia Hivatal javaslatára a kormány 2004-ben minden nem lakosági és kommunális fogyasztó számára biztosította a versenypiacra való kilépés

lehetőségét, amivel a piac további 41 százaléka nyílt meg. Az átjárást biztosítva egyszerűsítették a közüzemből való kilépés és a visszalépés feltételét. A liberalizációt követő első években a versenypiaci szereplők a szabad piaci árat a közüzemi árhoz kötve határozták meg, mely mechanizmus fokozatosan visszaszorulva, egészen a teljes piacnyitásig fennmaradt. A versenypiaci ármeghatározás másik módja a hosszú lejáratú fix áras szerződések megkötései voltak, melynek keretében a felek meghatározott időszakra (gázévre²⁴) változatlan árban állapodtak meg.²⁵ E mechanizmusok korlátozták a földgáz versenypiacán a valódi verseny kialakulását.

A 2004-ben hatályba lépett, majd 2005 júliusában módosított földgáztörvény alapján a DDGÁZ minden gázipari tevékenység végzésére megszerezte a szükséges engedélyt. A minden nem lakossági fogyasztóra kiterjedő piacnyitás a DDGÁZ fogyasztói 67 százalékanak tette lehetővé a szabadpiacra történő kilépést, melylyel e fogyasztók 3 hónapos felmondási időt követően jogosulttá váltak elhagyni a közüzemi szolgáltatót. 2005-ben a társaság fogyasztói közül 3 telephelyen két fogyasztó lépett ki a szabad piacra, mellyel évi 12 millió m³ értékesítési lehetőségtől esett el az évi több mint 1 milliárd köbmétert értékesítő társaság. 2006-ban 12 fogyasztási helyen további 4 fogyasztó lépett csupán ki a szabadpiacra, amivel a társaság további 26,7 millió m³ értékesítési lehetőségtől esett el a cég. A DDGÁZ példáján jól látható, hogy a liberalizáció első köre minimális elmozdulást eredményezett a piacnyitás felé, a DDGÁZ ipari fogyasztói kapacitásának alig 5 százaléka döntött a szabad piacra lépés mellett.

4. Táblázat: A DDGÁZ eredményességét bemutató számviteli adatok

Table 4.: The accounting data of the efficiency of DDGÁZ

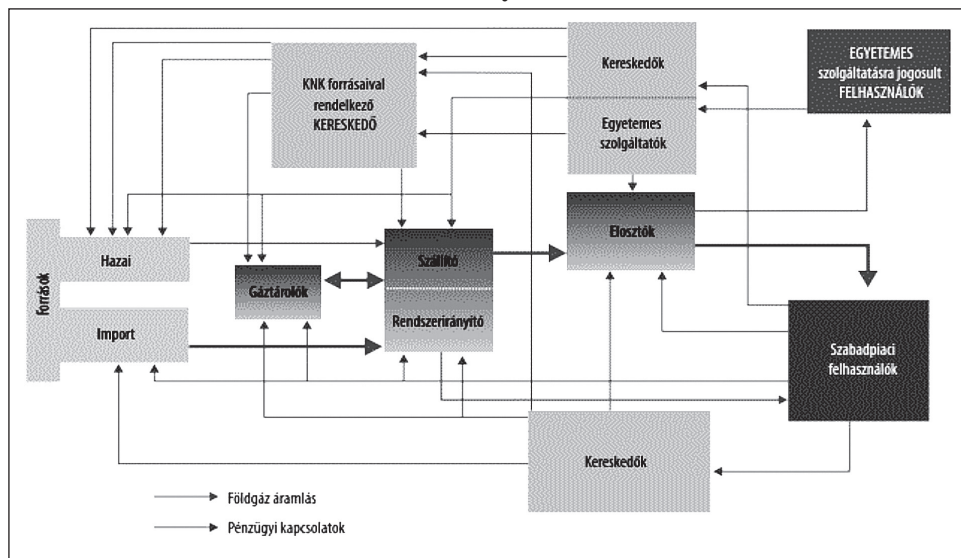
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Értékesítés nettó árbe- vétele (eFt)	19 699 522	29 350 472	30 384 700	35 631 290	46 073 188	55 199 978	63 682 922
Adózott eredmény (eFt)	567 647	1 327 231	1 060 936	1 662 911	1 514 193	819 111	-102 169
Osztalék (eFt)	350 000	427 231	1 000 000	1 100 000	1 200 000	816 959	0

Forrás: DDGÁZ Rt. éves beszámolói (2001-2006)

2007-ben folytatódott a földgázpiac teljes liberalizációjának megvalósítása. Ebben az évben minden fogyasztó előtt megnyílt a versenypiac, így a korábbi szabályozás által a feljogosított fogyasztók közé nem sorolt lakossági fogyasztóknak és kisfogyasztóknak is lehetőségük nyílt a versenypiacról vásárolni. Az új föld-

gáztörvény, amely a földgázpiacon is megszüntette a közüzemet és a hatósági árat, megteremtette az egyetemes szolgáltatást és létrehozta az ellátásbiztonság érdekében a végső menedékes intézményét. A jogszabály a lakossági fogyasztók, valamint a 20 m³/óra kapacitást meg nem haladó kisfogyasztók számára biztosította az egyetemes szolgáltatás igénybevételének lehetőségét. A többi, korábban a közüzemi szolgáltatást igénybe vevő fogyasztó számára fokozatosan írta elő a versenypiacra való kilépés kötelezettségét. 2009. július 1.-től a 100 m³/óra feletti felhasználók, míg 2010. július 1.-től a 20-100 m³/óra közötti fogyasztók és a távhőtermelői engedéllyel rendelkezőknek kellett kilépniük a törvény erejénél fogva a versenypiacra.

5. ábra: A liberalizált földgázpiac működési modellje 2009. július 1.-től
Figure 5.: The functional model of the liberalized natural gas market from 1st of July 2009.

Forrás: Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2011. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) Magyar Energia Hivatal, Budapest, 2012.

A liberalizáció második köre érdemi változásokat hozott a szolgáltatás tekintetében. A Magyar Energia Hivatal 2007. szeptember 1-vel hatályon kívül helyezte az ebben az évben E.On Dél-dunántúli Gázszolgáltató Zrt.-re átnevezett társaság közüzemi szolgáltatói engedélyét. Ettől kezdve az E.On DDGÁZ már csak földgáz elosztói tevékenységet látott el. A közüzemi, majd később az egyetemes szolgáltatói feladatokat az E.On-csoport által alapított E.On Energiaszolgáltató Kft. vette át. Ez a társaság végezte az E.On-csoport által tulajdonolt 3 villamos energia és 2 gázszolgáltató társaság (E.On Dél-dunántúli Áramszolgáltató Zrt., E.On Tiszántúli Áramszolgáltató Zrt., E.On Észak-dunántúli Áramszolgáltató Zrt., E.On Dél-du-

nántúli gázszolgáltató Zrt., E.On Közép-dunántúli Gázszolgáltató Zrt.) korábbi ellátási területén a versenypiacra ki nem lépett fogyasztók és a versenypiacon az E.On-t választó fogyasztók ellátását.

4. táblázat: Az E.On Energiaszolgáltató földgázszolgáltatói tevékenysége
Table 4.: The natural gas services of E.On Energy Service

Év	Közüzem/ egyetemes szolgáltatás		Versenypiac	
	volumen (millió m ³)	árrés (mFt)	volumen (millió m ³)	árrés (mFt)
2008	1 102	3 680	231	-1 306
2009	917	3 262	195	1 221
2010	803	3 110	239	3 094

Forrás: E.On Energiaszolgáltató Kft. éves beszámolói (2008-2010)

A társaság földgáz értékesítési volumenének meghatározó hányadát továbbra is a közüzem, majd az egyetemes szolgáltatás adta. Ennek tekintetében a társaság működését egyértelműen meghatározta az ezen a piacon realizálható nyereség.

7. A lakossági szolgáltatás államosítása

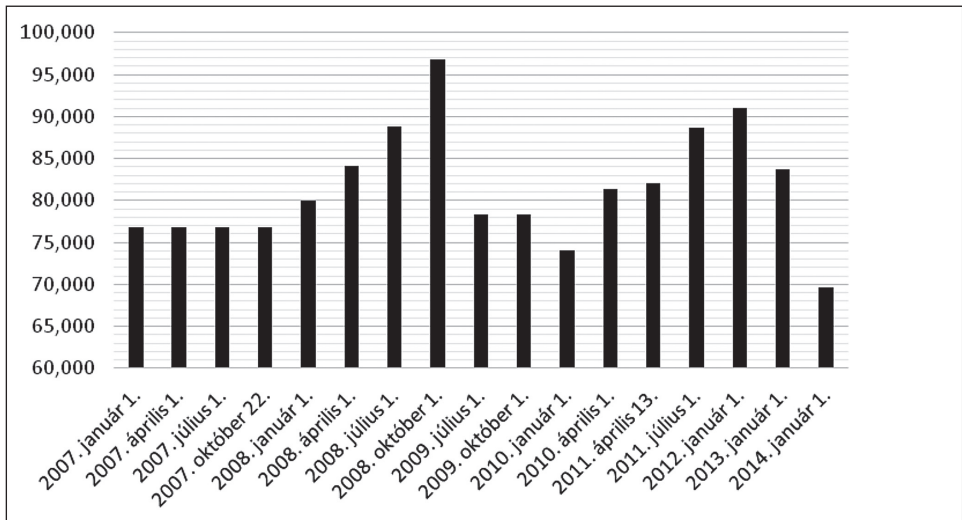
A földgázpiac teljes liberalizációjának megvalósulásával megszűnt a hatósági árszabás. A versenypiacon az ár piaci alapon határozódott meg, míg az egyetemes szolgáltatást igénybe vevők hatóságilag, a Magyar Energia Hivatal (MEH) által ellenőrzött árakon juthattak a földgázhoz. A MEH hatósági árelőkészítő-árszabályozó tevékenysége a rendszerhasználati díjakra, a villamosenergia esetében a megújuló energiaforrások felhasználásával megtermelt villamosenergia kötelező átvételi ára (KÁT), valamint a földgáz egyetemes szolgáltatás áaira (induló ár és árrés) terjedt ki.

A földgáz egyetemes szolgáltatás díja a 29/2009. (VI. 25.) KHEM rendelet alapján, költségalapon került megállapításra. A MEH minden egyetemes szolgáltató esetén a költség-meghatározás módszertana alapján megállapította a földgáz egységének induló árát, ami az egységnyi földgáz biztosításának önköltségét foglalta magában. Emellett a hivatal a vonatkozó rendelet alapján meghatározta az e feletti árrést, ami a szolgáltató hasznát adta. 2010 júniusában az Országgyűlés által elfogadott törvény visszaállította a földgáz-értékesítés hatósági árszabását. Ettől kezdve a földgáz egyetemes végfogyasztói árát az energiapolitikáért felelős miniszter (jelenleg nemzeti fejlesztési miniszter) rendeletben határozza meg a MEH javaslata alapján. A jogszabály-módosítás nem tért ki a rendszerhasználati díj meghatározására, így annak meghatározását továbbra is a MEH végzi.

6. Ábra: Földgáz világpiaci árának alakulása**Figure 6.: Changes the price of natural gas in the world market USD / MMBtu**

Forrás: tradingeconomics.com

Magyarország kormánya 2012 decemberében döntött arról, hogy 2013-tól 10-10 százalékkal csökkenti a lakossági gáz- és villamosenergia árát. Az intézkedés intézményesítése érdekében az Országgyűlés 2013-ban fogadta el „a rezsi-csökkentések végrehajtásáról szóló” törvényt.²⁶ Eddig 3. ütemben valósult meg a földgáz, a villamosenergia és a távhő²⁷ díjának csökkentése, átlagosan 24 százalékos mértékben. A Kormányzat a szolgáltatók kieső bevételeit nem kompenzálta, így azt a szolgáltatóknak maguknak kellett pótolni.

7. ábra: Földgáz lakossági árának alakulása (Ft/m³)²⁸**Figure 7.: Changes the price of the natural gas for households**

Az egyetemes szolgáltatás területén előírt díjcsökkentés hozzájárult az E.On Energiaszolgáltató Kft egyetemes gázszolgáltatási üzletága értékesítés nettó árbevételének csökkenéséhez, ami a bevételcsökkenéssel nem járó kiadáscsökkenés mellett az üzletág veszteséges működését eredményezte.

5. táblázat: Az E.On Energiaszolgáltató Kft. gázszolgáltatási üzletágának eredménye

Table 5.: The result of the E.On Energy Service gas service business

	2010		2011		2012		2013		2014	
	Egyetemes szolgáltatás	Versenypiac	Egyetemes szolgáltatás	Versenypiac	Egyetemes szolgáltatás	Versenypiac	Egyetemes szolgáltatás	Versenypiac	Egyetemes szolgáltatás	Versenypiac*
Értékesítés nettó árbevétele (eFt)	27 471 265	2 439 059	80 263 150	41 498 962	73 799 620	52 109 924	66 215 172	46 159 561	52 741 484	46 059 834
Adózott eredmény (eFt)	307 087	95 988	-1 629 014	2 278 386	-4 653 355	-1 500 126	-311 982	240 076	-1 632 872	-247 272

*2014 versenypiaci adata az E.On Energiaszolgáltató és az E.On Energiakereskedelmi Kft. összevont adatát tartalmazza.

Forrás: E.On Energiaszolgáltató és az E.On Energiakereskedelmi Kft. éves beszámoló

Magyar állam a lakossági díjak meghatározása mellett megkezdte a lakossági szolgáltatás átvételéhez szükséges intézkedések meghozatalát. 2015 tavaszán létrejött az állami tulajdonú ENKSZ Első Nemzeti Közműszolgáltató Zrt. azzal a céllal, hogy koordinálja az állami tulajdonú közműszolgáltatók tevékenységét. Az állami szolgáltatás először a földgázszolgáltatás területén valósult meg. Az ENKSZ koordinációja mellett működő, állami tulajdonba került, korábban Budapest és környéke egyetemes szolgáltatását ellátó Főgáz Zrt. vette át a 2015 augusztusától a Magyar Telekom 60 000, majd 2016 januárjától az E.On Energiaszolgáltató 600 000 egyetemes fogyasztójának ellátást. A társaság 2015 szeptemberében megvásárolta GDF SUEZ Energia Magyarország Zrt.-t, így a társaság 750 000 egyetemes fogyasztójának ellátása is a Főgázhoz került. 2016 tavaszán folyamatban van a TIGÁZ Zrt. egyetemes fogyasztóinak átvétele, mellyel 3,4 millió fogyasztóra bővül a Főgáz által ellátott kör.²⁹ Ezzel gyakorlatban megvalósul a lakossági földgázszolgáltatás állam által történő kizárólagos biztosítása, amellyel részben végbemegy az 1990-es évek közepén privatizált gázszolgáltatás újraállamosítása.

Az integrációval a Kormány a nonprofit alapú közműszolgáltatás megvalósítását, s ezáltal a lakossági közműterhek további csökkentését kívánja elérni nemcsak a gázszolgáltatás, hanem a többi közműszolgáltatás esetében is. Az elvárások teljesíthetőségét jelenleg nehéz megítélni. Kérdésként merül fel, hogy a továbbra is magántulajdonban maradó hálózat fejlesztése esetén mennyire lesznek motiváltak az egyetemes szolgáltatás lehetőségétől megfosztott tulajdonosok a hálózat karbantartásában, melyeket eddig ugyan külön cég kezelt, azonban ezek a legtöbb esetben az egyetemes szolgáltatóval azonos cégcsoporthoz tartoztak, mint azt láthattuk az E.On példáján. További kérdés, hogy a közmű díjcsökkentések után veszteséges egyetemes szolgáltatás az integráció után képes lesz-e legalább nullszaldós, de leginkább az újabb díjcsökkentést lehetővé tevő szufficites működésre.

JEGYZETEK

1. Rayman János (2010): Elfeledett pécsi iparosok, Pécsi Krónika, Pécs. 165. old.
2. Rayman J. (2010): 180. old.
3. Deák Bertalan – Szita László (1970): A pécsi légszuszgyár, DDGÁZ, Pécs. 39. old.
4. Deák B. – Szita L. (1970) 47. old.
5. Deák B. – Szita L. (1970) 80. old.
6. DN 1956. október 16.; 1957. október 23.; 1958. január 14.; 1964. április 30.
7. Kaposi Z. (2006) 239. old.
8. DN 1963. szeptember 25.; 1964. január 30.; 1964. április 28.
9. DN 1964. január 08.
10. DN 1964. november 27.
11. Baranya Megye Statisztikai évkönyve, 1967. 58-60. old.
12. DN 1969. január 29.; 1969. február 22.; 1970. január 22.
13. DN 1970. szeptember 26.
14. 1911. évi VI. törvénycikk 3§.
15. Szilágyi Balázs (2010): 70 éves a földgázszállítás, FGSZ Zrt., Budapest. 18. old.
16. DN 1971. augusztus 17.; 1972. október 24.; 1974. február 01.
17. DN 1978. október 01.
18. Bódis József (1996): Gázszolgáltatás In: Kassai Miklós (szerk.) Pécs-Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896-1996 Pécs: Baranya Megyei Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége. 503-510. old.
19. Az átalakulási folyamat egészéről lásd Gulyás László (2009/a): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In. Gulyás László szerk. (2009/b): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188. old.

20. Gulyás (2010) A magyarországi privatizáció első szakasza. A spontán privatizáció 1988–1990. Heller Farkas Füzetek VIII. évfolyam 2010. 17-23. old.
21. Mihályi Péter (1998): A magyar privatizáció krónikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest; Mihályi Péter (2010): A magyar privatizáció enciklopédiája. Pannon Egyetemi Könyvkiadó. Budapest-Veszprém; Haffner Tamás (2011): A rendszerváltás hatása Pécs iparára. In: Romváry F. (szerk.) Pécsi Szemle, 2012. ősz, Pécsi Szemle Városthörténeti Alapítvány, Pécs. 108-116. old.
22. ÚDN 1992. február 20.
23. ÚDN 1995. december 8.
24. Tárgyév július 1.-től, következő év június 30.-ig tartó időszak
25. Kádárné Horváth Ágnes (2009): A földgázpiaci liberalizáció és távfűtés. Hetesi Erzsébet – Majó Zoltán – Lukovics Miklós (szerk.) Szolgáltatások világa. JATEPress, Szeged.
26. 2013. évi LIV. törvény
27. Továbbá a víz és csatornadíj, a kéményseprés, a PB-gáz és a hulladékelszállítási díj.
28. A díjak FŐGÁZ Zrt. ellátási területére vonatkoznak, melytől más szolgáltatók árai eltérő mértékű árrés alkalmazása miatt kismértékben eltérhetnek.
29. <https://www.fogaz.hu/A-FOGAZ/Rolunk/Fogaz> (letöltés ideje: 2016. 02.10.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Törvények, rendeletek

- A földgázpiaci egyetemes szolgáltatáshoz kapcsolódó árak képzéséről 29/2009. (VI. 25.) KHEM rendelet
- A földgázellátásról szóló 2003. évi XLII. törvény
- A földgázellátásról szóló 2008. évi XL. törvény
- A földgázpiaci kilátásai Magyarországon, különös tekintettel a kereslet befolyásolhatóságára.
- A rezsicsökkentések végrehajtásáról 2013. évi LIV. törvény
- Az ásványolaj-félékről és a földgázakról szóló 1911. évi VI. törvénycikk

Könyvek, tanulmányok

- Dr. Hegedűs Miklós szerk. (2005): Energiapolitikai Füzetel III. szám, Budapest.
- Baranya Megye Statisztikai Évkönyve, Központi Statisztikai Hivatal, 1967.
- Bódis József (1996): Gázszolgáltatás In: Kassai Miklós (szerk.) Pécs-Baranya 100 éve a műszaki és természettudományos folyamatok történetében 1896-1996 Pécs: Baranya Megyei Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége 1996. 503-510.
- Deák Bertalan – Szita László (1970): A pécsi légszeszgyár, DDGÁZ, Pécs, 1970.

- Dunántúli Napló cikkei: 1956. október 16.; 1957. október 23.; 1958. január 14.; 1963. szeptember 25.; 1964. január 30.; 1964. április 30.; 1964. április 28.; 1964. január 08.; 1964. november 27.; 1969. január 29.; 1969. február 22.; 1970. január 22.; 1970. szeptember 26.; 1971. augusztus 17.; 1972. október 24.; 1974. február 01.; 1978. október 01
- Gulyás László (2009/a): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk. (2009/b): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175-188. old.
- Gulyás László (2010): A magyarországi privatizáció első szakasza. A spontán privatizáció 1988–1990. Heller Farkas Füzetek VIII. évfolyam 2010. 17-23. old.
- Főgáz Zrt. honlapja. www.fogaz.hu (letöltés ideje: 2016. 02.10.)
- Haffner Tamás (2011): A rendszerváltás hatása Pécs iparára. In: Romváry F. (szerk.) Pécsi Szemle, 2012. ősz, Pécsi Szemle Városthörténeti Alapítvány, Pécs. 108-116. old.
- Rayman János (2010): Elfeledett pécsi iparosok, Pécsi Krónika, Pécs.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867-2000, Pécs-Baranyai Kereskedelmi és Iparkamara, Pécs.
- Kádárné Horváth Ágnes (2009): A földgázpiaci liberalizáció és távfűtés. Hetesi Erzsébet – Majó Zoltán – Lukovics Miklós (szerk.) Szolgáltatások világa. JATEPress, Szeged.
- Laklia Tibor (2003): A magyar gázipar másfél évszázada. Energiagazdálkodási Tudományos Egyesület, Budapest.
- Mihályi Péter (1998): A magyar privatizáció krónikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Mihályi Péter (2010): A magyar privatizáció enciklopédiája. Pannon Egyetemi Könyvkiadó. Budapest-Veszprém.
- Szilágyi Balázs (2010): 70 éves a földgázszállítás, FGSZ Zrt., Budapest.
- Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2008. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) Magyar Energia Hivatal, Budapest.
- Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2009. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) Magyar Energia Hivatal, Budapest.
- Tájékoztató a Magyar Energia Hivatal 2011. évi tevékenységéről. Barka Ernő et al. (szerk.) Magyar Energia Hivatal, Budapest.

Dövényi Zoltán*

MIGRÁNSOK, MENEKÜLŐK, SZERENCSÉT- PRÓBÁLOK ÉS TÁRSAIK I. RÉSZ

MIGRANTS, REFUGEES, SOLDIER OF FORTUNE AND CO. PART I.

ABSTRACT

Undoubtedly, 2015 was the year of migration in Europe: much more than one million people arrived to the „old continent” from not european contries – most of them without registration and authority controll. The questions and problems emerged in this study refer to this massive migration:

1. Why 2015 was the very year, when migrants started to get going?

We can specify more reasons (which are connected or build on each other):

- Syrian war consists.
- The Balkan migration corridor opened.
- Turkey’s languidity in stop of migration.
- Greek’s poor performance in reception of migrants adequately to EU regulations.
- Germany’ inviting behaviour to syrian migrants.

2. Who arrived and what do they want?

As registration of migrants are very defective, we hardly have reliable information about these people.

Sure:

- Men are overrepresented.
- Young age groups (< 30 years) make the major part of migrants.
- Nearly sure:
- In the case of the most migrants educational achivement is low.
- Fast labour market integration of them is very doubtful.

1. Bevezető megjegyzések

Aligha kétséges, hogy Európa történetében 2015 joggal nevezhető a migráció évének. 2016 elejéről visszapillantva az elmúlt évre, leginkább arra emlékezhetünk, hogy az év jelentős részében az „öreg kontinensen” kívülről érkező hatalmas embertömegek lényegében kontroll nélkül mozogtak fel és alá. Ez már csak azért is meglepő volt, mert Európa hosszú története során az interkontinentális migrá-

* Prof. Dr. Dövényi Zoltán, egyetemi tanár Pécsi Tudományegyetem, az MTA doktora, a PTE Földtudományi Doktori Iskolájának vezetője

cióban alapvetően kibocsátó, nem pedig befogadó földrész volt. Itt elegendő az Európából Amerikába történő kivándorlásra utalni, amikor a 18. század második felétől az I. világháborúig terjedő időszakban legalább 60 millió ember hagyta el a kontinensünket.

Azóta a világ persze alaposan megváltozott, pl. Európa népesedési folyamatai kedvezőtlen irányba fordultak, s ma már nem a túlnépesedés, hanem inkább a népességfogyatkozás a fenyegető veszély. Ennek egyik megoldásaként hosszabb ideje napirenden van a kívülről érkező népesség utánpótlás, ami 2015-ben meg is érkezett, csak éppen nem úgy, ahogy azt várni lehetett.

A váratlanul és előkészítés nélkül érkező migráció többek között azzal a következménnyel járt, hogy a hatóságok nem tudták megfelelően regisztrálni az érkezőket, így az ezzel kapcsolatos alapvető és megbízható statisztikai adatoknak is híján vagyunk. Ez már önmagában is kizárja az érdemi szaktudományos elemzés lehetőségét, így jobb híján a jelen tanulmány az esszéisztikus megközelítést alkalmazza.

2. Kérdések és problémakörök

1. Miért éppen 2015-ben indultak meg a migránsok?

A történelem nagy eseményei és fordulatai meglehetősen gyakran nem jelezhetők, ill. nem láthatók előre, s ebből következően nem is lehet rájuk felkészülni. Az Európába kívülről bevándorlók 2014-es száma, sőt még a 2015 első negyedének adatai alapján sem lehet előre látni, hogy egyetlen év alatt milliós bevándorló tömeg fogja elérni kontinensünket. Ilyen méretű migráns hullám kialakulása egyetlen tényezőre nem vezethető vissza, ezért több, egymással összefüggő, egymást erősítő okok láncolatát lehet listázni.

a) A szíriai háború folytatódása

A több mint négy éve tartó harcok szomorú mérlege negyed millió halott és több mint 4 millió menekült, akik a háború elől a szomszédos országokba menekültek. A fő befogadók Törökország (2-2,5 millió fő), Jordánia és Libanon (kb. 1-1 millió fő). Nem jelentéktelen azoknak a száma sem, akik belső menekültekként az ország háború sújtotta övezeteiből a békésebb vidékekre húzódtak át. A menekültek döntő részének a szomszédos országokba történő áttelepülése arra utal, hogy nem akarták végleg elhagyni szülőföldjüket, hanem a háború végeztével haza akartak térni. Az idő múlásával ennek reménye egyre fogyott, ráadásul a menekülttáborokban is egyre rosszabbak lettek az életkörülmények, többek között azért, mert a külső támogatás jelentősen csökkent, s egyre nagyobb teher nehezedett a befogadó országokra.

A fentiek alapján nem meglepő, ha idővel a Szíriából menekültek egy része elkezdte keresni a migrációs célpontot. A földrajzi helyzet alapján ez egyértelműen Európa, ill. valamelyik európai ország lehetett. Nem volt egyszerű azonban az Európába vezető útvonal megtalálása. Kezdetben a szír állampolgárok is a Líbia és

Olaszország (Lampedusa szigete) között a Kadhafi-rezsim bukása/megbuktatása után kialakult tengeri embercsempész útvonalat használták. Ennek megközelítése azonban számukra elég nehézkes volt, ráadásul nagyon drága is. Ebben a helyzetben szükségessé vált egy új migrációs útvonal megtalálása a potenciális migráns tömegek számára.

b) A balkáni folyosó megnyílása

Azt sajnos nem tudjuk, hogy kinek a fejében merült fel először az a gondolat, hogy Törökországból indulva a Balkánon keresztül is el lehet jutni Nyugat-Európába. Elvileg itt két lehetőség lenne: egy teljesen szárazföldi és egy tengeri+szárazföldi kombináció. Az első verzió nagy tömegek számára nem kedvező, mivel mind a bolgár-török határ (kb. 210 km), mind a görög-török határ (kb. 200 km) viszonylag nehezen járható terepen húzódik, ráadásul a bolgárok 2014 nyarára egy 30 km-es szakaszon kerítést emeltek az illegális migráció megakadályozására, s tervbe vették a teljes bolgár-török határ műszaki megerősítését is. Nem jobb a helyzet a görög-török határon sem, ahol az Evrosz majdnem végig határfolyó, s egyes szakaszokon itt is épült kerítés az elmúlt években. A térség történelméről sokat elárul, hogy a határ egyes részein még ott vannak a földben a Balkán-háborúk (1912-1913!) idején, valamint az 1970-es években a ciprusi válság miatt telepített aknák.

A másik útvonal esetében viszont a természet és a történelem is a migránsok kezére játszott. Az előbbi azzal, hogy közvetlenül Törökország nyugati partjai előtt kialakult egy olyan sűrű szigetvilág, ahol a szigetek egy része mindössze néhány kilométer távolságra van a szárazföldtől. A történelem szerepe pedig abban jelentkezik, hogy ezek a szigetek Görögországhoz tartoznak, még hozzá nem is régóta: a migrációban kulcsszerepet játszó Lészvosz/Leszbosz 1913, Kósz pedig mindössze 1948 óta görög felségterület.

Az sem mellékes szempont persze, hogy az útvonal lényegesen olcsóbb, mint a Líbia-Lampedusa átkelés: itt 2-3000 dolláros költséggel meg lehet úszni az utat, miközben a hosszabb tengeri átkelésért ennek a dupláját is elkérik az embercsempészek. A kisebb utazási költségeket jóval többen tudták megfizetni, így jelentősen megnőtt azok száma, akik nekivághattak a „nagy kalandnak”.

A Törökországból Görögországba vezető migrációs útvonal realizálódása viszont alapvetően attól függött, hogy mit szól hozzá a két érintett ország.

c) Törökország érdektelensége a migráció leállításában

Mivel Törökország egyre nagyobb tehernek érezte a több millió menekült befogadását, nem jött neki rosszul, amikor azok egyre nagyobb számban valamilyen lélekvesztőre szállva megkezdték az ország elhagyását. Az egész migrációs folyamatban ez egy sorsdöntő motívum, mivel Törökország néhány tengerparti szakasz lezárásával meg tudta volna akadályozni a tömeges migráció kialakulását. Ezt nem tette, hanem jó taktikai érzékkel kívarta, amíg az Európai Unió kéri tőle

a beavatkozást. Ennek persze ára volt: az EU többek között 3 milliárd eurót ígért Törökországnak a menekültek körülményeinek javítására és a migráció fékezésére. Mivel a felkínált összeg még 2016 januárjában sem érkezett meg, maradt minden a régiben...

d) Görögország, a gyenge láncszem

Az Európába vágyó migránsok tehát kezdettől fogva különösebb gond nélkül elhagyhatták Törökországot, és tengeri úton elindulhattak a néhány kilométeres útra. A következő kérdés az lehet, hogy mit szól ehhez Görögország, ahol a migránsok partra akartak szállni.

Nem sokat szólt hozzá, az ország lényegében átjáró házként funkcionált: az illegális migránsok gond nélkül átvonultak rajta. Ez a magatartás legalább két megközelítésben is problémát jelent. Egyrészt ráengedtek Európára egy hatalmas embertömeget, ami súlyos gondokat okozott, másrészt nem tartották be azokat az előírásokat, amelyeket a Schengeni térség tagjaként vállaltak. A schengeni államok egy közös külső határral rendelkeznek, közös felelősségük a térségen belüli biztonság fenntartása. Amennyiben bármelyik ország nem őrzi a vállalt módon a külső határt, ezzel komoly rést üt az egész térség biztonságán.

Hogy Görögország miért vette félvállról a feladatot, arra van néhány elképzelés, ezek közül nem kívánunk egyik mellett sem lándzsát törni. Azt azonban érdemes megjegyezni, hogy Görögországnak azért lett volna ideje jobban felkészülni a migrációs roham fogadására. A nagy tömegek ugyanis csak egy meglehetősen hosszú előkészítő szakasz után jelentek meg, nem pedig egyik pillanatról a másikra. A fentieket az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (továbbiakban UNHCR) adatai is alátámaszják. 2014-ben alig több mint 41 ezer migráns érkezett tengeri úton, miközben Olaszországba több mint 170 ezer. Még 2015 első hónapjai is alacsony migránsszámot hoztak (2015. I. negyedév: 12 441 fő), s valójában csak 2015 júniusától vált tömegessé a migránsok beáramlása Görögországba.

e) Németország hívó szava

2015 nyarán már jelentős tömegek voltak úton, amikor augusztus vége felé a német kancellár bejelentette, hogy országa befogad minden Szíriából érkező menekültet. Amikor világossá volt, hogy a potenciális migránsok tömege ezt meghívásként értelmezte és el is indult Németország felé, akkor már késő volt bármilyen szűkítő értelmezése az elhibázott beszédnek. Ezt ugyanis a migránsok már nem akarták meghallani...

f) A modern kommunikációs eszközök általános használata

Ekkora tömegek elindulása és mozgása szervezés nélkül nem megy, és ebben fontos szerepet játszottak a kapcsolattartás modern eszközei, alapvetően a mobiltelefonok, ill. az ún. okos telefonok. Elmúltak már azok az idők, amikor a migránsok iskolai atlaszból kitépett Európa térképpel indultak útnak, vagy éppen a hátí-

zsákra filctollal felvázolt útvonalat próbálták követni. A migránsok ezen eszközök segítségével szinte azonnal megkapták a számukra fontos információkat (pl. a már említett Merkel beszéd hírét), s pontosan tudtak tájékozódni a számukra egyébként ismeretlen vidékeken.

2. Kik jöttek/jönnek és mit akarnak?

Mivel Európát és főleg az Európai Uniót váratlanul és felkészületlenül érte a migrációs hullám, nem sikerült a migránsokról egy megbízható és részletes adatbázist felállítani. Még arról is megoszlanak a vélemények, hogy egyáltalán hányan érkeztek az elmúlt év folyamán. Nem kívánván még inkább összezavarni a dolgokat és az Olvasót, a jelen tanulmányban elsősorban az UNHCR adatbázisára támaszkodunk. A Menekültügyi Főbiztosság szerint 2015-ben Európába több mint 1 millióan érkeztek a Földközi-tengeren keresztül. A bevándorlók tényleges száma ennél minden bizonnyal magasabb, mert vannak szárazföldi útvonalak is: több ezren pl. az orosz-norvég határon keresztül érkeztek meg Európába, s voltak, akik Bulgáriát érintve tettek ugyanezt. Egyfajta egzotikumként említhető az a tengeri migrációs útvonal, ami Nyugat-Afrikából a Kanári-szigetekre vezet.¹

A Földközi-tenger stratégiai jelentősége egyértelmű, mivel összeköttetést teremt a befogadó és a kibocsátó kontinensek között, ráadásul a tengeri útvonalak nehezebben zárhatók le, mint a szárazföldiek. A Földközi-tengeren keresztül négy migrációs útvonalat használnak az Európába vágyók, ezek közül azonban csak kettő igazán fontos. A Máltára érkező néhány száz fő elhanyagolható mennyiség, de nem sokat nyom a latban a két spanyol enklávét, a Marokkó területébe beékelődő Ceuta és Melilla évi néhány ezer fős értéke sem.

Az Európába vezető mediterrán útvonalakon érkező migránsok száma éveken keresztül igazán nagy aggodalomra nem adott okot. Arra azonban érdemes felfigyelni, hogy az éves értékek meglehetősen nagy hullámzást mutattak (2008:59 000; 2009:56 252; 2010:9 654; 2011:70 402; 2012:22 439; 2013:59 421 fő). Ha a korábbi tendenciák folytatódtak volna, akkor 2014-ben ismét egy alacsonyabb migráns számnak kellett volna jönni.

Nem ez történt: 2014-ben váratlanul megugrott a migránsok száma, s meghaladta a 215 ezer főt. Ez a gyors növekedés döntően a Líbiából Olaszországba átkelő migránsok számának többszörösére emelkedéséből következik, a török-görög reláció ekkor még szinte eltörpül mellette. Arra viszont érdemes felfigyelni, hogy 2014 augusztusától elkezdt növekedni a migránsok száma ezen az útvonalon is. A kedvezőtlen téli hónapokban ugyan csökken a számuk, de 2015 márciusától hónapról-hónapra újabb rekordok születtek a migránsok számát illetően és a folyamat októberben kulminált több mint 211 ezer bevándorlóval (1. táblázat).

ország	hónap év	jan.	febr.	márc.	ápr.	máj.	jún.	júl.	aug.	szept.	okt.	nov.	dec.	együtt
Görögország	2014	955	1001	1501	1257	1703	3198	3927	6742	7454	7432	3812	2056	41038
	2015	1694	2873	7874	13556	17889	31318	54899	107843	147123	211663	151249	108742	856723
Olaszország	2014	2171	3335	5459	15679	14599	22641	24031	24774	26107	15277	9295	6732	170100
	2015	3528	4354	2283	16063	21235	22891	23186	22609	15922	8916	3218	9637	153842
Málta	2014	0	0	91	0	0	136	81	257	3	0	0	0	568
	2015	87	0	0	5	0	2	2	2	7	0	0	0	105
Spanyolország	2014	144	33	232	148	325	246	264	1705	380	341	211	319	4348
	2015	241	44	267	240	438	377	346	385	459	795	508	308	4408
Összesen	2014	3270	4369	7283	17084	16627	26221	28303	33478	33944	23050	13318	9107	216054
	2015	5550	7271	10424	29864	39562	54588	78433	130839	163511	221374	154975	118687	1015078

Forrás: UNHCR adatbázis

1. táblázat A Földközi-tengeren keresztül Európába érkező migránsok számának alakulása (2014-2015)

2015 tehát egyértelműen annak a migrációs útvonalnak az éve, aminek kezdőpontja a török tengerpart, következik a partraszállás valamelyik görög szigeten, innen komphajóval Pireusz kikötőjébe, majd következik a „nagy menetelés” a Balkánon keresztül a nyugat-európai célországokig. Ezt az utat 2015-ben az UNHCR adatai szerint több mint 856 ezren tették meg. Ettől messze elmaradt az olasz útvonal az alig több mint 150 ezer migránssal (1. táblázat).

Ekkora tömegek esetében jó lenne minél többet tudni az érkezőkről, már csak ezért is, hogy mire számítsanak a befogadó társadalmak. Ebből a szempontból eléggé rossz a helyzet, az adathiány meglehetősen súlyos. Ennek háttérében első sorban az áll, hogy migránsok túlnyomó része útlevél vagy bármilyen személyazonosító irat nélkül érkezik és innentől kezdve már azt mond, amit akar.

Ez már az állampolgárságra is vonatkozik: voltak olyan szituációk, amikor „megérte” egy adott állam polgárának vallani magát, pl. a német kancellár nevezetes beszéde után még a Fekete-Afrikából érkezettek egy része is szír állampolgárnak vallotta magát... Nagyvonalakban nézve azonban úgy tűnik, hogy az egyes mediterrán tengeri útvonalakon érkezők állampolgárság szerinti megoszlása többé-kevésbé megfelel a józan ész szerinti elvárásnak.

Így nem meglepő, hogy Ceuta és Melilla felől legnagyobb számban algériai állampolgárok érkeznek. Az is logikusnak tűnik Líbiában elsősorban Afrika lakói szállnak hajóra: 2015-ben legnagyobb számban Eritrea (közel 40 ezer migráns), Nigéria (22 237 fő) és Szomália állampolgárai. Jelentősebb számban csak Szíriából és Bangladesből választották ezt az útvonalat (7 448, ill. 5 040 bevándorló).

Ezzel szemben a török-görög indulást egyértelműen ázsiai országokból érkezők uralták, elsősorban a szír (479 648 – 56%), afganisztáni (209 367 – 24,4%) és iraki állampolgárok (87 761 – 10,2%).

A nemi arányokra vonatkozóan látszólag egyszerű a helyzet, mivel az általában ránézésre megállapítható. Itt azonban más a helyzet, mivel a migránsok regisztrálásánál három kategóriát használnak, nevezetesen: férfi – nő – gyerek. A bevándorlásnál ennek a statisztikai rendszernek kétségkívül van logikája, a tényleges nemi arányok megállapítását azonban jócskán megnehezíti. Az alapvető probléma a gyerekekkel van, akik köztudottan lehetnek fiúk és leányok is. A migráns gyerekek összetételét nézve érzékelhető a fiútöbbség, különösen a 14 évesnél idősebb korcsoportnál. Ennek a korosztálynak a létszámát az is növeli, hogy a gyerekek közül kilépett fiúk – előnyök és kedvezmények reményében – gyermekkorúaknak vallják magukat. A fiúk felülreprezentáltságában az is szerepet játszik, hogy az iszlám világban a 14-15 éves fiúkat lényegében felnőtt férfinak tekintik, s ennek megfelelő teljesítményt is várnak tőlük. Többek között ezért indítanak útnak egyedül jelentős számú 14-18 éves fiút és tőlük azt várják, hogy a célországban a lete-

lepedési vagy tartózkodási engedély megszerzése után családegyesítés keretében a közeli rokonok kivándorlását intézzék el. Ezt először – még évekkel korábban – az eritreai migránsok próbálták ki – meglehetősen sikerrel.

Az UNHCR adatai szerint a 2015-ben a négy mediterrán tengeri útvonalon Európába érkezett migránsok kereken fele volt férfi, 19% nő és 31% gyermek. Ha az utóbbiakat csak fele-fele arányban osztjuk szét a férfiak és a nők között, akkor jelentős az előbbieket többsége, de reálisabbnak tűnik egy 70% körüli férfi arány.

Az egyes útvonalak közt is jelentős a különbség a nemi megoszlást illetően. Az nem meglepő, hogy a spanyol útvonalon a férfiak aránya 83%: a Ceuta és Melilla körül emelt 6 m magas kerítés leküzdése nem nőknek és gyerekeknek való... Az is érthető, hogy a meglehetősen veszélyes tengeri átkelésre Líbia és Lampedusa között $\frac{3}{4}$ részben férfiak vállalkoznak, s ehhez hozzátevé a fiúgyermekek feltételezett arányát, már 80% felett van a férfiak részesedése. A legkevésbé veszélyes török-görög átkelési szakaszon a gyerekek aránya 35%, a férfiaké pedig 45%. Itt is feltételezhető azonban, hogy a migránsok $\frac{2}{3}$ -a férfi/fiú, s csak $\frac{1}{3}$ -a nő/leány.

A migránsok korszerkezetéről még ennyi adatunk sincs, ránézésre azonban az mondható, hogy fiatal a csapat. A leginkább markáns csoportot a fiatal férfiak alkotják, akik az egész migrációban kulcsszerepet játszanak. A kevés tényleges felvételezés adatai is a migránsok fiatalos korszerkezetét igazolják: pl. a 2014-ben Németországban menedékjogért folyamodók 54%-a 25 évesnél fiatalabb volt.²

A migránsok társadalmi beilleszkedése és munkaerőpiaci betagozódása miatt is fontos lenne iskolázottságuk és képzettségük szintjét ismernünk. Erre végképp nincsenek átfogó és megbízható adataink. A tömeges migráció kialakulásának kezdetén még volt olyan feltételezés, hogy elsősorban a képzettebb emberek indulnak útnak. Ez a feltevés azonban illúzióknak bizonyult, s egyre inkább meg kell barátkozni azzal a gondolattal, hogy a munkaképes korú migránsok akár 10-15%-a analfabéta, s arányaiban nagyon kevés közöttük a felsőfokú végzettséggel rendelkező. Magas diplomás arányt már csak azért sem lehet várni, mivel a kibocsátó országokban eleve alacsony a felsőfokú végzettséggel rendelkezők részesedése: pl. Szíriában 6,2%, Afganisztánban 5,5%, Eritrea-ban pedig mindössze 2,0%.

Amint az a fentiekből kiderült, alig tudjuk, hogy kik jöttek, arról pedig még kevesebb az információ, hogy mit akarnak. A befogadó országok alapvető érdeke nyilvánvalóan az, hogy a bevándorlók valamilyen formában beilleszkedjenek a gazdaságba és a társadalomba. Az előbbi esetben ez a tömeges és gyors munkába állást jelentené. Ez a dolgok jelenlegi állása mellett még az illúzió szintjén sem merülhet fel: nyelvtudás és képzettség híján ez nem megy, a nyelvtanulás és a kiképzés pedig legalább három évet igénybe fog venni.

Nem lehet tudni azt sem, hogy a migránsok milyen arányban munkára orientáltak, s mekkora részük célja a jóléti társadalmak lehetőségeinek megcsapolása. Erre a kérdésre is csak jókora fáziskéséssel lehet majd választ kapni.³

A tanulmány második, befejező része elsősorban arra keresi a választ, hogy jelent-e veszélyt a bevándorlás Európa társadalmára.

JEGYZETEK

- 1). Lásd Global Report 2016. Responding to the Migrant Crisis: Europe at a Juncture. June 2016 – Inter-Agency regional Analysts Network, 39p.
- 2). Battisti, M.-Felbermayr, G.-Poutvaara, P. (2015): Einwanderung: Welchen Nutzen hat die einheimische Bevölkerung? – Ifo Schnelldienst 18/2015. p. 4.)
- 3). Garloff, A. (2016): Flüchtlinge auf dem deutschen Arbeitsmarkt – Wirtschaftsdienst 9. 690-695. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Battisti, M.-Felbermayr, G.-Poutvaara, P. (2015): Einwanderung: Welchen Nutzen hat die einheimische Bevölkerung? – Ifo Schnelldienst 18/2015.)

Garloff, A. (2016): Flüchtlinge auf dem deutschen Arbeitsmarkt – Wirtschaftsdienst 9. 690-695. old.

Global Report 2016. Responding to the Migrant Crisis: Europe at a Juncture. June 2016 – Inter-Agency regional Analysts Network, 39p.

Kaposi Zoltán*

TUDOMÁNY ÉS GAZDASÁG. FESTETICS IMRE URADALMAI ÉS GAZDÁLKODÁSA A 19. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN

SCIENCE AND ECONOMY. COUNT FESTETICS IMRE'S LANDS AND MANAGEMENT IN THE FIRST TIERCE OF THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

This study is about a member of the Count Festetics family, who has longly been neglected in researches. The younger brother of the „great” Count György Festetics, Imre Festetics was forgotten by History. He only came to the front a few decades ago when it was unveiled that his experiments on sheep stood out of his time. Since he published his results in 1819 it is reasonable to believe that he was one of the first who dealt with Genetics. Our study examines what sort of familiar and financial background the count had and what his research opportunities had provided. The question is also interesting because it is known that his elder brother, György held together the familiar estates, so Count Imre had to earn his living in an other way. In our study we present that in case of Count Imre both his land acquired through his marriage and the rationalisation of his management provided the solution. After the count gained power over his lands he played an important role in its modernisation (land drainings, effective sheep husbandry, crop rotation, etc...)

Bevezetés: a gróf fiatalkora és a családi örökség

Festetics Imre gróf az utóbbi két-három évtized agrár- és történettudományi kutatásainak köszönhetően egyre ismertebb alakjává vált a magyar történelemnek. Mára közzismert, hogy a gróf állattudományi kísérleteivel és szakirodalmi munkáival a korai genetikai kutatások terén jóval megelőzte a „genetika atyját”, G. Mendelt.¹ Keveset lehet tudni viszont a gróf magánéletéről, működésének családi és gazdasági hátteréről, más közösségekhez való viszonyáról. Mivel korábban dél- és nyugat-dunántúli kutatásaink során sokszor találkoztunk a gróf működésének jeleivel, így lehetőség nyílik arra, hogy levéltári források segítségével közelebbről megismerkedhessünk e gazdasági és családi háttérrel. Tanulmányunkban bemutatjuk Festetics Imre familiáját, szerzett és örökölt földbirtokait, gazdálkodási tevékenységét, s a helyi közéletben betöltött szerepét. Úgy gondoljuk, mindez segíthet őt reálisan elhelyezni a hazai történelem és gazdaság rendszerében.

* Prof. Dr. Kaposi Zoltán, az MTA doktora, egyetemi tanár, PTE Közgazdaságtudományi Kar

Induljunk ki az ismert információkból. Imre gróf Festetics Pál és Bossányi Júlia harmadik fiaként 1764 végén látta meg a napvilágot a család sági (ma Simaság) kastélyában.² Ság abban az időben egyik legfontosabb birtokközpontja volt a Festetics családnak. Testvérei közül György ismert alakja a hazai históriának, János kevésbé. Szüleinek hatalmas birtokai voltak, amelyeket főleg a nagypapa, Festetics Kristóf szerzett meg az 1730–40-es években.³ A család másik, később déGINEK nevezett ág földjeitől eltekintve birtokaik főleg Vas, Zala és Somogy vármegyében helyezkedtek el. Korabeli pontos terjedelmük nem állapítható meg, későbbi összeírások révén mintegy 300 000 magyar holdra becsülhetjük azok méretét.⁴ Nagyobb birtokközpontjaik Ság, Keszthely, Vasváron és Csurgón voltak. A 18. században a Festeticsek szoros kapcsolatokat építettek ki az udvarral, a különböző állami megbízások, tisztségek mindennaposak voltak a familia életében. Gazdaságukat mutatja, hogy a nagyobb birtokközpontokon túl kastélyuk volt Bécsben is. A szokványos arisztokrata neveltetés némi fordulatot vett 1782-ben, amikor is a fiatalos Festetics Imre apja elképzelésével szemben katonának állt.⁵ A befolyásos főrangú családok sarjainak korai katonáskodása megszokott vonás volt. Mivel ekkor béke volt, így a katonáskodás veszélyeket nem hordott, ám az évtized végén megkezdődött a török elleni háború, amelyben Festetics Imre is részt vett, s meg is sebesült, ami hamar véget vetett katonai pályafutásának, 1790-ben leszerelt, s ettől kezdve a főnemesek megszokott életrendszerében kereste lehetőségeit. Az 1790-es évek eleje mindenképpen fordulópont volt Imre gróf életében, hiszen két esemény hosszú időre meghatározta pályafutását.

Házasság és birtokszerzés

Az első az apai örökség tisztázása volt. Nem volt egyszerű eset a hatalmas Festetics-vagyon valamiféle megosztása. Apja 1782. évi végrendelete szerint Imre gróf a Délnyugat-Somogyban fekvő csurgói és szentmiklósi uradalmakat kapta volna. Bátyja, György azonban kitúrta az örökségből, s egy előnytelen szerződést akart rákényszeríteni. A királyi táblánál indított örökösödési per 1792-ben végül is egyezséggel zárult. Ennek értelmében a Keszthely központú óriási méretű birtokokat György vitte tovább, akinek sikerült azokat saját utódainak hosszú távon is biztosítani.⁶ Festetics Imre és János a birtokhalmazból mindössze a balatonkeresztúri uradalom déli részén, meglehetősen mocsaras, lápos helyen fekvő Simonyi falut kapta, amelynek korabeli kiterjedése mindössze 1400 magyar hold volt.⁷ Az örökség másik része pénz volt. Festetics György két testvérének fejenként 350 000 forintot juttatott úgy, hogy Simonyi nem túl nagy értékét levonták az örökségből. Egy évvel később Imre gróf megvette Jánostól Simonyi falu fele részét 80 000 forintért, „egy paripáért és egy török nyereg szerszámért”.⁸ A falu birtoklása azért fontos, mert elvileg még az is megtörténhetett volna, hogy egy főrangú leszármazott föld nélkül marad, ami a korabeli főnemesi értékrend szerint problémákat vetett volna föl.⁹

Simonyi birtoklása szorosan kapcsolódik a fent jelzett másik eseményhez. A katonaságtól való visszavonulása után Festetics Imre 1791-ben megházasodott. Felesége Boronkay Krisztina lett, aki egy somogyi közép-, később nagybirtokos lánya volt.¹⁰ A házasság alkalmával Festetics Imre menyasszonyának 20 000 forintot móríngolt. A gróf apja már nem élt, de anyja vélhetően támogatta a házasságot, amit mutat, hogy a házassághoz két levélben is szerencsét kívánt.¹¹ A rangon aluli házasságnak egyszerű a magyarázata: Boronkay Krisztina egyedüli örököse volt apja mintegy 15 000 holdas birtokának.¹² A sok, kisebb-nagyobb birtoktestből álló Boronkay uradalomnak Nyugat-Somogyban éppen Simonyi falu szomszédságában volt olyan része, amely mintegy 6112 holdat tett ki, így Simonyi falu hozzákapcsolása e birtokokhoz egy egy tagban lévő uradalom kialakítását eredményezhette. 1791 után a Vrászlói központú, mellette Path és Simonyi faluból és Gardos praediumból összeálló birtok a Boronkay földek egyik legértékesebb egységévé vált. A vrászlói uradalom terjedelme egy 1806. évi birtokösszeírás szerint most már Simonyit is beleértve 7512 magyar holdat tett ki.¹³ Mivel 1791-ben, a házasság idején Boronkay már 54 éves volt, így joggal lehetett arra számítani, hogy előbb-utóbb földjei, ha nem is Festetics Imre tulajdonába, de kezelésébe kerülnek, tulajdonjogilag pedig a gyermekeié lesznek.

A Boronkay-birtokok Dél- és Nyugat Dunántúlon, három megyében terültek el. A fentebb említett vrászlói uradalmat az 1780–90-es években a thóti Lengyel-családtól vette meg apró részekben Boronkay.¹⁴ A Tab központú 2928 holdas, az Alsóbogát központú 3501 holdas, valamint a Viszló központú 6260 holdas birtoktestet a Somlyay-Faiszy-hagyaték 1721. évi Lengyel és Mérey-család osztozkodása révén felesége (vagyis a Lengyel-család) jogán vásárolhatta meg. Ugyanilyen joron vásárolta hozzá Baranya megyében Varga és Liget falu mintegy 3000 holdját.¹⁵ De nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Boronkay felesége a (főleg) Vas megyei illetőségű derghi Somogyi-famíliából származó Borbála volt, s e joron Boronkay József Kőszeg mellett három települést is szerzett: Nagy-Patty (ma Kőszegpatty), Pusztacsó és Benkeháza került hozzá mintegy 2600 holdnyi terjedelemben.¹⁶ A nagy-pattyi uradalomhoz tegyük hozzá, hogy nyugatról Kőszeg szabad királyi város és az Esterházyak kőszegi uradalma határolta, míg keletről csaknem a Festeticsek sági uradalmáig ért. Boronkay birtokközpontját Alsóbogáton építette ki, amelynek tulajdonjogát a 18. század végére már teljesen megszerezte. Alsóbogáton a dombtetőn állt az a kúria, amit még thóti Lengyel Borbála építtetett a 18. század közepén, s amit Boronkay a 19. század elején megnagyobbított.¹⁷ E földekhez hozzáadva Simonyi települést kiderül, hogy az 1810-es években házassága és öröksége révén gróf Festetics Imre csaknem 28 000 holdnyi birtokkal rendelkezett. (Ez persze nem hasonlítható bátyja latifundiumához, sem más mamutbirtokos földjéhez).¹⁸

Festetics Imre és felesége 1791 után (minden bizonnyal) Nagy-Pattyra költöztek. A faluban még mindig áll az a kastély, amely a 19. század első felében Festetics Imre alatt nyerte el formáját. A házasságkötéskor Imre gróf 27, Boronkay Krisztina pedig 17 éves volt. A következő években négy gyermekük született: Bor-

bála 1792-ben, Erzsébet és Miklós 1794-ben, István 1798-ban.¹⁹ A család korabeli mobilitását mutatja, hogy a különböző születések és halálesetek alapvetően Nagy-Pattyhoz, Kőszeghez és Bécshez kötődtek. Az első lány és fiú Nagy-Pattyon, a második lány Kőszegen született. Krisztina asszony viszonylag fiatalon, 33 évesen, vagyis 1807-ben Bécsben meghalt. Festetics Imre 1812-ben újra megnősült, felesége a több megyében is birtokos Vizkelety-családból származó Borbála lett, akitől már nem született gyereke. A gróf gyerekeinek már rangbéli házasságok adták meg. Borbála (1792–1857) futaki Hadik András grófhhoz, Erzsébet (1794–1822) gróf Almássy Ferenchez ment feleségül. A fiúk közül Miklós (1794–1857) első felesége gróf Lamberg Mária, második báró Wolkensperg Viktória (az ismert festőnő, aki 1834-ben egy bécsi kiállításon is szerepelt) volt. Egyedül Istvánnak (1798–1835) jutott polgári házasság: a kőszegi illetékességű, de fényes pályát befutó Chernel-családból Katalint vehette el. Az persze kérdés, hogy Nagy-Pattyon, Kőszegen és Bécsben élve, amíg nem jutott hozzá felesége örökségéhez, miből tarthatta fenn magát egy arisztokrata família. (Ismert, hogy 1802-ben a gróf megvásárolta Kőszegen a ma is álló Festetics-házat.²⁰) Ehhez ugyanis a 2600 holdas nagy-pattyi uradalom potenciális jövedelme biztosan nem volt elég, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a 18–19. század fordulóján igen jelentős agrárkonjunktúra bontakozott ki Magyarországon.²¹

Az előrelépés: a Vrancsics-hagyaték és a zártartóság

Festetics Imre birtoklásában a nagy változást az ún. Vrancsics-hagyaték megnyílása okozta. 1801-ben a már említett Somlyay-Faiszy hagyatékából származó Felsőbogát központú uradalommal rendelkező Vrancsics Pál öbester utód nélkül meghalt, s a thóti Lengyel-jogon szerzett mintegy 7400 holdas birtoka a Lengyel-család négy alapágára háramlott vissza.²² A sok száz éves nemesi jog alapján igen sok örökös jelentkezett a földekért, de többeknek alig pár tucat hold volt csak a jussa. 1802-ben a négy Lengyel-főágon leszármazottak elosztották a vagyont,²³ amelyben felesége révén Boronkaynak is jutott egy kevés. A hagyaték felére a két Lengyel-férfiág képviselői igényt tartottak, de a másik felén jelentkező örökösök szívesen megváltak földjeiktől. A nehezen átlátható és érvényesíthető birtokjogok miatt, s hogy a tulajdonosok érdeke ne sérüljön, a vármegye 1802-ben bírói zárat rendelt el e birtokrészre, ugyanakkor a földeket Boronkay árendába vette, majd pedig jelentős részüket két év alatt felvásárolta.²⁴ (Tegyük hozzá, hogy a dörzsölt fiskális már egy évvel korábban, 1801-ben elkezdte felvásárolni e földeket, ezzel is világos irányt adva az eseményeknek.²⁵) Az árenda ügyeit, a jogbiztosítás intézését, s később a hagyaték felének kezelését 1802-től teljes egészében Festetics Imre kezelte.²⁶ Mindez persze nem véletlen, hiszen a Vrancsics-féle Felsőbogát közvetlen határos volt Alsóbogáttal, a Boronkay-birtokközponttal.²⁷

A gróf aktivizálódásának másik oka egy sajnálatos baleset volt. 1805 szeptemberében Boronkay a birtokait járta végig, amikor a vrászlói tiszt házában éjszaka

rablók támadták meg, s olyan súlyosan megsebesítették, hogy maradék életére nyomorék maradt. Mivel lábait már nem tudta mozgatni, a gazdaságot sem tudta vezetni, ezért 1806-ban lemondott birtokairól, s azokat teljes egészében átengedte egyetlen lányának, Krisztinának, s csak azt kérte, hogy lánya és annak férje lássa el őt haláláig.²⁸ Ettől kezdve a volt országgyűlési követ a közélettől teljesen visszavonult, életének utolsó évtizedét birtokai központján, Alsóbogáton és Kőszegen töltötte. Az apai juss kapcsán Boronkay Krisztina férjét 1806-ban a Kancellária előtt teljhatalmú megbízottjának el is ismerte.²⁹ A baleset után egy évvel Boronkay lánya, Krisztina is meghalt. Miklós, a legidősebb fiúunoka ekkor még csak 13 éves volt, így értelemszerűen Boronkay vejének, Festetics Imrének kellett átvenni a birtokok kezelését.

Apósa, a nagy birtokszerző 1816-ig élt. Boronkay 1809-ben készült, s 1816-ban életbe lépett végrendeletében részletesen megszabta, mi történjen vagyonával.³⁰ A testamentum szerint a szokásoknak megfelelően a két fiúunoka (Miklós és István) örökli az uradalmat, míg a két lányunoka (Borbála és Erzsébet) pénzbeli végkielégítést kap. A lányoknak fejenként 200 000 forint járt volna, de az összeírásokból kiderült, hogy a birtok az eredetileg becsülnél kevesebbet ér, mivel több részbirtok csak zálogképpen volt Boronkaynál, illetve a fennálló adósságok miatt a lányok kénytelenek kisebb összeggel beérni. Így végül is fejenként 140 000 forintot kötöttek le nekik. De azt is rögzítették, hogy míg István nem éri el a nagykorúságot, addig a két leányörökös évi 10 000 forintot kap, s ezen kívül a 140 000 forintos összeg 6%-os évi kamatát. Azt is rögzítették, hogy „...fenn meg írt ingatlan javak a két osztozó férfitestvér között az említett hat esztendőig (ti. 1822-ig)... közösen adminisztrálni fognak”.³¹ Rendeződött 1816. december 31-én Simonyi falu tulajdonjoga is: Festetics Imre hozta a házasságba, mint atyai örökséget, most azonban lemondott róla gyermekei javára, cserébe viszont megkapta a Boronkay által szerzett Vas megyei Nagy-Patty, Benkeháza és Pusztacsó birtokokat. Minderről a gyermekek és apjuk a Pozsonyi Káptalan előtt egyezett meg.³²

Mivel Festetics Imre fiai még kiskorúak voltak, egyelőre nem rendelkezhettek a birtokkal. A testamentum szerint a két fiú évi 5000 forintot kapott élelemre, ezen kívül még fejenként 2000 forintot személyes használatra.³³ Viszont nem sok jót vetített előre, hogy időközben a hatalmas infláció miatt a monetáris rendszer pár év alatt jelentősen átalakult. Az 1811. február 20-án kihirdetett pátens értelmében az óriási diszázsió és az ezüstpénz kiszivárgása miatt a bankócédulák értékét 20%-ra devalválták, s ugyanakkor az ezüstpénz mennyiségének megfelelő váltócédulák (váltóforint) forgalomba hozását rendelték el. Majd pedig az ONB megalakulása után, 1816-ban az akkor forgalomban lévő váltóforintot újra devalválták, ettől kezdve 1 ezüstforint 2,5 váltóforintot ért.³⁴ E pénzügyi intézkedések óriási problémát okoztak a birtokok és az örökség sorsát illetően. Az 1816. évi devalváció után a leányági végkielégítés összege megmaradt, s azt a váltóforintban számolták el. Ez azonban jelentősen felülértékelt a leányörökség reálértékét, s a testamentumban megállapított összegeket szinte lehetetlen volt kitermelni. Mindez előrevetítette a

négyszázötven és százötven közötti jogi perpatvar és divíziók kialakulását, s ugyanakkor állandósította a pénzügyi nehézségeket.

De nem elhanyagolható nehézséget okozott az is, hogy 1815 után megszűnt a két évtizedes konjunktúra, az agrártermékek (főleg a gabona) ára zuhanni kezdett, s egy hosszú, évtizednyi árdepresszió köszöntött a magyar agrárgazdaságra.³⁵ A dekonjunktúra európai jelenség volt. A hazai termelők számára változás akkor következett be, amikor az 1810-20-as években az egyre erőteljesebben fejlődő cseh-morva és osztrák textilmanufaktúra-ipar nyersanyagigénye mind jobban felértékelte a magyarországi gyapjútermelést, vagyis a juhászatot. A piacorientált magyarországi uradalmak számára ez lehetőséget adott arra, hogy a gabona-áresés miatt csökkenő jövedelmeiket a juhtartás felfuttatásával pótolják. Mindez azonban tőkeinvestíciót igényelt, ami a romló pénzügyi feltételek és a hitelélet intézményeinek hiánya miatt csak lassan, folyamatosan mehetett végbe, a merinói állományra való átállás még a legnagyobb birtokok esetében is eltartott négy-öt évig.³⁶ Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a juhászat a hagyományos robotra épülő munkaszervezeti formákkal nem volt működtethető, csakis fizetett alkalmazottakkal, ami viszont a gazdálkodók állandó kiadásait növelte meg egy amúgy is tőkeszegény országban.³⁷

Mindebből az is látszik, hogy a Boronkay által koncentrált uradalom gazdálkodásának átmentése a romló gazdasági feltételek közepette nem kis nehézséget jelenthetett az örökösöknek. Ezzel párhuzamosan a két fiúunoka személyes életvitele is tetézte a bajt. 1816–22 között Miklós és István gróf 7700 arany, 38 000 ezüst, illetve 214 010 váltóforint adósságot halmoztak föl.³⁸ (Ezek egy részét persze a leánytestvérek kielégítése érdekében aláírt váltók adták). A lányok folyamatosan követelték örökségüket, közülük az egyik 1821-ben Somogy vármegyéjénél intabuláltatta is a követelését.³⁹ A kölcsönök nagy részét általában Somogy, Vas és Zala megyei zsidó kereskedők adták kölcsön a grófoknak. Érdemes megjegyezni, hogy e pénzeket kiskorúaknak adták kölcsön, ami ellenkezett a törvényekkel. Nem véletlen, hogy 1822-ben pozsonyi és a szombathelyi káptalannál a hitelezőkkel szemben, „...kik nekik kisedet korukban pénzt adtak”, felléptek a testvérek.⁴⁰

Festetics Imre fiai hamar fizetéseképtelenné váltak, ugyanakkor a hitelezők kitarthatóan ostromolták őket s a megyét, így elkerülhetlenné vált, hogy 1822-ben a vármegye zárgondnokot nevezzen ki az uradalom élére.⁴¹ A zárgondnok a korabeli gyakorlatnak megfelelően az egyik közeli rokon, ez esetben az apa, gróf Festetics Imre lett. A gróf ekkor már egyre szorosabban kötődött a déli területekhez. 1809-ben a somogyi inszurgens sereg egyik szervezője is volt. A Boronkay-birtokok átvétele után Festetics Imre tevékenysége láthatóan megélénkült, az 1810–20-as években a megyei közgyűlési jegyzőkönyvekben állandóan szerepel a neve, megbízásai, tevékenysége. A gróf személye, méltóságai már önmagában is garanciát jelenthettek a vármegyének. Az 1820-as években tehát Festetics Imre grófnak nemcsak a saját nagy-pattyi, hanem gyermekei uradalmait is kezelnie kellett. Nézzük meg, hogy mekkora földekkel is rendelkezett a gróf Dél-Dunántúlon!

Festetics Imre gróf által kezelt birtokok Somogyban és Baranyában (1819)⁴²
Properties managed by Imre Festetics in Somogy and Baranya counties
(1819)

Település	Terület (magyar holdban)	Értéke (váltóforintban)
Alsóbogát puszta	1 759	105 595
Lengyel-Osztópán (részbirtok)	500	25 000
Buzsák (részbirtok)	1 352	54 080
Tab (részbirtok)	1 222	73 350
Bábony (részbirtok)	1 706	68 240
Liget	2 597	103 890
Viszló	2 809	168 540
Szerdahelyi puszta (részbirtok)	106	5 300
Gyöngyöspuszta (részbirtok)	1 047	41 880
Pacsér-Visnye (részbirtok)	1 220	61 000
Hedrehely (részbirtok)	1 792	89 600
Szentimre (részbirtok)	162	8 125
Szend (részbirtok)	264	13 200
Gige (részbirtok)	800	40 000
Bessenyőpuszta (részbirtok)	266	10 640
Vrászló és Path	3 939	157 560
Gardos puszta	2 173	86 920
Simonyi	1 400	56 000
Összesen	25 017	570 225

Forrás: MNL SML VUL Fasc. 13. Festetics Imre birtokainak összeírása, 1819.

A táblázattal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy egyes településeken – a pusztákat leszámítva – jelentős nagyságú úrbéres földek is elhelyezkedtek, s voltak olyan falvak is, ahol a földesúrnak egyáltalán nem volt allodiális földje. Az összeírás adatai alapján egy jól látható jelenségre kell felhívunk a figyelmet. A Boronkay által 25 év alatt létrehozott nagybirtok nem a korban talán megszokottabb, egy-két nagyobb birtoktestre tagoldó uradalom volt. Olyan település, amelynek egészét birtokolta volna Festetics gróf, viszonylag kevés volt: csak Vrászló, Path, Simonyi, Viszló és Liget falu, valamint Alsóbogát és Gardos puszta volt teljes egészében a grófé, míg a többi településnek csak felével, negyedével, nyolcadával, de előfordult, hogy csak tizenhatodával rendelkezett. Ennek oka a nemesi öröklésben rejlett, amikor is egyes földbirtokok több generáción át, sokszor oldalágon osztódtak tovább. Ez a tagoltság korlátok között tartotta a jövedelemtermelés lehetőségét is. A részbirtokokon általában nem lehetett saját majorságot kiépíteni, azokon

rendszerint a többi tulajdonossal közös gazdálkodás valósult meg.⁴³ A konjunktúra éveiben viszont felértékelődtek a teljes egészében tulajdonban lévő birtoktestek, valamint azok is, amelyek köré majorságot lehetett szervezni. A Festetics Imre által igazgatott birtokok két központtal rendelkeztek: Alsóbogát és Vrásló pénzügyi és birtokirányítási centrummá vált. Apósához hasonlóan Festetics Imre gróf is Alsóbogáton, az ottani kúriában rendezkedett be, számos levele kelteződött onnan.

Az 1819. és az 1822. évi birtokösszeírások alapján ismerjük azt is, hogy milyen művelési rendszere volt Festetics Imre földjeinek. A birtokok alapvető jellegzetessége a magas erdősültség: 1819-ben a földek 62%-a erdő volt. Az erdőket ugyan sokféleképpen lehetett hasznosítani, ám igazán nagy jövedelmet – tekintve, hogy a belső- és külső somogyi tájakon mindenhol sok volt az erdő – nem hozhattak. Viszont következetesen irtották az erdőket egész Dél-Dunántúlon, s helyüket rétek és legelők, máshol szántók foglalták el. A Festetics-birtokokról is sok olyan szerződés maradt meg, amelyek az erdő- és bozótirtásról szólnak. A szántók 3 779 holdat foglaltak el. Lényeges, hogy a gyapjúkonjunktúrát kihasználható fellendült az állattartás: az 1820-as években a Festetics Imre kezelésében lévő somogyi és baranyai birtokokon egyre jelentősebb juhtenyésztés bontakozott ki. Az évtized végén, amikor fia, Miklós visszakapta birtokait, már több mint 4 100 darabos állománnyal rendelkezett.⁴⁴ Emellett a szarvasmarha- és a sertéstartás terén is komoly fejlődés következett be. Ehhez persze komoly legelőterületek kellettek, s a fentebb emlegetett erdők erre kiváló lehetőséget adtak, hiszen nem összefüggő erdőségekről van szó, hanem olyanokról, amelyek sok kisebb-nagyobb tisztással, legelővel rendelkeztek. Az erdei legeltetés megszokott tartási módszer volt a somogyi és baranyai majorságok esetében.

A tájatalakítás állandó és fontos eleme volt a gazdálkodásnak. A gróf hozzáértését bizonyítja, hogy 1823-ban a Mura és a Dráva szabályozásának királyi biztosává nevezték ki.⁴⁵ A zárgondnok saját birtokain is jelentős lecsapolási tevékenységet végzett. Ennek érdekes esete a Zala és Somogy megye határát képező Ormánd patak szabályozása. Az Ormánd hatalmas mocsarakat teremtett a Festetics-birtokok nyugati vidékén. Boronkay földesurasága idején a Vrásló és Path falu közötti két nagy berket már lecsapolták és csatornázták, most azonban, hogy a Festetics Imre révén Simonyi is része lett az uradalomnak, elkerülhetetlenné vált, hogy a Vráslótól északra lévő Simonyi falu belvíztelenítése és mocsártalanítása is megtörténjen. Az Ormánd folyó Vrásló mentén haladt északi irányba, és egy darabig Simonyi nyugati határát adta, majd a falu közepe felé hirtelen kelet felé fordult, s 1 km után északi irányba fordulva érte el a mai Kis-Balaton mocsarait.⁴⁶ A probléma a patak keleti irányú partjainál kezdődött, onnan ugyanis megszűnt a szabályozottsága, így Magyaródtól a Csákány-Főnyed vonalig lényegében egy nagy uradalomnyi területet mocsarasított el. 1816. november 27-én a vármegye Török Ferenc földmérőt küldte ki a bereklecsapolás feltételeinek felmérésére, a lecsapolási tervek elkészítésére. A felmérésből kiderül, hogy a berekbe három folyó ömlik be: az Ormánd, a Vörösfolás és a Vidi folás. Török felmérte a terület szintkülönbségét,

s ebből kiderült, hogy bár az esés csekély, megoldható a víz hatékony elvezetése. Pontos térképek híján úgy becsülte, hogy a Zala-Somogy megyei határon összesen 5690 hold területet lehetne kiszárítani, amelynek fele esne a somogyi területre.⁴⁷

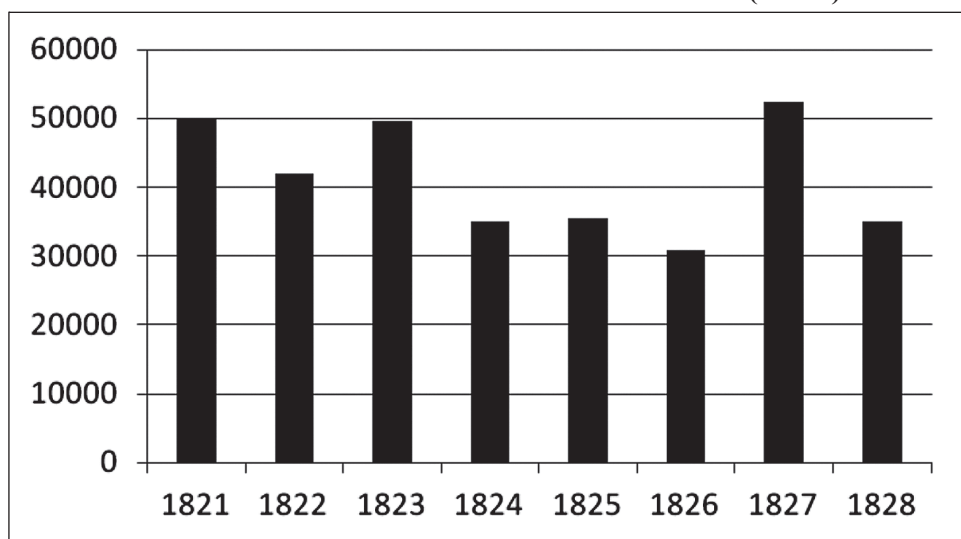
Török Ferenc három árok megásását javasolta, amelyek létrejötte esetén a berekbe ezen túl nem fog víz befolyjni, így az kiszáríthatóvá válik. Készített egy költségtervet is, eszerint összesen 64 425 Ft-ra volt becsülhető az árok ásásának összköltsége, s ezen kívül a szokásos természetbeni ellátás is a környék birtokosait terhelte: 522 pozsonyi mérő rozs és 401 akó bor kiadását feltételezte a mocsárta-
lanítás. Ebből Gardos és Simonyi uraságára 3 725 forintnyi összeg, 30 pozsonyi mérő rozs és 23 akó bor jutott.⁴⁸ A munka azonban nem kezdődhetett el azonnal, nehéz volt egyeztetni a környéken lévő uradalmak tulajdonosai között. A költségek szaporodása a "...csákányi közbirtokosokat 1817.május 11-én egy, előző ajánlatukat visszavonó nyilatkozat megtételére ösztönözte. Nem tudták vállalni a szaporodó terheket, árokmetszési díjat, csatorna ásatását".⁴⁹ Természetesen a berekben a határokat előre elkülönítették, nehogy esetleg utólagosan perre kerüljön sor. Végül is az ormándi berek lecsapolása 1825–30 között történt meg: az árokásások elzárták és elvezették a vizet, így a mocsár gyors ütemben száradt.⁵⁰ 1826-tól már van olyan contractus, amely a kiszáradó allodiális berekben maradt faanyag irtását jelzi: 106 hold allodiális föld kiirtására szerződtek vrászlói és pathi jobbágyok, árendások és konvenciósok.⁵¹ A bereklecsapolás Simonyira vonatkozó adatai az 1819. és az 1830. évi felmérések tükrében jól értelmezhetőek.⁵² 1819-ben Simonyiban még mindössze 7 hold szántó és 100 hold rét állt az uraság rendelkezésére, 1830-ban viszont már 313 hold szántó, és 259 hold rét volt Festetics gróf használatában. Ugyanakkor az erdő 1124 holdról 982 holdra csökkent, amivel együtt a falu határa – a mocsár elfoglalása miatt – 254 holddal nőtt. Mindenesetre tény, hogy a lecsapolás és kiszárítás előtt az erdő Simonyiban a terület 80%-át foglalta el, ezzel szemben 1830-ban már csak 59%-nyi területre terjedt ki, vagyis egyértelmű, hogy a reformkorra alaposan megváltozott a vidék képe: a belvíztelenítést megoldották, s megnőtt a növénytermelésre és az állattartásra használható urasági terület.

A Festetics birtokokon a gazdasági épületek folyamatosan szaporodtak. A birtokok negyedét kitevő vrászlói kerületben az 1780-as évek felvételeihez képest 1822-re mintegy ötvennel nőtt a gazdasági épületek száma. Hat "gúla akol", négy lóistálló, egy birka akol, stb. szolgálta az állattartást. 1822-re mintegy 10–12 árendás ház épült, de a szántóföldi növénytermesztéshez szükséges épületek száma is gyarapodott, csakúgy, mint a mezőgazdasági ipari létesítményeké (téglavető, kovácsműhely, malmok, stb.).⁵³ Nőtt a majorsági alkalmazottak létszáma is. A vrászlói uradalom életét egy tisztartó irányította, míg a gardosi pusztán egy ispán vezette a munkát. Rajtuk kívül még juhász, erdész, hajdú, kocsis, vadász dolgozott tisztként a kerületben, illetve nyolc béres.⁵⁴ Érdemes az alsóbogáti központra is rápillantani. Az 1759 holdas gazdaság jellegzetessége volt, hogy mivel a településen nem voltak jobbágyok, így a gazdálkodást teljes egészében gazdatiszt irányítása mellett fizetett alkalmazottakkal kellett megoldani. Az ottani urasági kastélyt

téglakerítés fogta körbe, az udvaron állt egy másik ház is. Granárium pincével, 2 cselédház, egy kovács ház és műhely, egy korcsma és ház, egy-egy birkás- és cselédház, birka akol, istálló helyezkedett el a puszta közepén. De ezen kívül a szérűs kertben volt egy gabonapajta, marha istálló, egy tiszt lakás (Grafits János tisztartó lakta), egy kukoricagóré, 3 cselédház, illetve 2 méhes. Alsóbogáton 800 hold szántón gazdálkodott az uraság. Több épület alatt pincék helyezkedtek el. Méretüket, s egyben jelentőségüket mutatja, hogy az uraságnak 493 akónyi vasabroncos hordója volt. Jelentős volt az állatállomány is: 95 szarvasmarhát, 831 juhot, 13 lovat és 93 sertést tartottak Alsóbogáton.⁵⁵ A gazdasági offíciolátus inkább szerénynek, mintsem túlzottnak nevezhető. Jelentős volt még a nagybirtok területén élők közül a majorság igénye szerint specializálódott iparosok és egyéb árendások száma is.

Festetics Imre zártartóságának komoly eredménye volt, hogy sikerült a kiadásokat kordában tartani. A korabeli szokások szerint a zártartó szerény jövedelmet adott a tulajdonosoknak, míg a nyereséget kizárólagosan a korábbi adósságok viszszafizetésére fordíthatta. A gróf 1821–28 között, vagyis pontosan azokban az években igazgatta a birtokokat, amelyek az egész magyar gazdaság számára visszaesést hoztak. Ennek megfelelően a mindenkori bevételek is ingadoztak.

Festetics Imre zártartósága alatti uradalmi bevételek (vFt)
Estate revenues under the rule of Imre Festetics (in vFt)

Forrás: MNL. SML. VUL. Fasc. 13. Pénztárkönyv (1821–28)

Az adatokból kiderül, hogy a bevételek kétharmada az alsóbogáti kerületből származott, ugyanakkor a leghatékonyabban a 25%-nyi területét kitevő vrászlói birtok működött, hiszen az összjövedelemnek mintegy 30–35%-a onnan jött be. A befolyt pénzeknek mintegy 90%-át Miklós és István gróf óriási adósságainak törlesztésére fordították.⁵⁶ A gazdálkodás eredményeiről a zárgondnoknak évente

jelentést kellett volna küldenie a vármegyének. Mivel a gróf ezt 1822–26 között egyetlen egy alkalommal sem tette meg, a megyének lépni kellett, így Siklóssy szolgabíró többször kiküldte az elszámolásokat megszerezni.⁵⁷ Jellemző, hogy volt, amikor még a gróffal sem engedték találkozni. A vármegye tiszti perrel fenyegetőzött, ám a királyi biztos még ennek sem engedett. 1826 felé már elég terhesnek érezhette a gróf a gyámkodást, és szabadulni akart a zárgondnokságtól, így több embernek is felajánlotta tisztének áthárítását, így például Somssich Miklósnak is, aki a megye egyik legbefolyásosabb embere volt ebben az időben.⁵⁸ Természetesen senki nem fogadta el az ajánlatot. A megyének beadott számadásokat sem fogadták el tőle, végül 1828–32 között sikerült megmagyaráznia birtokkezelési tevékenységét, s lezárhatta ezt a korszakot.⁵⁹

Festetics Imre gróf Somogy megyei tevékenysége az 1820–30-as évek fordulóján lassan befejeződött. A gróf ekkor már 64 éves volt. A gazdaság stabilizálása megteremtette az alapját annak, hogy gyermekei újra kézbe vehessék birtokaikat. Ehhez persze családi egyezmények, vármegyei és helytartótanácsi engedélyek is kellettek. 1827-ben osztályos egyezséget kötöttek a Festetics-testvérek. Miklós gróf visszafizetett adósságaiból már 100 000 forintot,⁶⁰ így a megye engedélyezte neki, hogy megvásárolja öccse birtokrészét, ő ugyanis folytatta korábbi életmódját.⁶¹ A lányokat illető 140 000 forintokat most is jóváhagyták, de ezeket még nem tudta kifizetni Miklós gróf. Megegyeztek, hogy ezt az összeget Miklós grófnál zálogban hagyják addig, „míg az ügyeket nem rendezi”.⁶² 1829. április 17-én kelt levelében Kacsovics Mihály szolgabíró azt jelentette a megyének, hogy a bírói zárat feloldották, s az adósságok kifizetésére lehetővé tették, hogy Festetics Miklós gróf eladja birtokai egy részét.⁶³ Ez esetben főleg a félreeső, örökségként reá háramlott részbirtokokról volt szó. Így például a gyöngyösi és a pacsér-visnyei részbirtokot 76 000 ezüstforintért adta el unokatestvérének, a megye egyik legnagyobb birtokosának, a majorátust öröklő gróf Festetics Lászlónak.⁶⁴ 1828-ban a gigei részbirtokot adta el Somssich Pongrácznak 8000 forintért.⁶⁵ Hosszú távon azonban ez sem segített Miklós grófon, az adósságok visszafizetésére csakis újabb hitelfelvételekkel lehetett esélye. Mivel még öccsének sem sikerült visszafizetnie az átvállalt summát, így 1829-ben még egy divisióra került sor: ebben újra kötelezte magát, hogy kifizeti öccse adósságát.⁶⁶ 1830-ban aztán az egyik (a már korábban meghalt) lánytestvér férje is megunta az örökség visszatartását, s így Festetics Miklós gróf kénytelen volt átadni Tab és Bábonny jóságát gróf Almássy Lajosnak, és a másik nővérnek, Hadik Vilmosnának, amivel a birtokok 20%-áról kellett lemondania.⁶⁷ Még ugyanebben az évben fivérét is kielégítette: Festetics István végül is 212 000 forintot kapott bátyjától.⁶⁸ A jóságeladások folytatódtak. Miklós gróf a szentimrei porciót a már említett Somssich Józsefnek adta el 15 000 váltóforintért.⁶⁹ 1832-ben kénytelen volt lekötni a viszlói jóság nyolcadát 14 000 ezüstforintért Czindery Lászlónak, azzal a feltétellel, hogy egy éven belül visszaváltja azt.⁷⁰ S mivel már szinte mindenkinek tartozott, 1832-ben eladta a vrászlói kerületet Viszlóval egyetemben czipferi Zichy Károly grófnak 525 000 forintért.⁷¹

Festetics Miklósnak csupán az 1715 holdas Alsóbogát maradt meg. Ott viszont a liberális szellemiségű gróf a régi Lengyel-Bronkay kúriát átépítve egy ma is meglévő, klasszicista stílusú kastélyt épített, amely a reformkorban Somogy vármege egyik jelentős szellemi központjává vált.⁷² Ugyanakkor a Zichy gróftól kapott summából Alsóbogát mellett megvett még két kisebb földbirtokot, így az 1830-as években Alsóbogát, Edde és Buzsák településeken egy 4758 holdas kis uradalommal bírt.⁷³ 1840 után ezeket a földeket is eladta gróf Zichy Károlynak, ugyanakkor megvásárolt az ekkor már darabjaira hullott lengyeltóti uradalomból 2300 holdat és egy kastélyt.⁷⁴

A Vas megyei nagy-pattyi gazdaság jelentősége

A somogyi birtokok mellett Festetics Imre grófnak foglalkoznia kellett saját nagy-pattyi gazdaságával is. A nagy-pattyi uradalom 2600 holdat tett ki. Új szerzemény lehetett az 1830-as évek közepe felé Nagy-Pattytól nem messze lévő, mintegy 315 lakosú Felső-Szeleste.⁷⁵ A nagy-pattyi uradalomban 51 hold belső telek mellett 922 hold szántóval rendelkezett a földesúr. A terület legnagyobb része erdő volt (1511 hold), mellette 90 hold rét, némi legelő, s egyéb, még az egyházzal vitás földek területek el a Nagy-Patty határában.⁷⁶ Kevés adatunkból az 1830-as évek egy intenzíven, modern módszerekkel működő gazdaság képe bontakozik ki. A terület kiválóan alkalmas volt szántógazdálkodásra és állattartásra, nem véletlen, hogy a mai napig jelentős agrártermelés folyik a térségben, főleg a benkeházi majorban. Ezen a területen alakította ki Festetics Imre híres juhászatát, amelynek szaporodásából levonhatta örökléstani következtetéseit. 1835-ben a majorságban 1300 juhot és 54 szarvasmarhát tartottak. Festeticsnek nagy szerepe volt a brünni mintára megszervezett Vasí Juhtenyésztő Társaság létrejöttében, 1819-ben juhászati kiállítást is szervezett nagy-pattyi birtokán.⁷⁷

A modern gazdálkodásra való törekvését mutatja, hogy az 1830-as években a hagyományos nyomásos rendszerrel szemben már váltógazdaságot folytattak. Ehhez modernnek számító eszközöket használtak. A majorságban többek között 10 boronával, 10 Zugmayer-ekével, 8 extirpátorral, 3 krumplitöltőgéppel rendelkeztek. Nagy gondot fordíthattak a takarmányra, amit a különböző feldolgozó eszközök léte is bizonyít: volt a leltárban krumpliszeletelő, szecskavágó s egy másik szeletelő (valószínűleg szárító) malom is. Igen magas volt a nagy-pattyi uradalom értéke: 1835-ben a 2600 holdas birtokot 232 425 ezüstforintra becsülték.⁷⁸ Mindezek alapján nem lehet véletlen, hogy a híres statisztikus, Fényes Elek az 1830-as évek első felének adatai alapján lakonikusan azt írta Nagy-Pattyról (nála Alsó-Paty), hogy „Gyönyörű kastély és kert. nagy tökéletességre vitt Juhnyájak. Váltógazdálkodás. Négy országos vásárt is tart”.⁷⁹

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy Festetics Imre a házassága révén szerzett birtokainak megszervezésében, kiépítésében, működtetésében jelentős eredményeket ért el. A korabeli nemesi jogrendszer mellett nem volt egyszerű egy ilyen bonyolult, nehezen átlátható és még nehezebben racionalizálható birtokhalmazból jövődelmet kipróbálni. Összevetve a Festetics Imre-féle gazdálkodás adatait más uradalmak működésével úgy látjuk, hogy Festetics Imrének a Somogy, Baranya és Vas megyében lévő birtokain az 1820–30-as években modern, a kor átlagos szintjét mindenképpen meghaladó színvonalú gazdasága alakult ki,⁸⁰ amelynek különleges vonása a nagyszámú és magas színvonalú juhtenyésztés volt. Mindebből arra következtethetünk, hogy Festetics Imre szakirodalmi elméleti írásai, gondolatai tehát nagyban támaszkodhattak saját gazdaságának eredményeire.

JEGYZETEK

1. Ehhez lásd: Szabó T. Attila – Pozsik Lajos (1990).; illetve Szabó T. Attila (1991) tanulmányát.
2. A családfához lásd: Gudenus János József (1990): 400–401. old.
3. Szabó Dezső (1928): 190–194. old.
4. Lásd: Lukács Gábor – Tóth Éva (2012): 175–188. old.; Marczali Henrik (1982): 118–141. old.
5. Az örökségre vonatkozó történet alapvetően Szabó Dezső munkájából ismert, onnan vette át több szerző. A seregben vitt szerepe, sebesülése egy későbbi rokoni visszaemlékezésből származik. Lásd: Szabó T. Attila (1991): 92. old.
6. Az örökségre: Szabó Dezső (1928): 195. old.
7. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL SML) IV. 1. h. 39. doboz, Ö. 282, Ö. 283. Simonyi.
8. MNL SML. XIII. 61. Varászlói Uradalom Levéltára (a továbbiakban VUL). Elenchus, 1767–1924. Örök eladási szerződés.
9. 9. fagyos volt a birtokviták miatt. Később azonban minden bizonnyal javult kapcsolatuk. Erre több tényező is utal. Egyrészt 1809-ben György fizette ki Imre 40 000 forintos adósságát. (MNL SML VUL Elenchus, 10. kötet, N. 49.) Másrészt 1817-ben György elvállalta Imre két fiának gyámi gondnokságát. (MNL SML VUL Elenchus, 11. kötet, No. 6.) Személyes levelezésük a későbbiekben bensőséges volt. Ez utóbira lásd: Kurucz György (2013) művének adatait.
10. A hölgy nevét az irodalomban sokszor rosszul használják: nem Katalin, hanem Krisztina volt, amit levéltári források garmadája bizonyít, ugyanakkor egyetlen forrást sem találtunk Katalin névvel.
11. MNL SML VUL Elenchus. 10. kötet, No. 10.
12. MNL SML IV. 1. h. 27. doboz, Ö 221. 1822. év.

13. A Boronkay-féle vrászlói uradalom kialakulására lásd: Kaposi Zoltán (2000): 39–61. old.
14. A részenkénti felvásárlásra lásd: Kaposi Zoltán (2000) elemzését.
15. MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö. 282, Ö. 283. Az 1806. évi nemesi birtokösszeírás adatai alapján.
16. A birtok méretét egy későbbi összeírás alapján ismerjük. MNL SML VUL Fasc. 11. Különfélék. No. 47/6.
17. Ehhez lásd: Sonkoly Károly (1989): 26–34. old.
18. Dél-Dunántúlon a 18. században óriási uradalmak alakultak ki. Csak néhány példa: 1806-ban gróf Festetics Györgynek 108 000, gróf Széchenyi Ferencnek 175 000, hg. Esterháznak 86 000, Hunyady grófnak 82 000, a Veszprémi Püspökségnek 65 000 holdas birtoka volt.
19. Több mai genealógiai munka István grófról el szokott feledkezni, de a források alapján a 4 testvér léte teljesen egyértelmű. A legbiztosabb forrás Boronkay több mint 50 oldalas végrendelete: MNL SML VUL Fasc. 13.
20. Mesélő házak Kőszegen. <http://m.koszeg.hu/hu/koszeg/varosnezes/setautak/mese-lo-hazak-koszeg-8-80.html>
21. Kaposi Zoltán (2002): 102–103. old.
22. MNL SML VUL Fasc. 3. No. 25. A Vrancsics-hagyaték összeírása, 1801.; illetve MNL SML VUL Fasc. 19. No. 16. 1802. Az összeírásból kiderül, hogy a felsőbogatí pusztán a majorságban háromszor annyi gabona termett, mint amennyi az összes többi birtokrészből dézsmaként bejött. A Vrancsics-birtokokon közös gazdálkodás folyt, a termést a tulajdonrészek arányában osztották szét.
23. MNL SML VUL Elenchus. Lengyel-család, 70.p., No. 4.
24. MNL SML VUL 1802–1804 közötti felvásárlás; Lásd még Bánkiné Molnár Erzsébet (1999) leírását.
25. Lásd például: MNL SML VUL Festetics-birtokok. 1801. 06. 21-én két sógorától vett megy birtokdarabot 4160 forintért. 1801. 11. 05-i szerződésben Antalffy Ágnestől szerzett meg egy részt stb.
26. Ez lehet a magyarázata annak is, hogy a felsőbogatí volt Vrancsics-kastély bejárata fölött két címer helyezkedik el: az egyik a Festetics-családé, a másik (töredék-formában) Boronkay Józsefé.
27. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az 1390 holdas felsőbogat az 1830–40-es évek összeírásaiban már csak 830 holdas birtokként jelenik meg. Lásd például: MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö. 280. Birtokösszeírás, 1834.
28. MNL SML VUL Fasc. 13. Boronkay 1809. évi végrendelete.
29. MNL SML VUL. Elenchus. 10. No. 43 és 44.
30. MNL SML VUL Fasc. 13. Végrendelet.; ill. rövidebben: MNL SML VUL Fasc. 10. No. 44.
31. Ugyanott.
32. MNL SML VUL. Fasc. 13. No. 31. A négy Festetics-testvér közötti 1816. 12. 31-i szerződés.

33. Ugyanott.
34. A monetáris változásoknak a Somogy megyei hitelekre való következményeit lásd: Tóth Tibor (1979): 45–52. old.
35. Kaposi Zoltán (2001): 240–241. old.
36. A juhászat változásaira lásd: Nagyváthy János (1822): 145–181. old.; ill. Gaál László (1966).
37. Kaposi Zoltán (2000): 112–117. old.
38. A kimutatást lásd: MNL SML VUL Fasc. 13.
39. MNL SML VUL Fasc. 13. No. 21.
40. MNL SML VUL Elenchus, 11. No. 8.
41. MNL SML VUL Fasc. 13. No. 21.
42. Ez az első teljes összeírása Festetics Imre dél-dunántúli birtokainak.
43. Erre lásd: Kaposi Zoltán (2000) könyvének a thóti Lengyel-birtokokra vonatkozó fejezetét.
44. MNL SML VUL Fasc. 13. No. 34.
45. MNL SML IV. 1. a. Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban Kjk.), 1824. február 14. A.C. 298.
46. Az Ormánd szabályozásáról részletesen lásd: Kaposi Zoltán (1997): 63–73. old.
47. MNL SML VUL Fasc. 24. No. 8.
48. Ugyanott.
49. T. Mérey Klára (1959): 39. old.
50. Csorba József (1857): 44. old.
51. MNL SML VUL Fasc. 31–31. 1826. évi contractus.
52. MNL SML VUL Fasc. 13. 1819. évi összeírás; illetve MNL SML VUL Fasc. 30–31. Funduális könyvek, 1830.
53. MNL SML IV. 1. h. 27. doboz, Ö. 221. 1822. évi összeírás.
54. Ugyanott.
55. Ugyanott.
56. MNL SML VUL Fasc. 13. 1822–28 közti pénztárkönyvi kimutatás.
57. MNL SML Kjk. 1822. augusztus 12. A.C. 1322., 1823. április 7. A.C. 424., 1825. május 16. A.C. 894., 1827. június 26. A.C. 1014.
58. MNL SML Kjk. 1827. május 4. A.C. 797.
59. MNL SML Kjk. 1831. augusztus 1. A.C. 1733.; 1832. október 10. A.C. 2531.
60. MNL SML Kjk. 1827. május 4. A.C. 797.
61. MNL SML VUL Fasc. 13. 1827. október 21-i szerződés.
62. Ugyanott.
63. MNL SML VUL Fasc. 13. 1829. április 17.
64. MNL SML Kjk. 1830. április 26. A.C. 1137.
65. Ugyanott.

66. MNL SML VUL Fasc. 13. No. 35.
67. A területi arányokhoz lásd: MNL SML IV. 1. h. 27. doboz, Ö. 221.
68. MNL SML VUL Fasc. 13. Számozatlan.
69. MNL SML Kjk. 1829. november 3. A.C. 3035.
70. MNL SML VUL Fasc. 13. Számozatlan.
71. MNL SML VUL Fasc. 30–31. 1832. szeptember 29-i eladási szerződés.
72. Festetics Miklós későbbi tevékenységére: Kaposi Zoltán (2000): 71–72. old. Az átépítésre: Sonkoly Károly (1989): 27–34. old.
73. MNL SML IV. 1. h. 39. doboz, Ö. 280. Birtokösszeírás, 1834.
74. MNL SML Ö. 1. Birtokösszeírás, 1848–49. No. 93.
75. Fényes Elek (1836): 1. kötet, 77.p.
76. MNL SML VUL Fasc. 11. No. 47/6.
77. Lásd: Szabó T. Attila – Pozsik Lajos (1990): 50–56. old.
78. MNL SML VUL Fasc. 11. No. 47/6.
79. Fényes Elek (1836): 1. kötet, 76. old.
80. A kor Somogy megyei uradalmaira lásd: T. Mérey Klára (1962) munkáját.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánkiné Molnár Erzsébet (1999): A hagyatéki per mint történettudományi forrás. Bács-Kiskun Megye múltjából 15. 321–365. old.
- Csorba József (1857): Somogy vármegye ismertetése. Pest.
- Fényes Elek (1836): Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, I–VI. Pest, 1836–1840.
- Festetics Imre (1819): Die genetische Gesätze der Natur. In: Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. No. 22. 1819. április.
- Gaál László (1966): A magyar állattenyésztés múltja. Budapest
- Gudenus János József (1990): A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. 1. kötet. Budapest
- Kaposi Zoltán (1997): Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században. Zalai Múzeum, 1997. 7. szám. 63–73. old.
- Kaposi Zoltán (2000): Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest-Pécs
- Kaposi Zoltán (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest-Pécs
- Kaposi Zoltán (2001): A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. Agrártörténeti Szemle, 2001. (43. évf.) 1–2. szám, 239–260. old.
- Kurucz György (2013): Keszthely grófja: Festetics György. Budapest
- Lukács Gábor – Tóth Éva (2012): Festetics György, a tudatos birtokgyarapító. In: Birtokok és birtokok (Szerk.: Szirácsik Éva). Salgótarján. 175–188. old.

- Marczali Henrik (1982): Régi magyar birtokviszonyok. In: Marczali Henrik: Világtörténelem – magyar történelem. Budapest. 118–141. old.
- Nagyváthy János (1822): Magyar practicus tenyésztető. Pest
- Sonkoly Károly (1989): Az alsóbogáti (Somogy m.) Festetics-Inkey kastély műemléki kutatása. Műemlékvédelem, 1989. (33. évf.) 1. szám. 27–34. old.
- Szabó Dezső (1928): A herceg Festetics-család története. Budapest
- Szabó T. Attila (1991): „Csak a láng terjesztheti a világot...”. Festetics Imre (1764–1847). Vasi Szemle, 1991. (45. évfolyam) 1. szám, 91-97. old.
- Szabó T. Attila – Pozsik Lajos (1990): A magyar genetika születése. Természet Világa 1990. (121. évf.) 2. szám. 50–56. old.
- T. Mérey Klára (1959): A feudalizmus válságának megnyilvánulása a somogyi mezőgazdaság és a jobbágyság helyzetében (1815–1836). In: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 23. Series historica 11. Pécs
- T. Mérey Klára (1962): Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár
- Tóth Tibor (1979): Hitelezők és adósok. Budapest. Történeti Statisztikai Füzetek 2.

Nagy Miklós Mihály*

KÁRPÁTALJA A MAGYAR HADTÖRTÉNETI FÖLDRAJZBAN

*THE TRANS-CARPATHIAN REGION IN HUNGARIAN MILITARY
GEOGRAPHY*

ABSTRACT

The Trans-Carpathian region was a geographical periphery throughout the history of Hungary and, as a functional space due to its geographical location, it played a relatively less important role in Hungarian history than other regions in the Carpathian Basin. However, this geographical periphery had gained more weight in certain historical eras from a military geographical aspect. External political forces, as well as social and political processes inside and outside the Carpathian Basin, suddenly increased the landscape's military geographical energy. As a result, Rákóczy's war of independence had its core area in this region. The Trans-Carpathian region functioned as an important area of defense mainly during the Mongol invasion of 1241-1242 as well as during the two World Wars, while it also sporadically became the focus of attention during Hungary's larger revolutions and wars of independence (1848-1849, 1918-1919, 1956). The present study discusses these changes in geographical function based on military purposes. In addition, it also considers the notion of Gyula Prinz regarding the northeastern regions of the Carpathian Basin – similarly to the western ones – as being areas of foreign cultural influence. However, the extent and strength of this influence greatly depended on the condition and power of states on the other side of the Carpathian Mountains. Thus, the changes in the political spatial structure of Eastern Europe also need to be noted.

1. Egy hadtörténeti földrajzi régió

A Kárpát-medencei magyar hadtörténelemnek sajátos, látszólag periférikus térsége a medencerendszer észak-keleti része, amely az elmúlt száz évben Kárpátalja néven gyökeresedett meg történelmi és földrajzi ismereteinkben. E vidék földrajzi elhelyezkedéséből eredően általában csekély szerepet játszott háborúkban gazdag hadtörténelmünkben. Mindemellett egyes történelmi időszakokban e földrajzi periféria jelentősen felértékelődött, magterületté vált. A külső politikai erők, a Kárpát-medencén belüli és azon kívüli társadalmi, politikai folyamatok hatására olykor hirtelen megnőtt a vidék katonaföldrajzi tájenergiája, funkcionális tájként kiemel-

* Dr. Nagy Miklós Mihály, PhD (földtudományok), CSc (hadtudomány), címzetes egyetemi docens, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem

kedett környezetéből, hogy a háborús viszonyok megszűntével ismét földrajzi és katonaföldrajzi perifériává süllyedjék. Miként majd látjuk, a funkcionalitás szempontjából e váltakozás jelentős állomásai, a Rákóczi-szabadságharc magterületének itteni kialakulása, a tatárjárás, majd az első és a második világháború során, s nem utolsósorban nagy szabadságharcaink alatt a védelmi szerep felerősödése rövid időszakokra a figyelem középpontjába emelte Kárpátalját. Tanulmányunkban e hadtörténeti földrajzi fel- és leértékelődés váltakozásait vesszük számba, miközben éppen Kárpátalja példáján keresztül igyekszünk rámutatni: a térszerveződési folyamatokban katonai és hadtörténeti szempontból éppen úgy érvényesül a periféria és magterület váltakozása, mint a társadalomföldrajz egészében.

A Kárpátalja hadtörténeti földolgozásakor hangsúlyoznunk kell, hogy esetében nem a szokásos történeti földrajzi fogalomról, a szerves térfejlődés útján kialakult régióról van szó. 1849 előtt a történelmi Szepes vármegye négy járásának egyikét nevezték kárpátaljai járásnak.¹ A mai értelemben vett Kárpátalja elnevezése a cseh nyelvből történő tükörfordítás (Podkarpatsko) következményeként terjedt el, az első világháborút követően, amikor az Északkeleti-Kárpátok és belső előterük Csehszlovákiához tartozott. Földrajzi értelemben véve mesterségesen, a nagyhatalmi politika által kialakított politikai-közigazgatási háttérű nagytáj, amely 1945 után az egykori Szovjetunióhoz, később pedig a mai Ukrajnához került: a Tisza és a Kárpátok közötti területet jelenti. Földrajzi meghatározása nem egységes, amennyiben felfogható a Tisza felső vidéke és az Északkeleti-Kárpátok belső oldalán elterülő országrésznek éppúgy, mint a már említett hegyvidéki előtérnek, vagy éppen Ukrajna Kárpátokon inneni közigazgatási egységeként is.² A Kárpát-medence egészét feldolgozó új földrajzi szintézisünk régióként tartja számon.³

Hadtörténeti földrajzi szempontból pusztán a Kárpátok és a Tisza közötti felfogása nem értelmezhető, mert ebben az esetben elsősorban a Felső-Tisza-vidék (a Felső-Tisza-síksága) államhatárokkal (magyar-ukrán, szlovák-ukrán, magyar-szlovák) szabdaltsága jelenti. Államterünkben a mai magyar tájkataszter 1.6.11. jelű Beregi-síkja esik bele.⁴ Holott a Kárpát-medence északkeleti szegletének hadtörténelme egységes folyamatként részben nem választható el a medencecsoport egészétől, részben pedig sokkal nagyobb területre terjed ki, mint pusztán a Kárpátok, a Tisza, valamint a mai szlovák-ukrán, magyar-ukrán, továbbá a magyar-román államhatárok által körülkerített, s a természetföldrajzi viszonyok figyelembevétele nélkül meghatározott vidék. Úgy véljük, hogy Csorba Csaba a Hegyalja hadtörténelmét feldolgozó művének a Rákóczi-szabadságharc eseményeit ábrázoló térképmelléklete jól szemlélteti, hogy a Kárpátalja hadtörténelme csak a környező vidékek együttes értelmezésével írható le.⁵ Történeti földrajzunkban Csüllög Gábor a Kelet-Tiszaninnen terminus technicusával írta le e vidéket, és azt a Felvidék keleti történeti régiójaként határozta meg.⁶

Kárpátalja hadtörténelmi eseményei tehát nem pusztán a mai értelemben vett politikai közigazgatási, alföldi jellegű tájra szorítkoznak, hanem annak tágran vett földrajzi környezetére, a szomszédos vidékekre is. Ennek oka, hogy a katonai tevé-

kenységek a történelem folyamán csak nagyon kevés esetben szorítkoztak egyetlen pontra, helyette általában valamilyen magas katonaföldrajzi helyzeti energiájú objektumra és annak környezetére is kiterjedtek. A különböző időszakok hadszínterei méretükben folyamatosan növekedtek⁷ – ez a hadtörténelemben végig megmutatkozó tendencia –, de ez még nem jelentette azt, hogy ne lettek volna bennük fontos földrajzi pontok. Valójában azt a jelenséget figyelhetjük meg, hogy az egyes, katonailag fontos geográfiai pontokhoz szervesen hozzátartozik szűkebb és tágabb környezetük is, és minél nagyobb a fegyveres küzdelem színtere, annál több ilyen pontot találunk, annál nagyobb lesz maga a hadszíntér. Ez természetesen öngerjesztő folyamatot generál, amelynek mindig az adott történelmi időszak hadügyének fejlettsége, katonai technikai és eljárásbeli lehetőségei szabnak határt. Summa summarum ebben rejlik az újkori hadügy térfelfogásának lényege, amely a fegyveres küzdelem színterét – éppúgy természeti, mint társadalomföldrajzi szempontból – szerves geográfiai egységként fogja fel. Ez tükröződik Carl von Clausewitz hadszíntérfelfogásán is, amikor azt a háború területének egy részeként írja le, de olyan részként, amely egyfelől maga önálló egység, másfelől pedig része egy nagyobb egységnek. Kis egész a nagy egészben.⁸

Amennyiben a fentieket kivetítjük Kárpátalja hadtörténeli földrajzára, akkor a következő képletet kapjuk. Általánosan tekintve – egészen a második világháborúig, sőt egyes vonásaiban még annak folyamán is – a Kárpát-medencében vívott háborúink hadszínterei igazodtak a medencecsoport fő elemeihez (Központi-nagymedence, Nyugati-nagymedence, Erdélyi-medence). A magyarországi hadszínterekhez – és ennek eklatáns példája a török hódoltság, valamint a Rákóczi-szabadságharc térbelisége – nemcsak a belső alföldi és dombsági, középhegységi térszínek, hanem a zárt, széles hegykeret is hozzátartozott: a nagyobb egész egészének kisebb alkotóeleme, vagy elkülönült része. Magyarország északkeleti területei sohasem alkottak önálló hadszínteret, hanem ennek csak egy kisebb területét, amely – mint szerves katonaföldrajzi egész – magában foglalta a Kárpátok ívének egy darabját (nagyjából a Beszkid-hágótól az Északi-Tatár-hágóig terjedő szakaszt), valamint e hegyív előtti belső oldal alföldi és dombsági, közép-hegyvidéki területeit. Ezek déli határául szolgálhat a Tisza, a Sajó torkolatától a Máramaros-sziget és Rahó közötti kanyarulatáig. Míg a mai értelemben vett Kárpátalja a valamikori Ung, Bereg, Ugocsa vármegyét és Máramaros nagyobb részét, továbbá Szabolcs és Szatmár vármegyék néhány községét foglalja magában,⁹ addig az általunk kijelölt északkeleti országrész ennél jóval nagyobb: Sáros vármegye keleti fele, Zemplén, Ung, Bereg északi vármegyék, Ugocsa, Máramaros nyugati területei, Abaúj-Torna vármegye. Ez jelentős részben lefedi a 17. századi Partium, valamint a rövid időszakokban Erdélyhez tartozó hét vármegyét, és lényeges, kiemelendő elemét jelenti történelmi tájunk, a Tokaj Hegyalja.¹⁰ Az utóbbi a kora újkori magyar hadtörténelem jelentős színtere.

Az általunk Magyarország térszerkezetében – hadtörténeli földrajzi szempontból – elkülönített terület két részre bontható. A katonai szakma funkcionális

szemléletmódja szerint elválasztandó az Északkeleti-Kárpátok széles, zárt politikai földrajzi határvidéke, valamint ennek már említett belső előtere. A hegyvidéki terület az általános vélekedés szerint elsősorban védelmi földrajzi funkciót feltételez. A Kárpátok valóban kedvező lehetőséget nyújtanak a belső medencecsoport katonai oltalmazására. Ám rá kell mutatnunk arra, hogy a magyar társadalom történeti és földrajzi tudatában tévesen él a Kárpátok misztifikált védelmi ereje. E képen árnyalniuk kell, mert a Kárpátok láncá politikai földrajzi szempontból valóban élesen elkülöníti a külső és a belső oldalakon elhelyezkedő nagytájakat, ám ez katonai szempontból egyáltalán nem azonos a tökéletes, mondhatnánk abszolút, természet nyújtotta védelemmel. Prinz Gyula államföldrajzában hívta fel arra a figyelmet, hogy a Kárpátok természetes határvidékén 40 jelentős hágó található (ezek egymástól mért átlagos távolsága 37,5 km: katonai szempontból a hágók nagy sűrűségéről beszélhetünk).¹¹ Ami azt jelenti, hogy a Kárpátok íve és így az Északkeleti-Kárpátok is csak abban az esetben nyújtanak valódi védelmet, ha azokat katonai erők is megszállják.

Az általunk vizsgált vidék, amelyet hadtörténeti földrajzi szempontból – talán nem túlzás, ha ezzel a megjelöléssel élünk – Felső-Tiszavidéki katonai régiónak nevezünk, térbeli funkcióját tekintve legfőképpen átmeneti terület, a Központi-nagymedence északkeleti sarka, amely éppen földrajzi elhelyezkedéséből eredően csekély mértékben gyakorolhatott hatást hadtörténelmünkre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy teljesen jelentéktelen funkciójú táj lett volna. A mérsékelt hadtörténeti földrajzi hatás markáns bizonyítéka, hogy a magyar nemzet sorsát hosszú időre meghatározó jelentős ütközeteink zöme ugyan a Központi-nagymedence területére esik, ám a Felső-Tiszavidéki katonai régió területén alig találunk ilyet, miközben ez is hadak járta vidék. Még az ehhez köthető legjelentősebb csatánk, a muhi ütközet (1241)¹² is csak erőltetetten illeszthető bele a hadtörténeti régióba, hiszen annak éles elválasztó vonal nélküli határsávjára esik. A másik jelentős hadtörténelmi eseményünk az Abaúj vármegyei Rozgony mellett vívott ütközet (1312) szintén a peremen zajlott le. Amennyiben feltétlenül katonaföldrajzi értelmezést akarunk adni a Felső-Tiszavidéki katonai régiónak, akkor azt a már említett Carl von Clausewitz fő műve – A háborúról – Hatodik könyvének huszonharmadik fejezete alapján tehetjük meg. A 19. század porosz katonai teoretikusa itt foglalkozott a hadszíntér döntő fontosságú pontjaival. Helyes katonai szemmértékével egyértelműen leszögezte: „...Egy ország legjobb kulcsa többnyire maga az ellenséges hadsereg, és különösen kedvező feltételek szükségesek hozzá, hogy a terep fogalma a haderőé fölé kerekedjék. Ezeket a feltételeket két hatásból ismerhetjük fel: először a haderő a terep segítségével erős harcászati ellenállásra képes, másodszor az állás az ellenség összekötő vonalát hamarabb fenyegeti, mint ő a miénket...”¹³ Amennyiben helyesen értelmezzük Clausewitz fenti sorait, akkor ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a hadszíntérnek az a pontja, amelynek birtoklása az egész hadjárat vagy háború sorsát eldönti, mindig ott van, ahol a fő erők állnak. Ám miután ezek rendszerint mozognak, helyüket változtatják a térben, így a

hadszintér döntő pontja is folyamatosan vándorol. Ezért nem létezik úgynevezett „kulcsterep”¹⁴, amelyet egy-egy táj, államter esetében történelmileg állandónak lehetne tartani. S ezen a ponton vissza kell utalnunk a Kárpátok védőképességéről írottakra: az csak akkor játszhatja a döntőpont-, vagy „kulcsterep”-szerepet, amennyiben kellő katonai erővel biztosítjuk. Amellett, hogy Clausewitz tagadja földrajzilag az ország kulcsának létét, azt viszont elismeri, hogy lehetnek döntő fontosságú pontok, amelyek birtoklása hatást gyakorol a hadműveletekre. E gondolatot tovább vezetve és a hadtörténeti földrajzra alkalmazva azt mondhatjuk: kellő számú ilyen pont térbeli halmaza alkothat magas tájenergiájú térséget. Ám ennek kialakulása, az ilyen tájenergia megnövekedése egy hadszíntéren – a dolog belső logikájából eredően – nyilván „az ország kulcsától” a „kulcstereptől” függ. Vagyis magától a főerők térbeli helyváltoztatásától. Ehhez képest válik katonai értelemben egy pont, vagy több pont halmaza döntő fontosságú ponttá, katonai funkciójú térré. Amennyiben a fentiekben elmondottakat a Felső-Tiszavidéki katonai régióra alkalmazzuk, és ehhez végiglapozzuk történelmi atlaszainkat,¹⁵ akkor azt látjuk, hogy e térségben huzamosabb ideig alig-alig tartózkodtak fő erők, általában csak átvonultak rajta. E régió nem lehetett az ország kulcsa. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy a török és a kuruc korban itt is szép számmal találunk kisebb-nagyobb várakat, és az ország hadügyi térszerkezetének jelentős vára, Munkács itt fekszik. Ez arra utal, hogy a Felső-Tiszavidéki katonai régiónk döntő fontosságú pontok halmaza.

A Csüllög Gábor által a középkori Magyarország térszerkezeti rendszerében elkülönített Kelet-tiszáninnyi régió, amely véleményünk szerint nagy vonalaiban lefedi a Felső-Tiszavidéki katonai régiót, a Kárpát-medence hatalmi, katonai területi szerveződésében periféria lehetett. Erre utal, hogy a Tiszáninnyi régió várhalózata mintegy összefonódik a Felvidék nyugati felével, s Csüllög Gábor kutatásai szerint az úgynevezett Dunáninnyi és a Tiszáninnyi egyetlen „hegyvidéki város zónát” alkot a kései középkorban.¹⁶ Ám az általa közölt térképvázlat szerint¹⁷ a Kelet-Tiszáninnyi régió a 13-14. századra, amikor a várak térszervező funkciója egyik virágkorát éli, láthatóan a már említett város zóna térbeni elenyészését mutatja. Elsősorban Fügedi Erik és Engel Pál alapműveiből ismert,¹⁸ hogy a 13. századtól Magyarországon új vártípus jelenik meg, és ez nem csak az építés módjában tér el élesen a korábbiaktól, hanem funkciójában is. Ez a vártípus a környező, hozzá kapcsolódó birtoktesttel együtt alkotja majd a kései feudális területiális hatalom alapját. Vagyis ez a vártípus kevésbé védelmi, mint inkább igazgatási és gazdasági funkciót tölt be.¹⁹ Mindez nyilván azt is jelentheti, ahol kevés a vár, ott gyengébb a területiális hatalom, és gyengébb a gazdasági tevékenység is. Ebből arra lehet következtetni, hogy a gazdasági, társadalmi periféria egybeeshet a katonai perifériával. Ezt az egybeesést a politikai, katonai események változtathatják meg oly módon, hogy miközben hadügyi szempontból felértékelődik, addig gazdasági tekintetben a korábbi helyzetében marad a vidék.

2. Határtérség és ütközőzóna

A Felső-Tiszavidéki katonai régió szerepét hadtörténelmünkben a Közpon-ti-nagymedencén belüli és az Erdélyi-medencéhez viszonyított fekvése határozza meg. Geográfiai elhelyezkedéséből eredően a medencecsoport belseje felé néző táj, amelynek szerves része a zárt politikai földrajzi külső határ. Az utóbbi határtartóssága közismerten magas értékű. Esetében – a Prinz Gyula által publikált térkép szerinti zárt hegykeret ellenére pulzáló magyar államtér területi változásait is figyelembe véve – a magyar történelem állandó határvidékéről beszélhetünk.²⁰

A magyarság Kárpát-medencei megtelepedését követően kialakított, mind a négy égtáj felé kiépített gyeprüendszer, valamint az ott talált hegyvidéki nyers táj alkotta határvidék a honfoglalást követő évszázadokban fokozatosan elenyészett. Területi elrendeződésének fontos jellemzője volt, hogy északon és keleten lassan haladt a hegyvidéki koszorú külső pereme felé, míg nyugaton – Fodor Ferenc aaptanulmánya szerint – csak egyetlen gyeprüvonal húzódott. Míg az utóbbi már kezdeti állapotában is a későbbi államhatár mentén haladt, addig északon és keleten több, egymás mögötti vonalat találunk: a belső medencék birtokbavétele csak fokozatosan valósult meg. A Felső-Tiszavidéki katonai régióban három jelentős gyeprüvonalat sikerült kimutatni.²¹ Amiként a különböző birtokok növekedtek, vándoroltak a hegykeret felé, úgy nőtt az államtér²² és úgy alakulhattak ki újabb és újabb gyeprüvonalak. Mindez katonaföldrajzi szempontból – véleményünk szerint – olyan térszerkezeti elemet jelentett, amelynek mélységét kevésbé a gyeprüvonalak egymás utániséga, mintsem egy adott határként is felfogható gyeprüvonal és az előtte, valamint mögötte elterülő nyers táj alkotta.²³

Az általunk vizsgált régió védelmi funkcióját azonban nem pusztán a Kárpát-medencén belül elfoglalt helye és földrajzi adottságai határozták, határozzák meg, hanem determinálják a Kárpátok hegyvonulatán túli politikai földrajzi és geopolitikai folyamatok is. Elsősorban a Lengyelalföld, a Mazuri-tóhátság, valamint a Volhíniai- és a Podóliai-hátság s nem utolsósorban a Kelet-Európai-síkság egésze államtereinek fejlődési folyamatai hozták létre azokat az államokat és társadalmakat, amelyek a Felső-Tiszavidéki katonai régiót a külső támadóval szemben védelmi funkciójú tájjá tették. A közép- és kelet európai államfejlődések – a magyar történelem során – meglepően kevés ilyen politikai földrajzi képződményt eredményeztek.²⁴

A Kárpátoktól északra és északkeletre a Lengyel Királyság és a Kijevi Nagyfejedelemség, majd az ezekhez társuló Kumánia, Arany Horda, később pedig a lengyel-litván hatalmas államtér fennállásuk során – saját koruk normáihoz mérten – viszonylag békés kapcsolatokat ápoltak a Magyar Királysággal. Ennek köszönhető, hogy a Felső-Tiszavidéki katonai régió védelmi arcával is a Kárpát-medence belseje felé fordult. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ebből az irányból ne érték volna hazánkat jelentős katonai támadások. Az újkorban ezek veszélye – különösen az orosz államtérnek a 18. század eleje után bekövetkezett tudatos megszer-

vezése, nyugati terjeszkedése, végül pedig Közép-Európába történő betüremkedése miatt – nőtt meg. Ugyanakkor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az Árpád-korban a Kárpát-medence északkeleti határzónája a Halics és Lodomeria irányában indított magyar hódító hadjáratok kiinduló térsége volt. A korszak háborúit tipizáló Kristó Gyula kategóriái²⁵ – kalandozások, kun betörések, az állam megszületését követő háborúk, védekező és támadó hadjáratok – között jelentős szerepet játszanak a területi terjeszkedést szolgáló vállalkozások. Ezek északkeleti sikereinek geográfiai feltételét a Kárpátokon túl kialakult politikai földrajzi vákuum-térség teremtette meg.

A kun betörések mellett az első jelentős katonai támadás északkelet felől, a Felső-Tiszavidéki katonai régió á a 13. század közepén érte Magyarországot: a mongol invázió. Jóllehet a mai magyar társadalom tudatában úgy él, hogy a tatár seregek az egész Kárpát-medencét feldúlták, lakosságát jelentős részében elpusztították, ám ez nem fed a földrajzi valóságot. A mongol erők valóban eljutottak a medencecsoport távoli vidékeire is, de a kor hadseregeinek mérete, valamint a meghódítandó területek nagyságának arányából eredően a pusztítás csak sávszerű lehetett. E mellett szól az az érv is, hogy a tatárok célja nem a lakosság teljes kiirtása volt, hanem az ország meghódítása, majd szolgálatukra történő megszerzése.²⁶ Történelmi atlaszaink is ilyen, sávszerű módon ábrázolják a tatárjárást.²⁷ Nincsenek pontos adataink a Felső-Tiszavidéki katonai régió sorsáról a tatárjárás folyamán, de földrajzi szempontból úgy véljük, hogy miután a tatár főerők a Vereckei-hágón át léptek be a Kárpát-medencébe, e táj súlyos károkat szenvedhetett, a pusztulás zónájának kezdeti szakaszát alkothatta.

A következő hadtörténelmi időszak, amikor – védelmi funkciójú tájként – a Felső-Tiszavidéki katonai régió szerephez juthatott a török hódoltság másfél évszázada volt. Miként majd látjuk ebben, valamint a Rákóczi-korban e vidék elsősorban az ütköztérség szerepét töltötte be, ám főleg Tokaj Hegyalja katonaföldrajzi tájenergiája megnőtt. A török kor Kárpát-medencei hadszínterén a Habsburg-török összeütközés fő térsége a Központi-nagymedence volt, a hadműveletek tengelyét a Duna alkotta. Miután a Török Birodalom fő ellenfele a Habsburg-birodalom lett és ennek közép-európai központja Bécs, a Kárpát-medence nyugati kapujának közvetlen közelében feküdt, így a török seregek fő támadási iránya erre tartott. Ennek volt köszönhető, hogy katonai szempontból felértékelődött a Dunántúli-középhegység, valamint az azon átvezető, a hadak által jól használható átjárók csoportja a Nyugati-nagymedencébe és a nyugati kapuhoz. Ez a képlet magában hordozza, hogy a Felső-Tiszavidéki katonai régió – miután nem esett a hadműveletek fő irányába – sajátos katonaföldrajzi perifériává vált. Egyedi volt abban az értelemben, hogy most a medence belseje felé fordulva alkotott védelmi tájat, s hogy kevésbé a hegyvidéki koszorú, mint előtere nyert ilyen funkciót. A török államtér betüremkedése a Kárpát-medencébe és az azon belüli terjeszkedése csak kezdetben szorítkozott a Duna két oldalára. Az idők folyamán keleti és nyugati irányban is növekedett, és nagy általánosságban expanziója a Kárpát-medence belső közép-

hegyvidéki, a belső medencéket egymástól elválasztó térszíneinél állt meg, akadt el. Ebben a tekintetben a török hódítás hulláma fel-fel csapott a Felső-Tiszavidéki katonai régió – mint említettük elsősorban Tokaj Hegyalja – apró váraiig, de itt lendülete már megtört. Mind Bécs, mind Isztambul, mind pedig Gyulafehérvár számára e táj geopolitikai puffer maradt.²⁸

A török kort követően e régió békés világ volt. Majd csak az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc eseményei szakítják meg ezt. Ekkor ismét védelmi funkciójú tájjá válik, jóllehet ez kevésbé érvényesült, mint amiként azt ránézésre gondolnánk. A Felső-Tiszavidéki katonai régiót az 1848 késő nyara és 1849 augusztusa közötti, Kárpát-medencei háború eseményei még ha nem is kerülték el, de kevésbé érintették. 1849 januárjában, amikor Görgey tábornok a magyar fő erőket a felvidéki bányavárosokon – Léva, Selmezbánya, Lőcse, Eperjes, Kassa – keresztül vezeti, részben a Hernád völgyében, a Felső-Tiszához, akkor a hadműveletek szintén csak az általunk vizsgált régió peremét érintik. Amikor pedig megtörténik az orosz csapatok inváziója, azok zöme nem az Uzsoki- és a Vereckei-hágókon lépnek Magyarország területére, hanem a Duklai-hágón át és attól nyugatra. Az orosz főerők a Bátfa-Eperjes-Kassa-Miskolc vonalon haladnak, ami ismét csak érinti a Felső-Tiszavidéki katonai régiót. Míg a másik oszlop Árva vármegyén keresztül hatol be a magyar államtérbe. A minket érdeklő térségben Kazinczy Lajos ezredes Munkács és Beregszász központtal mintegy 7 000 fő újoncból szervez köteléket, amellyel Erdély felé indul, és majd a fősereg kapitulációja után Zsibónál, 1849. augusztus 24-25-én teszi le a fegyvert.²⁹

A 19. század második felének boldog békeidőit követően az első világháború első időszakában válik a Felső-Tiszavidéki katonai régió a clausewitz-i értelemben vett hadszíntér, az ország kulcsává. Mint ahogyan már láttuk ennek az a feltétele, hogy a főerők itt helyezkedjenek el és e térség birtoklása – a döntő fontosságú pontok megőrzése – lehetetlenné tegye a medencerendszerbe való betörést és ezzel megakadályozza a politikai és katonai katasztrófát. Ennek lehetősége az úgynevezett kárpáti betörésekkel – Uzsoki betörés (1914. szeptember-október), Kárpáti húsvéti csata (1915. március-április) – valósult meg.³⁰ Az Osztrák-Magyar Monarchia fegyveres erői a Nagy Háború kezdetén a keleti fronton elveszítették a hadműveleti kezdeményezést és ennek eredményeként az orosz erők elfoglalták a birodalom galíciai és bukovinai területeit. A Monarchia csapatai csak a Kárpátokban tudták megállítani őket, sőt Máramaros sziget rövid időre orosz megszállás alá került. A küzdelem a Duklai-hágótól a Tatár-szorosig terjedt ki, és mindvégig azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a – mi értelmezésünk szerint – Felső-Tiszavidéki katonai régió orosz kézbe jut. E földrajzi periféria birtokában az orosz csapatok – kihasználva a kedvező út- és vasúthálózatot – könnyen kijuthattak volna az Északi-középhegység déli pereméhez, amelynek mentén továbbhaladva már Budapestet, a nyugati kaput és Bécset fenyegethették volna. A nyugati kapu birtokbavétele pedig – földrajzi szempontból – az osztrák-magyar államtér létét veszélyeztette: ennél a pontnál volt két részre tagolható a Monarchia.³¹

A Felső-Tiszavidéki katonai régió az első világháborút követően a Károlyi Mihály nevével fémjelzett politikai kurzus, valamint a Magyarországi Tanácsköztársaság rövid idejű fennállása alatt ismét a katonai szakma érdeklődésének középpontjába került. Az 1918. december 21-én létrehozott Ruszka Krajna autonóm terület zömében e régióra esett, de később érdemleges katonai szerepet nem játszott.³² Ellenben Magyarország északkeleti határvidéke igen. Amikor a magyar Vörös Hadsereg kihasználva a román és a csehszlovák hadseregek kimerülésének rövid idejét, ellentámadást készített elő, akkor az a döntés született, hogy az első csapást a cseh és szlovák erőkre mérik. A főcsapás irányának kiválasztásakor számításba kellett venni annak lehetőségét is, hogy a lenini Szovjetunió felé kell támadni, azzal felvenni a hadművelleti kapcsolatot. Ez a szovjet-orosz katonai segítségnyújtás lehetőségének megteremtésén túl, egyben jelentősen megnövelte volna a magyar diplomácia mozgásterét a béketárgyalásokon. Amikor egyértelművé vált, hogy a szovjet-orosz katonai segítségnyújtás pusztán fantazmagória, akkor született meg az a döntés: elválasztandó egymástól a román és a csehszlovák erőket, a magyar Vörös Hadsereg főcsapását az északi front jobb szárnyán, a Miskolc-Kassa-Eperjes-Bártfa irányában mérni. Az utóbbi várost 1919. június 10-én sikerült elfoglalni.³³ E támadás nem a Felső-Tiszavidéki katonai régió területén, hanem annak peremén haladt. Az első, a szovjet-orosz katonai kapcsolat elérése érdekében folytatandó támadásnak kellett volna Ruszka Krajnán, vagyis a tanulmányunk témájául választott területen áthaladnia.

A Felső-Tiszavidéki katonai régió – védelmi funkciójú tájként – a második világháborúban ugyanolyan szerepet játszott, mint a Nagy Háborúban. Az 1938 és 1941 között végrehajtott területi revízió részeként történt az úgynevezett kárpátaljai bevonulás (1939. március 15-18.), valamint a második bécsi döntést követően (1940. augusztus 30.) Észak-Erdély visszacsatolása. Ekkor sajátosan torz alakú magyar államtér jött létre, amelynek keleti határai a történeti Magyarország határaival estek egybe: az Északkeleti- és a Keleti-Kárpátokban húzódtak. A magyar katonai vezetés – részben a Nagy Háború, valamint az 1918-1919. évi honvédő háború tapasztalataiból kiindulva – arra számított, hogy a keleti front hadműveletei elérhetik Magyarországot, mint amiként annak lehetősége is fennállt, hogy az évszázadok óta gyülemlő Kárpát-medencei etnikai és vallási feszültségek³⁴ most egy román-magyar háborúban manifesztálódhatnak. Valójában ezért került sor az újbóli magyar kárpáti határövezetben az úgynevezett Árpád-vonal, vagyis katonai védművek és erőelemek rendszerének kiépítésére. Rendeltetése a nagy erővel, jelentős technika felvonultatásával támadó fél megállítására és betörtének megakadályozására volt a Kárpát-medencébe. A nagy anyagi és pénzügyi források felhasználásával kiépített Árpád-rendszer beváltotta a hozzáfűzött várakozásokat. Szabó József János – az Árpád-rendszer feltárója, tudományos feldolgozója – alapszöveiben már elemzően rekonstruálta e térbeli védelmi létesítményt.³⁵ Részben az ő kutatási eredményeire támaszkodva mondhatjuk, a Felső-Tiszavidéki katonai régió újból döntő fontosságú pontok halmazává vált, sőt egy rövid ideig

az „ország kulcsa” szerepét töltötte be. Az Északkeleti-Kárpátok előterében, majd az Árpád-vonalban védő 1. magyar hadsereg fokozatosan lassította, majd meg is állította az orosz erőket.³⁶ Az utóbbiak csak nagy nehézségek árán voltak képesek birtokukba venni a mai Szlovákia területét, amihez hozzájárultak a kedvezőtlen orográfiai viszonyok is (a folyók általános iránya északról dél felé mutat, míg a támadást keletről nyugat felé kellett folytatni.) A szovjet Vörös Hadsereg Dél-Erdélyen keresztül volt képes kijutni a Központi-nagymedencébe, miközben a Felső-Tiszai katonai régió Árpád-vonalában tartották magukat a német és a magyar erők. Az itteni csapatokat csak 1944 október végén harcolva vonták ki a Kárpátokból, amikor a Nagyvárad-Nyíregyháza-Debrecen térségében vívott ütközet után a bekerítés fenyegette őket. Ekkor a szovjet-orosz erők egy része már Kecskemét környékén, Budapest előterében küzd a fővároshoz vezető utakra való kijutásért.³⁷

A Felső-Tiszavidéki katonai régió későbbi sorsában még egy alkalommal játszott fontos szerepet hadtörténelmünkben, ekkor már területileg zömében Kárpátukrajna néven, a Szovjetunió államterének részeként. A tanulmányunk elején említett, az államhatárok által szabdalta alföldi területei és a zárt hegyvidéki terület hozzátartozó része a két világháború közötti évtizedekben a csehszlovák állam fennhatósága alá tartozott. A második világháborút lezáró békekötések és Közép-, valamint Köztes-Európa területi rendezése során a Szovjetunió expanziójaként annak nyugati határai mentén ütközőállamokból álló zónát alakítottak ki. Ennek része volt hazánk is. Moszkva egyértelmű katonai törekvése lehetett, hogy az európai megszállt zóna országaival legyen közös határa. Ez Magyarország esetében úgy realizálódott, hogy a mai elnevezés szerinti Kárpátalját (Kárpátukrajnát) az orosz birodalmi térhez csatolták. Elvétele Csehszlovákiától látszólag jelentéktelen területi rendezés volt, ám a valóságban nagyon is céltudatos geopolitikai lépésnek bizonyult. Katonailag előnyös helyzetbe juttatta a Szovjetuniót. Kárpátukrajna birtokában Moszkva kiküszöbölte annak veszélyét, hogy egy reá nézve kedvezőtlen fegyveres konfliktus esetén fegyveres erőinek ismét meg kelljen küzdeniük azokkal a katonaföldrajzi nehézségekkel, amelyekkel már 1944-ben is hadműveleti gondok voltak. S nem utolsósorban a Kárpátok alföldi előterének birtokában az orosz erőknek megvolt az a lehetőségük, hogy már hadműveleti csoportosításukat felvéve, széles arcvonalon tudjanak belépni a Központi-nagymedencébe.

A fentiekben leírt geopolitikai és katonaföldrajzi tény az 1956. évi forradalom és szabadságharc sorsára volt hatással. Ma még túl keveset tudunk 1956 történetéről, de néhány eddigi feldolgozásból³⁸ már most is látható, hogy a szovjet-orosz hadsereg élt a kiváló katonaföldrajzi lehetőséggel. A forradalom leverésében nemcsak az akkor már Magyarországon állomásozó szovjet csapatok vettek részt. Az orosz főerők – a Kárpáti Katonai Körzetben való felkészülés után – a szovjet-magyar határ átlépésével törtek be Magyarországba, miközben egy hadosztály erővel Temesvár felől, a román-magyar határon át is támadtak.³⁹ Geopolitikai szempontból nézve a zárt politikai földrajzi határok nélküli magyar államter lerohanása éppen abból a Felső-Tiszavidéki katonai régióból indult, amely – mint láttuk –

korábban éppen védelmi funkciójú tájként szolgált, s amelynek védelmi jellege most más irányba fordult. Míg korábban a magyar államteret, most egy keleti nagy birodalom peremvidékeként annak nagyhatalmi érdekeit oltalmazta.

A tanulmányunk témájául szolgáló vidék – ahogyan munkánk elején írtuk – a magyar történelemben a periférián túl egy időszakban politikai földrajzi magterületként is szolgált. Amennyiben pontos dátumokhoz szeretnénk kötni ezt az időszakot, akkor ennek kezdete és vége a Rákóczi-szabadságharcéval (1703-1711) esik egybe. Egykori neves Rákóczi-kutatónk, Bánkúti Imre állította össze azt a fontos forráskiadványt, amelynek második térképi táblája – a Rákóczi-szabadságharc fontosabb csatái 1703-1711 címmel – szépen mutatja e nemzeti küzdelmünk fontos földrajzi sajátosságát: geográfiai foltszerűségét.⁴⁰ Értendő alatta, hogy a szabadságharc folyamán a Kárpát-medence nagyságához viszonyítva, szinte elenyésző méretű katonai kötelékek mozogtak a térben, és így egy-egy hadjárat sikeres megvívásával egész országrészeket, nagytájakat lehetett birtokba venni. Ennek köszönhetően élesen kirajzolódik a Felső-Tiszavidéki katonai régióba eső magterület, az Északkeleti-Kárpátok és a Tiszahát vidéke, ami részben egybeesik a Rákóczi család birtokaival is.⁴¹ A centrális katonaföldrajzi pont Munkács. Az itt említett magterületet – kevésbé éles kontúrokkal – jól megjeleníti a II. Rákóczi Ferenc tartózkodási helyeit megörökítő, több feldolgozásban is megtalálható térkép.⁴² Ezen a tartózkodási helyeket jelölő pontok a Felső-Tiszavidéken erős sűrűsödést mutatnak. A szabadságharc innen indult és 1711-ben e vidékre is szorult vissza. S ha már a felkelés kezdete szóba került, – hadtörténeti földrajzi érdekességként – érdemes megemlékeznünk arról, hogy ehhez az eseményhez kötődik a magyar hadtörténelemben egyébként ritka eltévedések egyike. Rákóczi Zavadkánál lépte át a magyar határt, ám saját memoárja szerint előző nap: „... estére pedig azon vettük észre magunkat, hogy eltévedtünk a szorosokban. Minthogy másnap reggel nem érkezhettünk el a kijelölt helyre, megszálltunk egy Klimiec nevű faluban, a Magyarországot és Lengyelországot elválasztó Beszkid-hegyek lábánál. Ez, ha jól emlékszem, 1703 június 16-án volt...”⁴³

A Felső-Tiszavidéki katonai régió szabadságharc magterületévé történő emelkedésének azok a politikai térbeli folyamatok voltak előzményei, amelyek az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország közötti ütközőzóna (a Partium) területéhez köthetők. Lukinich Imre monográfiájából immár közel egy évszázada részletes képünk van Erdély területi változásairól és a Partium fokozatos kiemelkedéséről a Kárpát-medence politikai földrajzi térszerkezetében.⁴⁴ A 16-17. század folyamán Erdélyhez csatolt Partium, valamint a hét vármegye (Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Bereg, Borsod) nem pusztán a fejedelemség területi expanzióját jelentette, hanem az utóbbi révén egy olyan geopolitikai puffer kialakulását is, amely mélyreható társadalmi, hadtörténelmi események színterévé vált. A hét vármegye – amelyek 1621-1629 és 1645-1648 között tartoztak Erdélyhez – egy részükkel a Felső-Tiszavidéki katonai régió területére estek, és hogy ez valódi, hatalmi átmeneti térség volt, azt mi sem bizonyítja jobban: az erdély-

lyi államtérhez kapcsolásuk időszakában közjük ékelődve találjuk a mindéig királyi kézben maradt Ung vármegyét. A Habsburg-török-erdélyi vetélkedés során Északkelet-Magyarország hatalmi viszonyai mindvégig zavarosak voltak. A politikai erők összeütközése és egymásba hatolása meglehetősen képlékeny hatalmi terület kialakulását eredményezte. A Bocskai-szabadságharc főbb hadműveleteit ábrázoló térképen szépen kirajzolódik, hogy a hegyaljai vidék volt a felkelés magterülete.⁴⁵ Tokaj Hegyalja várai a Habsburg-erdélyi küzdelmek hosszú évtizedeiben játszanak majd jelentős szerepet a magyar hadtörténelemben. Északkelet-Magyarország, a Partium és a hét vármegye a Wesselényi Ferenc vezette összeesküvés kudarca (1666) után fokozatosan az elégedetlenkedő társadalmi csoportok és az elbocsátott végváriak rétegének gyülekező térsége lett. Ennek nyilvánvalóan kedvezett a térség geopolitikai puffer jellege: itt nem érvényesülhetett teljes erejében sem a királyi, sem a fejedelmi hatalom. Véleményünk szerint ez a sajátos társadalom- és politikai földrajzi képlet egészében majd Thököly felső-magyarországi fejedelemségében mutatkozik meg. Nem tudunk arról, hogy ennek a rövid idejű államtérnek geográfiáját feldolgozta-e történeti földrajzunk.⁴⁶ Annyi azonban már most elmondható, hogy ennek keleti fele jelentős részben egybeesik a Felső-Tiszavidéki katonai régióval, valamint II. Rákóczi Ferenc tartózkodási helyeinek keleti csoportjával. A kettő közötti történeti földrajzi kapcsolatot pedig egyértelműen az 1697. évi hegyaljai felkelésben látjuk.

3. Összegzés

Tanulmányunkban egy olyan Kárpát-medencei vidék hadtörténeti földrajzi vázlatát igyekeztünk összefoglalni, amely egységes, a megszokotthoz hasonló történeti tájként nem értelmezhető. Ezért kellett bevezetnünk a Felső-Tiszavidéki katonai régió terminus technicusát, amely etimológiailag kissé nehézkesen hangzik, de tartalmában lefedi a Kárpát-medence észak-keleti földrajzi periferiáját. Amint láttuk, e vidék csak általános földrajzi értelemben volt periféria, míg a hadtörténeti földrajz látásmódja szerint egyes történelmi időszakokban magterületté vált, vagy éppen elveszítette geográfiai periféria jellegét. Így joggal vetődhet fel a kérdés: ezt a mai állapotában országhatárokkal szabdaltságot minek tekintjük? Válaszunk csak annyi lehet: olyan periferiának, amelyre nemzetünk hadtörténelmének eseményei egyes időszakokban élesen ráirányították nemzetünk figyelmét.

JEGYZETEK

1. Kiss Lajos (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára [Negyedik, bővített és javított kiadás] I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 693. old.
2. A Kárpátalja értelmezéséről lásd: Kiss Lajos (1988): u. o.; Filep Antal (1980): Kárpátalja. In. Ortutay Gyula (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon. Akadémiai Kiadó. Budapest. 3. kötet. 84. old.; Kósa László-Filep Antal (1983): A magyar nép táji-történeti tagolódása [Negyedik, változatlan kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest. 125-127. old.; Hajdú-Moharos József (1995): Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia, Kárpátalja leírása, Földrajzi vázlat. Balaton Akadémia. Vöröshberény. 80. old.; Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In. Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75. old.; Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
3. Izsák Tibor et al. (2012): Kárpátalja. In. Dövényi Zoltán (szerk.): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest. 942-970. old.
4. Dövényi Zoltán (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere [Második, átdolgozott és bővített kiadás]. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 135-139. old.
5. Csorba Csaba (1980): Várak a Hegyalján, Tokaj-Ónod-Szerencs. Zrínyi Kiadó. Budapest. 160. old.
6. Csüllög Gábor (2011): A Felvidék történeti régiói. Közép-Európai Közlemények. 2011/1. szám. 122-131. old.
7. Szántó Imre (1964): Az európai hadszínterek katonaföldrajza. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 24-29. old.
8. Clausewitz, Carl von (1962): A háborúról II. Zrínyi Kiadó. Budapest. 8. old.
9. Gulyás László (2009) 65. old.
10. A már hivatkozott, Kósa-Filep-féle tájtagolás (1983) hat tájunkt jelöli a Hegyalja földrajzi elnevezéssel és annak különböző formáival. Esetünkben Tokaj Hegyaljáról van szó, amelyet így határoztak meg: „...Az egykori Abaúj és Zemplén megyék területén kialakult termelési táj az Eperjes-Tokaji hegylánc délnyugati, déli, délkeleti szegélyterületén...” (112. old.)
11. Prinz Gyula (1938): Magyar földrajz III., Az államföldrajzi kép. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest. 353. old.
12. Kristó Gyula (1986): Az Árpád-kor háborúi. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 117-130. old.
13. Clausewitz, Carl von (1962): id. m. 252. old., Réczey Ferenc fordítása.
14. Clausewitz, Carl von (1962): id. m. 251. old.
15. Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat. Budapest.; Bereznay András (2011): Erdély történetének atlasza. Méry Ratio. Somorja.

16. Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: Frisnyák Sándor-Csihak György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. Nyíregyháza-Zürich. 47-54. old.
17. Csüllög Gábor (2004). id. m. 50. old.
18. Fügedi Erik (1977): Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest.; Engel Pál (2003): Vár és hatalom, Az uralom területi alapjai a középkori Magyarországon. In. Uő.: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest. 162-197. old.
19. Tanulmányunknak nem feladata a kései középkor Magyarországra jellemző területi hatalmi rendszer geográfiai értelmezése és feldolgozása. Így csak arra a lehetséges hipotézisre mutathatunk rá, hogy a vár és a hozzá kapcsolódó birtoktest magát egy eredetileg védelmi jellegű építmény – a középkori vár vagy annak valamilyen előzménye (pld. lakótorony) – alkotja. Ez arra utal, hogy – figyelembe véve az 1242 utáni várépítési programot – ellentétben az Engel Pál már idézett tanulmányában írottakkal, a területi hatalom geográfiai alapját determinálhatták katonai védelmi szempontok is. Hiszen a várak, főleg az ekkor rohamosan szaporodó kővárak létesítésénél nyilvánvalóan szerepet játszhattak a katonaföldrajzi helyi értékek, valamint a tájenergiák is. Véleményünk szerint e kérdés megoldásában jelentős segítséget nyújtana a várbirtokok történeti földrajzi vizsgálata, s nem utolsósorban a vár és a hozzá tartozó földbirtok tájhasználati térmodelljének megalkotása.
20. Prinz Gyula (1938): id. m. 350. old.; Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás]. Szent István Társulat-Püski Könyvkiadó. Budapest. 400-401. old.
21. Fodor Ferenc (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények 1936/1-2. szám. 113-144. old.; Kring Miklós (1934): A magyar államhatár kialakulásáról. Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet. Budapest. 3-26. old.; Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfű László (1973): Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973/4. szám. 639-660. old.; Vékony Gábor (1983): A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In.: Tőkei Ferenc (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok, Tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 215-236. old.
22. Kring Miklós (1934): id. m.
23. E katonai és hadtörténeti földrajzi vélekedésünk még tudományos bizonyításra vár, amelynek alapvető módszertani eljárásának azt tartjuk; a Ratzel-féle határfejlődési processzusba illesztve értelmeznünk kellene a Kárpát-medencei és a Kelet-Európa egyéb vidékein létesített gyepűket, gyepűrendszereket. Az utóbbiakról jó áttekintést nyújt Vékony Gábor (1983): id. m. A kérdéskör vizsgálatakor feltehetően új értelmezésekre nyújthat lehetőséget a Turner-féle frontier és a gyepük – mint katonaföldrajzi térelemek – összehasonító vizsgálata. Az előbbiekről lásd: Hollander, Arie N. J. den (1975): A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia 1975/2-3. szám. 312-323. old., valamint Uő. (1980): Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.

24. Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 249-394. old. és 395-426. old.
25. Kristó Gyula (1986): id. m. 159-177. old.
26. Borosy András (1991): Történetírók a tatárjárásról. Hadtörténelmi Közlemények 1991/1. szám. 3-21. old.
27. Glatz Ferenc (szerk.) (s. d.): Magyarország története térképeken elbeszélve 1-4. Virágkor és pusztulás, A kezdetektől 1606-ig. MTA Történettudományi Intézete – História. Budapest. 24-25. old.; Dudar Tibor (főszerk.) (1991): id. m. 110. old.; Kristó Gyula (1986): id. m. 115. old.
28. E kor konkrét, a tájhoz kötött katonai eseményeiről jó összefoglalást ad Csorba Csaba (1980): id. m.
29. Bona Gábor (szerk.) (1998): A szabadságharc katonai története, Pákozdtól Világosig 1848-1849. Zrínyi Kiadó. Budapest. 179. és 241. old.; Uő. (2000): Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban [Harmadik átdolgozott, javított kiadás]. Heraldika Kiadó. Budapest. 423-424. old.
30. Sziij Jolán – Ravasz István (szerk.) (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest. 333. old. és 700-701. old.
31. A kárpáti betörések modern földrajzi értékelését lásd: Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest. 88-91. old. Az úthálózat térképét közli Gabányi János (1916): Téli hadjárat a Kárpátokban. In. Lándor Tivadar (szerk.): A Nagy Háború írásban és képen, Északon és délen II. Athenaeum. Budapest. 221. old. A birodalom területi szétoszakíthatóságáról lásd: Rónai Horváth Jenő (1893): Pozsony és a Közép-Dunavonal I-II. Hadtörténelmi Közlemények 1893. évi kötet. 121-131. és 250-265. old.
32. Sziij Jolán – Ravasz István (2000): id. m. 602. old.
33. A magyar Vörös Hadsereg északi hadjáratáról lásd: Liptai Ervin (1960): A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi Kiadó. Budapest. 314-439. old.; valamint Nagy Miklós Mihály (2011): Az 1919. évi felvidéki hadjárat geográfiai kérdései. Közép-Európai Közlemények 2011/1. szám 89-101. old.
34. Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért; regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
35. Szabó József János (2002): Az Árpád-vonal, A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. Timp Kft. Budapest.; Uő. (2015): Kárpáterődítés 1940-1944, Magyar katonai erődítések Kárpátalján és Székelyföldön, Az Árpád-vonaltól az Árpád-állásig. Pillangó Kiadó. Budapest.
36. Dombrády Lóránd-Tóth Sándor (1987): A Magyar Királyi Honvédség 1919. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 320-360. old.; Gosztonyi Péter (1992): A Magyar Honvédség a második világháborúban. Európa Könyvkiadó. Budapest. 155-168. old.
37. Szabó József János (2002): id. m. 266-268. old.; Nevenkin, Kamen (2014): Bécs még várhat, A Budapesti hadművelet bevezető szakasza. PeKo Publishing Kft. Budapest. 181-194. old.

38. Horváth Miklós-Márton Mátyás-Mosonyi László (2006): 1956 eseményei 56 térképen és képeken, Történelmi atlasz. HM Térképészeti Kht. Budapest.; Horváth Miklós (2003): 1956 hadikronikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
39. Horváth Miklós (2003): id. m. 467. old.
40. Bánkúti Imre (1976): Rákóczi hadserege 1703-1711. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 2. t.
41. A Rákóczi-birtokok területi elhelyezkedését újabban közli: R. Várkonyi Ágnes-Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Budapest. 27. old.
42. Újabb közlését – II. Rákóczi Ferenc táborhelyei, 1703-1711 címmel közli: R. Várkonyi Ágnes-Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): id. m. 479. old. Jelenlegi ismereteink szerint a fejedelem tartózkodási helyeire vonatkozó adatsort – néhány korábbi vállalkozás összegzéseként – először Esze Tamás közölte az 1955-ben publikált Kuruc vitézek folyamodványai (Hadtörténeti Intézet. Budapest) című művének 550-556. oldalán.
43. II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig (1978) Akadémiai Kiadó. Budapest. 303. old.
44. Lukinich Imre (1918): Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
45. A térképet közli Liptai Ervin (főszerk.) (1984): Magyarország hadtörténete két kötetben I. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest. 248-249. old. között.
46. Thököly fejedelemségének elhelyezkedését a Kárpát-medence politikai térszerkezetében lásd: Bereznay András (2011): id. m. 134-135. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bánkúti Imre (1976): Rákóczi hadserege 1703-1711. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Baranyi Béla (szerk.) (2009): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest.
- Bereznay András (2011): Erdély történetének atlasza. Méry Ratio. Somorja.
- Clausewitz, Carl von (1961-1962): A háborúról. I-II. Zrínyi Katonai Kiadó. Budapest.
- Csorba Csaba (1980): Várak a Hegyalján, Tokaj-Ónod-Szerencs. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Csüllög Gábor (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: Frisnyák Sándor-Csihák György (szerk.): Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920), A Nyíregyházán 2004. november 26-27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza-Zürich. 47-54. old.
- Csüllög Gábor (2011): A Felvidék történeti régiói. Közép-Európai Közlemények. 2011/1. szám. 122-131. old.
- Dombrády Lóránd-Tóth Sándor (1987): A Magyar Királyi Honvédség 1919-1945. Zrínyi Kiadó, Budapest.

- Dövényi Zoltán (főszerk.) (2012): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dudar Tibor (főszerk.) (1991): Történelmi világatlasz. Kartográfiai Vállalat, Budapest.
- Engel Pál (2003): Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. Osiris Kiadó. Budapest.
- Fodor Ferenc (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények 1936/1-2. szám. 113-144. old.
- Fügedi Erik (1977): Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Glatz Ferenc (szerk.) (s.d.): Magyarország története térképeken elbeszélve 1-4. Virágkor és pusztulás, A kezdetektől 1606-ig. MTA Történettudományi Intézete-História. Budapest.
- Gosztonyi Péter (1992): A Magyar Honvédség a második világháborúban. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In. Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Gulyás László (2013): Elképzélesek a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
- Hajdú-Moharos József (1995): Fehéroroszország, Ukrajna, Moldávia, Kárpátalja leírása, Földrajzi vázlat. Balaton Akadémia. Vöröshéreny.
- Hollander, Arie N. J. den (1975): A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia 1975/2-3. szám. 313-323. old.
- Hollander, Arie N. J. den (1980): Az Alföld települései és lakói. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.
- Horváth Miklós (2003): 1956 hadikronikája. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth Miklós-Márton Mátyás-Mosonyi László (szerk.) (2006): 1956 eseményei 56 térképen és képeken, Történelmi atlasz. HM Térképészeti Kht. Budapest.
- Kiss Lajos (1988): Földrajzi nevek etimológiai szótára, I-II. [Negyedik, bővített és átdolgozott kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kósa László-Filep Antal (1978): A magyar nép táji-történeti tagolódása [Negyedik, változatlan kiadás]. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kring Miklós (1934): A magyar államhatár kialakulásáról. Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet. Budapest.
- Kristó Gyula-Makk Ferenc-Szegfü László (1973): Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973/4. szám. 639-660. old.
- Lukinich Imre (1918): Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541-1711. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari Verlag. Berlin.
- Nagy Miklós Mihály (2011): Az 1919. évi felvidéki hadjárat geográfiai kérdései. Közép-Európai Közlemények. 2011/1. szám. 89-101. old.

- Nagy Miklós Mihály (2014): Magyarország az első világháborúban, Térképek történelmi áttekintéssel. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Ortutay Gyula (főszerk.) (1977-1982): Magyar néprajzi lexikon I-V. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Prinz Gyula (1938): Magyar földrész III. Az államföldrajzi kép. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes-Kis Domokos Dániel (szerk.) (2004): Rákóczi-szabadságharc. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szabó József János (2002): Az Árpád-vonal, A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940-1944. Timp Kft. Budapest.
- Szabó József János (2015): Kárpáterődítés 1940-1944, Magyar katonai erődítések Kárpátalján és Székelyföldön, Az Árpád-vonaltól az Árpád-állásig. Pillangó Kiadó. Budapest.
- Szijj Jolán-Ravasz István (2000): Magyarország az első világháborúban, Lexikon A-Zs. PETIT REAL Könyvkiadó. Budapest.
- Vékony Gábor (1983): A gyepű szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In. Tőkei Ferenc (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok, Tanulmányok. Akadémiai Kiadó. Budapest. 215-236. old.

Suba János*

MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG KÁRPÁTALJÁN

THE HUNGARIAN ROYAL ARMY IN THE LOWER CARPATHIANS

ABSTRACT

The Lower Carpathians returned to Hungary in two steps. After the 2nd Vienna Decision the mother country got back a part of Northern Hungary, including the South of the lower Carpathians, where mostly Hungarian population lived, along with Ungvár, Munkács and Beregszász. This part accounted for more than one fifth of the Lower Carpathians. For the Hungarian party it was essential to own the territory situated in the West of the Ung River's valley. Ungvár was located near the border and the railway lines to Poland had to be secured as well. The Hungarian army occupied the Ung valley and Slovakia respected the new border.

The Lower Carpathians militarily belonged to the administrative territory of the 8th Army so the corps who stationed here were also subordinated to it. The border was monitored by the patrols and protected by border guards. The armed forces were being developed continuously; this study describes this process and reviews the military corps deployed in the Lower Carpathians.

Bevezetés

Kárpátalja két részletben tért vissza az anyaországához. Az I. Bécsi döntés nyomán Felvidék egy része visszatért az anyaországához. 1938. november 2-án 12000 km²-nyi területtel nőtt az ország, amely lakosságának 84%-a magyar volt. Ekkor került vissza Kárpátalja déli, többségében magyarlakta sávja is, Ungvárral, Munkáccsal és Beregszászsal, ez Kárpátalja több mint 1/5 részét jelentette. A kárpátaljai terület továbbra is Csehszlovákiához tartozó részén maradt a magyar többségű Nagyszőlős és vegyes lakosságú környéke. Több, szigetszerűen elhelyezkedő magyar település is, mint például Técső, Visk és Aknaszlatina szintén nem került vissza. Az ország geopolitikai helyzete és térszerkezete megváltozott¹

1. Kárpátalja visszafoglalása

Még a bécsi döntés kihirdetése előtt, a csehszlovák kormány autonómiát adott Kárpátaljának. Október 9-én felállt az autonóm kormány, vezetője Andrej Bródy ruszin politikus volt. 1939 februárjában azonban leváltották és bebörtönözték, mert jogot követelt a ruszin nép számára a saját sorsa felett való döntésre. Utódaul

* Dr. PhD. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, Térképtárvezető.

Avgusztin Volosint nevezték ki, aki azonban még nyíltabban agitált a terület függetlenségéért. November 9-én Dmitro Klimpus vezetésével megalakult a Szics-gárda, főként galíciai önkéntesekből, amit Volosin a tartomány fő védelmi szervévé nyilvánított. Ezt követően olyan intézkedéseket vezetett be, melyek sértették mind a ruszin, mind a magyar lakosság jogait: betiltotta a ruszin és magyar nyelvű lapokat, valamint feloszlatta a ruszin és a magyar egyesületeket, mivel nem volt célja Kárpátalja ruszin nemzeti jellegének erősítése, a területet ukránosítani akarta.

1939. március 14-én a Jozef Tiso vezette szlovák kormány kikiáltotta Szlovákia függetlenségét. Erre válaszul Volosin is kikiáltotta a független Kárpát-Ukrán Köztársaságot és országának német védnökség alá helyezését kérte. A Magyar Királyi Honvédség 1939. március 15–18. között megszállta Kárpátalja területét.²

1.1. A magyar–szlovák „kis háború”³

Március 18-án a magyar katonai vezérkar befejezettnek nyilvánította a Kárpátalja elleni magyar hadműveletet, majd néhány nap múlva a honvéd alakulatokat a szlovák határ mellé csoportosították át. A magyar fél számára fontos volt az Ung-folyó völgye (vízgyűjtő) területétől nyugatra eső sáv birtoklása, egyrészt Ungvár védhetősége miatt, hiszen a város mellett húzódott a határ, másrészt a Lengyelország felé vezető vasútvonalakat is biztosítani kellett. Ezért a magyar csapatok megkísérelték Kelet-Szlovákia – jelentős ruszin kisebbség által lakott- területeinek elfoglalását egészen Poprádig. A támadást végül a magyar kormány német nyomásra leállította. A hadműveleteket mindkét fél sikeresnek könyvelte el. A szlovákok úgy érezték, sikerült a magyarok további térnyerését megakadályozni, és az ország területi épségét biztosítani, míg a magyarok azt hangoztatták, hogy csapataik elérték az eredetileg kitűzött célt, biztosították az Ung völgyét.⁴

A magyar csapatok által elfoglalt terület nagysága 1697 km² volt, ahol 78 településen összesen 69 930 lakos élt. 1939. április 4-én jött létre a szlovák–magyar egyezmény, amelyben Szlovákia elismerte az új határt, és lemondott Szobránc és Takcsány vidékéről. Berlin hozzájárult, hogy a szlovákok és a magyarok megállapodjanak a határmódosításban.

Kárpátalja megszállását követően ismét a Magyar Királyság része lett, amit azonban különleges közigazgatású területként tartottak számon, melyet 1944-ig kormányzói biztos vezetett.⁵

2. A M. Kir. Honvédség felfejlesztése

2.1. 1938/39. elhelyezés Felvidék visszatérte után

A katonai vezetés megkezdte a visszatért területek betagozását a katonai közigazgatásba és megkezdte e haderő területi szervezését. A katonaföldrajzi szempontból eltérő és változatos országrész beintegrálása a korlátozott lehetőségekkel rendelkező Honvédség számára óriási szervezőmunkát és anyagi áldozatot jelentett. A legfontosabb feladat a visszatért területek határának biztosítása és a honvédség

szervezeti kereteinek kialakítása volt. A katonai területi szervezést a VIII. Kassai hadtest felállítását jelentette. A hadtestparancsnokság békében kettős feladatot látott el: mint magasabb parancsnokság, és mint felsőfokú katonai területi hatóság működött. Ez volt az a keret, amely a katonai közigazgatás megszűnése után, véglegesen elhelyezett csapattesteket fogta össze.⁶ A Felvidék visszacsatolása után felállították a komáromi 22. a losonci 23. és az ungvári 24. honvéd gyalogezredeket.

1938-ban a VIII. Kassai hadtest alárendeltségébe tartozott a 24. Ungvári dandárparancsnokság,⁷ amely egyelőre csak a 24. Ungvári gyalogezredből állt. Az ezredparancsnokság és az I. zászlóalj, valamint a műszaki (árkász) század Ungváron állomásozott. A II. zászlóalj Sárospatakon, a III. zászlóalj Munkácson települt. Az ezred tüzérosztályának parancsnoksága Ungváron volt, egy hegyi ágyús, és két közepes tarackos üteggel.

2.2.1939/40. évi elhelyezés

1939-ben a 24. gyalogezred műszaki (árkász) százada Ungvárról Sárospatakra került. Ott vonták össze az ezredközvetlen műszaki századokat és létesült a VIII. árkásztábor. Az ott lévő 24 ezred II. zászlóalja Husztra települt. A III. zászlóalj maradt Munkácson.

A 2. (Kassai) gépkocsizó dandár⁸ alárendeltségébe tartozott az Ungváron állomásozó 5. gépkocsizó zászlóalj három százada. Munkácson települt szintén a dandár alárendeltségébe tartozó 12. kerékpáros zászlóalj és egy harcokcsi század. A 2. gépkocsizó dandár parancsnoksága átkerült Munkácsra, alárendeltségében az 5. és a 6. gépkocsizó zászlóaljjal, amelyek Ungvárra települtek. A 6. zászlóalj szintén Kassáról települt át Ungvárra. Munkácsra került a dandár közvetlenek közül a 2. gépkocsizó légvédelmi tüzérüteg, és a 2. gépkocsizó híradó százada. A dandár alárendeltségében volt egy közelfelderítő repülő század, amely a VIII. hadtestközvetlen közelfelderítő repülő századdal együtt az Ungvári repülőtéren települt.

Létrehozták a hegyi alakulatokat. Az 1. hegyi dandár parancsnoksága (amely a Kassai hadtest alárendelésében volt) Szolyvára települt. A három zászlóalj helyőrsége: Perecsény, Szolyva és Rahó lett. A dandárközvetlen alakulatok: tüzérség, híradósok Munkácson kerültek elhelyezésre

Tovább folyt az alakulatok mozgatása és a haderő felfejlesztése. A hadtest közvetlen kerékpáros zászlóalj parancsnoksága és két százada Nagyszőlőssre került. A 2. gépkocsizó dandár alárendeltségben a 2. gépesített utászszázad Munkácsról Tiszakirvára települt.

1939. március 1-én megalakult a Gyorshadtest, amely a legkorszerűbben felszerelt katonai alakulat volt. A magyar vezérkar a Szovjetunió elleni háború kitörése előtt már részben mozgósította a VIII. Hadtest egyes alakulatait. Ezen alakulatok elnevezése lett a Kárpát- csoport, mely magában foglalt három gyalogdandárt, az 1. hegyi dandárt és a 8. határvadász dandárt.

2.3. 1941/42 áthelyezések

A II. Bécsi döntést követően a Kárpátalja területén elhelyezkedő alakulatok is részt vettek Észak-Erdély katonai benépesítésében. Így a Nagyszőlősi 14. kerékpáros zászlóaljat Kolozsvára, helyezték. A Munkácsi 3. huszárszászlóaljat, Nagyváradra helyezték.

A Szolyvai 1 hegyi dandárparancsnokság a Munkácsra települt. A Munkácsi 1. hegyi híradószázadot, és az 1. hegyi vonatosztályt Máramarosszigetre helyezték át. Ide települt át Tiszakirváról az a 1. hegyi utászszázad. Nagybányán állt fel a hegyi dandár 4. százada. A dandár tüzérosztály parancsnoksága maradt Munkácsra. Ütegei Percsény, Szolyva és Rahó településeken lévő hegyi századokhoz kerültek. A hegyi dandár alárendeltségében lévő kerékpáros század, páncélaútós század és lovasszázad Nagybányára került. A hegyi dandár műszaki és hadtáp alakulatai Máramarosszigeten nyertek elhelyezést.

2.4. 1942/43. évi elhelyezés

Ungváron a 2. gépkocsizó dandár parancsnoksága, a dandár légvédelmi üzérosztály parancsnoksága és két ütege, valamint az 5. gépkocsizó lövész zászlóalj települt. Itt helyezték el a hegyi dandár légvédelmi ágyús ütegét is.

A „gyorsfegyvernem” igazi helyőrsége Munkács lett. Munkácsra alakult meg a 2. páncélos hadosztály⁹. A munkácsi 12. kerékpáros zászlóaljból állították fel a 3. harcokoszied I. zászlóalját. Munkácsra települt a 2. páncélos hadosztály parancsnoksága, a hadosztály tüzérparancsnoksága, a 6. gépkocsizó lövész zászlóalj, a 3. harcokosi zászlóalj és a dandár szállító erői.

A gyalogdandárok 1942. február 17-én könnyű hadosztály elnevezést vették fel¹⁰. Így Ungváron a dandárparancsnokság átalakult a 24. könnyű hadosztályparancsnoksággá. Ez után a minőségi fejlesztésekre helyeződött a hangsúly. Páncélos erők fejlesztése, a gépesítés, a mozgékonyaság növelése volt a cél. A páncélos erőket az I. páncélos hadtestbe fogták össze. A 2. (Munkácsi) gépkocsizó hadosztály alárendeltségébe tartozott a 3.(Ungvári) gépkocsizó lövész ezred, alárendeltségében az 5. (Ungvári), a 6. (Munkácsi) gépkocsizó lövészzászlóalj a zászlóalj közvetlenekkel. Ungváron volt a hadosztály 52. gépkocsizó légvédelmi tüzérosztálya. A hadosztály szállító erői Munkácsra települtek. Munkácsra volt az 1. (Nyíregyházi) lovas hadosztály 3. lovasezredének II. osztálya három lovasszázaddal. Valamint megjelentek az erődalakulatok is a hadrendben.

3. határvédások és határvédelem 1938-1944

3.1. 1938-1939

1938. október 1-jétől, a Határőrség a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe került, ahol határvédász alakulatokká szervezték át, és a határőrizet mellett a határvédelmet is ellátták. A korábbi határőrkerületekből 1938. október 1-vel 8 határvédász dandárt szerveztek.¹¹ A dandárok zászlóaljakból álltak¹² A kettős szervezésű

Határőrség egyik része, a portyázó századok- amely összefogta a határon szolgálatot teljesítő határvadász őrsöket (létszámuk 20-70 fő körül mozgott) ,- alkalmas volt a zöldhatár őrizetére.¹³ A már ismertetett feladatokat a Beszkidek és a Máramarosi-havasok zord, 1500-2000 méteres vonulatai között kellett megvalósítani. A határvadász zászlóalj a Kárpátalja megszállásakor a kijelölt állomáshelyekre vonultak. Itt a lehető legrövidebb idő alatt megszervezték az ideiglenes védőkörleteiket, ellátták a határőrizetet, és a határvédelmet. Őrseik felzárkóztak a határra.¹⁴

A Felvidék visszacsatolása után új határvédelmi intézkedések léptek életbe.¹⁵ Az átszervezések során 1939. január 1-től a 8. dandárparancsnokság Orosházáról Sátoraljaújhelyre települt és a Kassai VIII. hadtestparancsnokság alárendeltségébe lépett. Alárendeltségébe tartozott a 26. Ungvári határvadász zászlóaljparancsnokság, egy portyázó százada 7 őrssel. Munkácsra települt a 25. határvadász zászlóaljparancsnoksága, és a 25. portyázó század 4 őrssel.

1939. március 15-17. között, a Kárpátalja visszaszerzéséért folytatott sikeres hadműveletekben a 8. határvadász dandár is részt vett. 1939. április 5-én a dandár parancsnoksága Sátoraljaújhelyről Ungvárra települt.¹⁶ Alárendeltségébe tartoztak: a 25., 26., 27, 28. határvadász zászlóalj.

A 25. határvadász zászlóalj 1939. április 8-án Munkácsról Szolyvára és Volócura és egy százada Ökörmezőre települt. Fő feladata a magyar-lengyel határt biztosítása volt. A teljes határsávban 5-7 határvadász őrs felállítását határozták meg. A 25/1. portyázó század parancsnoksága Volócon, őrsei: Felsőszinevár (Lengyel határ), Toronya (Lengyel határ), Lengyelszálás (Lengyel határ), Felsőhidegpatak (Lengyel határ), Kisszolyva (Lengyel határ), Alsóverecke (Lengyel határ), Zsdenyova¹⁷ (Lengyel határ), Bukóc (Lengyel határ), Nagyroztoka (Lengyel határ) voltak. A 25/2. portyázó század parancsnoksága: Szolyván települt, őrsei: Beszkid, Petrusovica, Bilasovica, Nagyroztoka voltak. A zászlóaljat hegyi felszereléssel látták el.

A 26. határvadász-zászlóalj, mint hegyi felszerelésű, alacsony állományú zászlóalj Nagybereznán települ. A 26. portyázó század parancsnoksága Nagybereznán, kihelyezett őrsei: Huszna (Lengyel határ), Uzsok (Lengyel határ), Határszög (Lengyel határ), Patakújfalu (Lengyel határ), Újszék (Lengyel határ), Juhászlak (Lengyel határ), Zemplénoroszi (Lengyel határ), Zellő (Lengyel határ), Szedrecske (Szlovák határ), Círókaófalú (Szlovák határ), Takcsány (Szlovák határ), Kiskolon (Szlovák határ) településeken voltak.

A 27. határvadász-zászlóalj Sátoraljaújhelyen állt fel. Határszolgálatos része 7 őrssel, egy százada Szobráncon 5 őrssel rendelkezett. Kárpátalja visszatérte után állományának 40%-t leadta az újonnan szerveződő hegyi csapatoknak. Az Erdélyi bevonulás után a már meglévő 34 határvadász zászlóaljból 18-at átszervezték normál gyalog zászlóaljjá és ez adta a IX. Kolozsvári hadtest gyalogos és tüzér egységeit. Így 1940. december 1-én a zászlóaljból szervezték meg a 25. gyalogezred II. zászlóalját. A zászlóalj tüzérsége adta az újonnan felállításra kerülő gyalogezred 25/2 tüzér ütegét mely Zilahra települt. ¹⁸ A 28. határvadász-zászlóalj parancsnoksága Kassán nyert elhelyezést, 15 őrssel rendelkezett.¹⁹

Kárpátalján diszlokált még a 34. (Tiszaújlaki), 24. (Huszt), 3. (Rahó), 2. (Aknaszlatinai) határvadász-zászlóalj, amelyek a 7.(Beregszászi) határvadász dandár alárendeltségébe tartoztak.²⁰

A 24. határvadász-zászlóaljat, 1939. január végén állították fel, Beregszász székhellyel, és a 7. határvadász dandár alárendeltségébe utalták. 1939. április 5-én a 7. határvadász dandárparancsnokság Mátészalkáról Beregszászra települt. Április 8-án a 24. határvadász-zászlóalj Beregszászról Husztra települt. A 24. és 2. határvadász-zászlóaljak feladata volt, a magyar-román határt biztosítása. A Husztra helyezett határvadász-zászlóalj a következő őrsöket állította fel: Neveletlenfalu, Szöllősgyula, Feketeradó, Gödényháza, Kistarna, Veléte, Visk, Visk-fürdő, Técső. A következő évi szervezésnél négy őrsöt: a Neveletlenfalu, Szöllősgyula, Feketeradó, Gödényháza átadott a Tiszaújlakra kerülő 34. határvadász-zászlóaljnak. A zászlóalj 1940. szeptember 5-től részt vett az erdélyi bevonulásban, parancsnoksága Sepsiszentgyörgyre települt.

A 2. határvadász-zászlóalj Rimaszombaton alakult meg. 1939. április 8-i határozattal települt át Aknaszlatinára. Az 1. portyázó század parancsnoksága Aknaszlatina, örsei: Taracköz (Román határ), Körtevényes (Román határ), Faluszlatina (Román határ), Fejéregyháza (Román határ), Erdészlak 720. magassági pont.²¹ (Lengyel határ), Klauzura Mokranka (Lengyel határ) voltak.

A zászlóalj májusban felállította második portyázó századát. Így a határvadász zászlóalj portyázó századai is új hadrendi számot kaptak, mely az alábbiak szerint alakult. A 2/1. portyázó század parancsnoksága Aknaszlatinán. Tiszti őrsök: Taracköz, Alsóapsa, Faluszlatina helységekben. Létszámuk hadiállományon, 53-56 fő között volt, parancsnokaik hivatásos tisztek voltak. A 2/2. portyázó század, parancsnoksága Királymezőn, békeállományú örsei (20-21 fő). Bruszturán, Németmokrán települtek.

Az 1940. márciusi átszervezésnél következő változások voltak. A 2/3. határvadász század Aknaszlatináról Terebesfejérpatakra települ át. Terebesfejérpatakon ismét feláll a 2/2. portyázó század parancsnokság, és átvette a 3. portyázó századtól a nagybocskói és a terebesfejérpataki őrsöket, így védelmi szakasza ez által megrövidült. Így összes őrsé hadiállományú tiszti őrs lett (53-56 fő). Harmadik őrsé Alsóapsa helyett Körtevényesen települt. A zászlóalj átkerült a 8. határvadász-dandár alárendeltségébe. A zászlóalj is részt vett az Észak-Erdélyi bevonulásban. Parancsnoksága Borsára települt. Feladata a Borsai, Periszóp-hágó lezárása.

A 3. határvadász zászlóalj 1939. április 8-án települt át Losoncról Rahóra. Fő feladata a magyar-román és magyar-lengyel határ biztosítása volt. A 3/1. század parancsnoksága Rahón települt, örsei: Nagybecskó (Román határ), Kislónka (Román határ), Grunj (Román határ), Terebesfejérpatak (Román határ), Tiszabogdány (Román határ), Luhi (Román határ) voltak. A 3/2. század parancsnoksága Körösmezőn volt, örsei: Klauzura Kozmieszcsek (Lengyel határ), Tatárhágó (Lengyel határ), Mohelki (Lengyel határ). A zászlóaljat hegyi felszereléssel látták el, létszámát hadi állományúra emelték, kerékpáros századát megszüntették. A 3/3.

határvasás századát kihelyezték Terebesfejérpatakra. Júnus elején kiképzési okok miatt a 3/2. portyázó század parancsnokságát Körösmezőről Rahóra, a 3/1-esét Rahóról Terebesfejérpatakra helyezték. Az új szervezési rendelet a 3/1. századot törölte. Viszont felállításra került a 3. portyázó század, amelynek parancsnoksága Rahón települt. A 3/3. portyázó század felállított őrsai: Nagybocksó, Terebesfejérpatak, Tiszabogdány, ezek tiszti őrsök voltak hadiállományon (53-56 fővel), valamint Mezőhát, Mohelki (békeállományon 20-23 fővel).

A 11. határvasás zászlóaljat Körmend székhellyel állították fel 1939. október 1-én. 1940. január 8-ig felállt az 1. portyázó százada mellé a 2. század, mert személyi állományát alacsony állományúból magas állományra emelték. A zászlóalj, felettes parancsnokságát, a 3. határvasás dandárparancsnokságot Keszthelyről átvezényelték Sátoraljaújhelyre a magyar-szovjet határ megerősítésére. A zászlóalj két portyázó századát hátra hagyva Körmendről Fenyvesvölgyre települt át, és a 8. határvasásdandár alárendeltségébe lép. Új hadrendi számmal (11/3.) a zászlóalj alárendeltségébe került a 22/3. határvasás század, melyet Debrecenből Hajasdra helyeztek át. Az egész zászlóalj hegyi felszereléssel látták el. Ugyanott felállít egy portyázó századot. A 11. portyázó század őrsai: Nagyrosztoka, Huszna, Uzsok, Hátárszőg, Kiesvölgy, Patakújfalu.

A hadseregfejlesztés eredményeként 1940-ben a határvasás dandár-parancsnokságokat más magasabbegység parancsnokságokká szervezték át. Csak a két legveszélyeztetettebb határszakaszon: a Kárpátalján és Erdélyben maradt meg a dandár szervezet. ²²

3.2. 1940-41. évi elhelyezés

1940-41-ben már kialakultak Kárpátalja területén azon őrsök, amelyek a magyar-szovjet, határt őrizték. ²³ A 8. határvasás dandárparancsnokság Beregszászról Munkácsra települt. ²⁴ A magyar-szovjet határ létrejötte miatt újraszabályozták a dandár alárendeltségében lévő zászlóaljakat így a 3.(Rahói), 10. (Ökörmezői), 11.(Fenyvesvölgyi), ²⁵. (Vezérszállási) határvasás-zászlóaljak alkották a 8. határvasás dandárt. 1940 szeptemberében a z Észak-Erdélyi területek visszacsatolásában a dandár alárendeltségébe 2. és 3. határvasás-zászlóaljak vettek részt.

A 3. határvasás zászlóalj székhelye Rahó volt, határőrizeti területe Klauzura-Baltatultól Mahelki-ig terjedt. A 3/2. századnak nem volt kihelyezett őrs, parancsnoksága Rahóról Lazescsinára települt. A 3/3-as százada Terebesfejérpatakról Körösmezőre ²⁵ települt és így, határvédelmi szakasza észak felé tolódott el. A 3/3. portyázó század alárendeltségébe 1940-ben 7 őrs 1941-ben 6 őrs tartozott. Az alábbi őrsök tartoztak: Tiszabogdány ²⁶ (határvasás tiszti őrs) Ez később megszűnt. Klauzura-Baltatul ²⁷ (határvasás tiszti őrs), Klauzura-Hoverla ²⁸ (határvasás tiszti őrs), Kozmiszcsek ²⁹ (határvasás tiszti őrs), Alagut ³⁰ (határvasás tiszti őrs), Tatárhágó (határvasás tiszti őrs), Mohelki ³¹ (határvasás tiszti őrs).

A 10. határvasás zászlóalj Sopronban került felállításra. 1940. március 1-én Ökörmezőre helyezték át. Ennek során még Sopronba felállította a 2. századát,

majd a portyázó századát hátra hagyva érkezett meg Ökörmezőre. A 10. határ vadász zászlóalj parancsnoksága és első százada Ökörmezőre, a 2. százada Kelecsényre, a 3. százada (a berettyóújfalui 21/3 század) Királymezőn került elhelyezésre. Tüzérsége (a Nyíregyházi 22/1 üteg) szintén Ökörmezőn települt.

Királymezőn települt a 10/1. portyázó század négy őrsrel: 1. Turbacil³² (határ vadász tiszti őrs), 2. Holzschlaghaus³³ (határ vadász tiszti őrs), 3. Klauzara Janovec³⁴ (határ vadász tiszti őrs), 4. Klauzara Mokranka³⁵ (határ vadász tiszti őrs). A 10/2. portyázó század Ökörmezőn volt, három őrs tartozott hozzá: 1. Felsőszinevér (határ vadász tiszti őrs), 2. Toronya (határ vadász tiszti őrs), 3. Tarujfalu (határ vadász tiszti őrs)

25. határ vadász zászlóalj személyi feltöltöttségét magas állományúra emelték. A zászlóaljparancsnokság a zömmel és a közvetlenekkel, valamint a 25/2. századdal (ez utóbbi Ökörmezőről) Vezérszállásra³⁶ települ át. A zászlóalj 3. századát a 23/3. határ vadász század fogja képezni, mely Kocsordról Volócra települ át és a zászlóalj alárendeltségébe kerül. A 25/2. portyázó század parancsnokságát leadják a 10. határ vadász-zászlóaljnak. Vezérszállási 25/1. portyázó századát 25.-re számozzák át. A 25. portyázó század parancsnoksága Vezérszálláson volt. Határőrizeti területe Rosztókától Alsóhidegpatakig terjedt. Kihelyezett őrsai: 1. Alsóhidegpatak, 2. Kiszszolyva³⁷, 3. Timsor, 4. Alsóverecke, 5. Bilasovica,³⁸ 6. Bukóc,³⁹ 7. Nagyrosztoka.⁴⁰

11. határ vadász zászlóalj portyázó századának őrsai 1. Huszna,⁴¹ 2. Uzsok, 3. Határszög,⁴² 4. Kiesvölgy⁴³ 5. Patakújfalu⁴⁴. 1944. január 1-én a 11. zászlóaljat áthelyezik Nagybereznáról Sepsiszentgyörgyre és alárendelik a 67. Határ vadász csoport parancsnokságnak. Málházott hegyi ágyús ütege az 1. székely hegyi tüzér osztály alárendeltségébe kerül.

1940-ben a 8. határ vadász dandár alárendeltségébe kerül a 26.(Nagybereznai) határ vadász zászlóalj. 1940 decemberében a zászlóalj személyi feltöltöttségét magas állományúra emelték. Így állt fel a 2. és 3. század. A 3. század Malomrét helyőrségbe került. Így védelmi sávja északnyugat, és dél felé tolódott el. Régi portyázó százada 26/1. számozású lett, parancsnoksága Utcásra került. Kihelyezett őrsai: 1. Fenyvesvölgy, 2. Juhász lak⁴⁵, 3. Zemplénoroszi, 4. Zellő⁴⁶, 5. Szedrecske⁴⁷, 6. Cirókaófal, 7. Takcsány, 8. Kiskolon⁴⁸.

A 27/1. portyázó század 26/2. számot kapta, parancsnoksága Szobráncon települt, kihelyezett őrsai: 1. Remetevasgyár⁴⁹, 2. Jeszenőremete, ez 1942-ben áttelepül Felsőhalasra⁵⁰, 3. Alsóhalas,⁵¹ 4. Sárosremete, 5. Bező.

1943-ban a határ vadász zászlóaljak többségét hegyivadász egységekké szervezték át.

4. Erőd századok

A 3. határ vadász zászlóalj felállította a 3/1. erőd századot, amelynek feladata a támadás esetén a Kárpátok átjáróinak lezárása. Parancsnoksága Körösmezőn volt. A 3/2. erőd század parancsnoksága Felsővisón volt.

1943. október 1-vel a Szabolcs-hadrend bevezetésével a zászlóaljat átszervezték és átfegyverezték hegyivadász zászlóaljjá és belőle alakult meg a 13. hegyivadász zászlóalj.

A 25. határvadász zászlóaljnak két erődszázada volt. A 25/1. erőd század parancsnoksága Volócon, és a 25/2. erőd század századparancsnoksága Vezérszálláson volt. 1943. október 1-vel a határvadász-zászlóaljat átszervezték és átfegyverezték hegyivadász zászlóaljjá, és mint a 25. hegyivadász-zászlóalj tevékenykedett tovább.

A 10. határvadász zászlóalj erődszázada a 10/1 Királymezőn, a 10/2. erődszázad, először Ökörmezőn, majd Torcskára települt, a 10/3. parancsnoksága Vizközön volt.

A 26. határvadász zászlóalj két erődszázadot állít fel, a 26/1. Nagybereznai és a 26/2. Malomréti erődszázadokat.

5. 1943.évi átszervezések

1943. október 1-vel a 8. határvadász dandár csapataiból Munkács székhellyel az 1. hegyi dandár mintájára felállították a 2. hegyi dandárt és ezzel a 8. határvadász dandár megszűnt.⁵² A dandár a VIII. hadtest alárendeltségében volt. Parancsnoksága, és a tüzérezred parancsnoksága Munkácson települt. Alárendeltségébe tartozó alakulatok: Az 1. hegyivadász zászlóalj (Perecsény), 10. hegyivadász zászlóalj (Ökörmező), 11. hegyivadász zászlóalj (Fenyvesvölgy), 13. hegyivadász zászlóalj (Rahó) 25. hegyivadász zászlóalj (Vezérszállás).

A dandár alárendeltségébe három portyázó osztály tartozott: A 63. portyázó osztály (Rahó). A 3/2. portyázó század Felsővisón települt 3 őrsel, a 3/1. portyázó század Körösmezőn települt 6 őrsel, a 10/1 portyázó század Királymezőn települt 4 őrsel. Ide tartozott 3/2. Felsővisói, 3/1. Körösmezői, és 10/1 Királymezői erőd-század.

A 64. portyázó osztály (Szolyva) alárendeltségében a 10/2. portyázó század Ökörmezőn települt 3 őrsel, a 25. portyázó század Vezérszálláson települt 7 őrsel. Ide tartozott 10/2. Torcskai, 10/3, Vizközi, 25/1. Volóci, és 25/2. Vezérszállási erődszázadok.

A 65. portyázó osztály (Nagyberezna) alárendeltségében a 11. portyázó század Fenyvesvölgyön települt 5 őrsel, a 26/1. portyázó század Utcáson települt 8 őrsel, a 26/2. portyázószázad Szobrábcon települt 5 őrsel. Alájuk tartozott 26/1. Nagybereznai és a 26/2. Malomréti erődszázadok.

A tüzérosztály parancsnokság Szolyván és Rahón volt. Az ütegek zászlóaljaknál voltak. A dandár vonat és a híradósszázad Szolyvára települt.

Ezután már nem nagyon változott a Magyar királyi Honvédség elhelyezése Kárpátalján.

JEGYZETEK

1. Csüllög Gábor (1997): Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. – In: Füleki Gy. szerk. (1997): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSzKI, Gödöllő. 291-296. old.; A történelmi térszerkezetre lásd: Csüllög Gábor (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában In: Frisnyák S. szerk. (1998) A Felvidék történeti földrajza Nyíregyháza. 243-253. old; Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények 2010/4. szám 56-61. old; Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75. old; Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest; Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
2. A részleteket lásd Gulyás László-Szávai Ferenc (2015): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15.-1944. október 23. In: Fábíán Attila szerk. (2015): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron. 13-28. old.
3. A történeti irodalomban terjedt el a „kis háború” fogalma. A két állam közt hivatalosan soha nem hirdettek hadiállapotot,- sőt a magyar diplomácia volt az első, amely elismerte Szlovákia önállóságát 1939. március 15-én, – és hadüzenetre se került sor. A határ más pontjain nem folytak nagyszabású harci cselekmények, eltekintve néhány helyi lövöldözéstől. Ez nem volt háború, csak egy határvita, vagy kisebb konfliktus jogi értelemben.
4. A magyar-szlovák kisháborúra lásd: Janek István: Az elfelejtett háború. Történelmi Szemle, 2001, 3–4. szám, továbbá Janek István – A szlovák-magyar „kisháború” története és eseményei 1939 márciusában, http://www.publikon.hu/application/essay/107_1.pdf.
5. 1940. évi XI. törvénycikk a felvidéki és kárpátaljai területek visszacsatolásával kapcsolatos nemzetközi vonatkozású kérdések szabályozásáról. Corpus Juris CD. Lásd: Suba J. A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között. In: Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám. Budapest 2001. 102 – 107. p. (Suba J. 2001)
6. Egy hadtest békében az alábbi csapatokkal rendelkezett: 3 gyalogezred, 1 huszárszázad, 3 tábori tüzérsztyály, 1 gépkocsizó tüzérsztyály, 1 tüzér mérőszázad, 1 légvédelmi tüzérsztyály, 1 utász zászlóalj, 1 híradó zászlóalj, 1 fogatolt vonatosztyály, 1 gépkocsizó vonatosztyály, 1 közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj. (Suba J)
7. A dandárok egy-egy gyalogezrede és tüzérsztyálya mozgósítás esetén ikreződött. A békehadrendben szereplő hadtest-kötelékbeli gyalogezredeből és tüzérsztyályokból az ezred parancsnokhelyettes, illetve az osztyályparancsnok-helyettes vezetésével

- kivált a tényleges állomány fele felállította a gyalogezred ikerezredét, amelynek hadrendi száma harminccal magasabb volt, és egy másik tüzérsztályt. A tüzérsztályok hadrendi számukat megtartva két osztályos tüzérezreddé alakultak át. A gyalogdandár magja az anya-és az ikerezredből álló két gyalogezred és a két tüzérsztályból szervezett tüzérezred lett, amelyeket a mozgósításkor behívott tartalékosokkal hadilét-számra töltöttek fel. A gyalogdandár működéséhez szükséges támogató-és kiszolgáló alakulatokat a területileg illetékes hadtest szakcsapatai állították fel tényleges állományukból és a bevonuló tartalékosokból. Mozgósítás esetén minden hadtest három gyalogdandárt állított fel. (Suba J)
8. A gépkocsizó dandárok (1.2.) a vegyesdandárok kerékpáros zászlóaljaiból, és a gépkocsizó osztagaiból alakult meg.(SJ)
 9. Az 1. és 2. gépkocsizó dandárból és az 1. és 2. lovasdandárból.(SJ)
 10. Lényegében a gyalogdandárával azonos két gyalogezredből, egy fogatolt tüzérezredből és hadosztály – közvetlen alakulatokból álló seregetest. A szervezet, az állomáshely és a hadrendi szám változatlan maradt. Az elnevezés megváltoztatásának az oka, hogy a 2. magyar hadsereggel a keleti frontra kivonuló 9 kétezredes seregetest a német hadvezetés előtt nagyobb harcértékűnek tűnjön, mint amilyet valójában képviselt. (Suba J)
 11. Elsődleges tervek szerint egy határ vadász dandár 3, a védendő határszakasz veszélyeztetettségétől függően különböző erősségű, 1 – 1 tüzéru teggel és 1 – 1 kerékpáros századdal megerősített határ vadász zászlóaljból és 3, a határ őrizetét közvetlenül ellátó portyázó századból állt. A dandárok feladata volt a határszolgálat és -őrizet mellett egy esetleges támadás esetén gyors reagálású erőként a betörő ellenséges erők feltartóztatása a reguláris csapatok megérkezéséig. A dandárok székhelye: 1. Budapest, 2. Székesfehérvár, 3. Szombathely, 4. Pécs, 5. Kiskunhalas, 6. Debrecen, 7. Miskolc, 8. Orosháza volt.
 12. A határ vadász-zászlóaljaknak két típusát különböztették meg. Az alacsony és a magas állományú határ vadász-zászlóaljat. A magas állományú határ vadász-zászlóalj közvetlenként árkász-, távbeszélő, nehézpuskás, aknavető és páncéltörő szakasszal rendelkezett. A hadsereg szervezésére lásd: Csima János: Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938–1945). HM Központi Irattár, Budapest, 1961.
 13. A határ őrségre lásd: Suba J. A magyar határ őrizeti struktúra változásai és a déli határszakasz In: Balkán füzetek különszám II. (szerk.. M Császár Zsuzsa) 222-232.p. Pécs TTK FI KMBTK 2009. (Suba J. 2009), Suba J: Határ őrök Zemplénben 1920-1944 In: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára (szerk.:) Dr. Kókai Sándor- Dr. Boros László 513-530.p. (Nyíregyháza-Szerencs), 2015.
 14. Az őrsöket most csak felsoroljuk. Részletesebb ismertetésükre később térünk ki.
 15. A Felvidék visszacsatolásával a határ vadász dandárok állomáshelyei 1939. január 1-től a következőképpen módosultak: 1. Salgótarján, 2. Komárom, 3. Keszthely, 4. Pécs, 5. Kiskunhalas, 6. Mezőtúr, 7. Beregszász, 8. Sátoraljaújhely.(Suba J)
 16. A magyar-lengyel határra lásd: Suba J. A magyar-lengyel határ és határforgalom 1939-ben In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. (szerk.): Dr. Gál András – Dr. Kókai Sándor (358.p.) 211-222.p. Nyíregyháza-Szerencs. 2014. (Suba J. 2014).

17. Zsdenyovo, Szarvasháza (4470),
18. Az erélyi határőrizet megszervezésére lásd: Suba J: A határvédelem megszervezése a visszatért Erdélyben 1940–1944 In: Közép-Európai Közlemények No.29. (VIII. évf./2. 2015/2. szám 135-149 p.
19. Az őrsök elhelyezkedést nem tárgyaljuk, ez már kívül esik a vizsgált területünkől. (Suba J)
20. A 7. határvadász dandár alárendeltségébe tartozott még a 23. (Mátészalkai) és a 33. (Nyíradonyi) határvadász zászlóaljak. A 33. zászlóalj 6 őrssel, a 23. zászlóalj portyázó százada 8őrssel rendelkezett. (Suba J)
21. <http://www.hatarvadasz.hu/index20.html>. Valószínű, hogy elírás lehet, hiszen a lengyel határ mentén 1400-1800 méter magas hegyek húzódnak. Az igaz, hogy a vadászház jelölés itt fordul elő legtöbbször. Valószínűsíthető, hogy a 4772. szelvényen található. Ideiglenes őrs lehetett Klauzara Mokranka és Turbacil között, amely a vadászházban nyert elhelyezést.
22. Más országrészekben zászlóalj és ezred szintű határvadász alakulatok teljesítettek szolgálatot.
23. Az őrsök elhelyezése már nem sokat változott. Az őrsök neveinél az állomány-táblában megadott nevet használjuk, és a korabeli helyesírás szerint irtuk. A Nevek variációit a korabeli térképekről vettük le. Az őrsök kijelölése a Honvédségnél rendszeresített az 1:75 000 méretarányú érképen történt. Az ott megírt települések neveit használták. Mivel többféle kiadású és névrajzú (eredetileg német, majd magyar és cseh) térképeket használtak. Így a nevek megírása eltérő, ezt jelöltük a négyjegyű szám a térképek szelvényyszáma. 1944-ben az 1:50 000 méretarányú térképeket is rendszeresítettek. Ezeken a névrajzot magyarosították, és három névvariáns tüntettek fel. A négyjegyű szám és az égtáj rövidítése a szelvényyszámot jelöli. A Kárpátalja 1: 200 000 méretarányú térkép kiadásai (1939, 1940, 1942) általában két nevet tüntettek fel.(Suba J).
24. A másik a 9. Marosvásárhelyi határvadász dandár volt.
25. Jasina (4673), Jaszinya (4673NY)
26. Bogdan, Bohdan (4773)
27. Klauzura Balzatul, KlausuraBaleatul (4773) Balcatul (4773NY) A Tarkás patak völgyében (a Fehér Tisza (Balcatul) jobb oldali forrása) A Tarkás gát mellett a gátőrház, turistaház mellett volt a laktanya.(4773NY)
28. Hoverla, (Hóvár) (4773NY) A Hóvári patak völgyében-a Fehér Tisza jobb oldali mellékfolyója- és a Kökőrcsines (Bebenyeszkul) patak összefolyásánál volt a laktanya. Laposmezőtől (Luh) 7 km-re ÉÉK-re.
29. Kozmieszcsek, Kozmieska, (4773), Kozmjescsek (4773NY) A mezőháti patak (Lezescsinya) és a Kozmoska (Kozmjescsek) patak összefolyásánál a Kozmoska gát mellett volt a laktanya. (4373NY)
30. A körösmezői vasúti alagút
31. Moheljki, Mezőhát (4673NY)

32. Turbacil (4672), Kis torbáti mh (4672K). A Torbát (Turbat) és a Kis Torbát (Turbacil) patakok összefolyásánál. A Kis Torbát völgyéből a Pántor hágón keresztül vezet az út Rajtfajóvára.
33. Favágóház, valószínűsíthető, hogy a Tarac patak völgyében a Podcerna patak összefolyásánál lévő a 4672K térképen Örh. megírásként jelölt objektumról van szó. Innen lehet ellenőrizni a Tarac hágón (Ragodze) átvető utat.
34. Klauzura Janovec (4672) Ahol az Andráska patak beömlik a János patakban
35. Mokrai vízfogó (4572NY), Klausura Mokranka a Kis Tarac völgyében a Mokrai vízfogónál volt a laktanya. 301 magassági pontnál (mp.). (4672NY)
36. Pudpolóc, Pudpolozja (4570NY)
37. Szkotárszka, Szkotarszkoje, (4570K)
38. Bilászovica, Bilaszovice (4470), Bilaszovica Bagolyháza (4470NY)
39. Oroszbukóc, Beregbárdos, (4470NY),
40. Velika Rosztoka, Alsóhatárszeg (4470),
41. Erdőluda (4470),
42. Verhovinabisztra, Határszög (4369K),
43. Lubnya, Kiesvölgy (4369K)
44. Ujsztuzsica, Nova sztuzsica Patakujfalu (4369),
45. Rugyina (4369NY),
46. Zuélla, Zvalla,(4368K)
47. Osztrozsnica (4368K)
48. Kolonica (4468K)
49. Felsőremete határában található a Sztáray család által az 1828-ban alapított vasgyártelep, amelyről 1910-ben a település a nevét kapta.
50. Felsőribnice, Visnyaribnica (4468K)
51. Alsóribnice, Nizsnya Ribnica (4468K), Alsóbaskóc (4468)
52. 1943. augusztus 10-én a Szabolcs hadrendben a 27 két ezredes könnyű hadosztály helyett 8 darab 3 ezredes és 4 tüzérosztályos gyaloghadosztály szerveztek. Minden hadtestparancsnokság alá 1 gyaloghadosztály, valamint 1 szintén 3 ezredes tartalék hadosztály került, amely békében csak kereteiben létezett és csak mozgósításkor töltötték fel hadi létszámmal. Az új hadrend ezen kívül – szintén hadi létszámon tartott – 2 páncélos hadosztályt, 1 lovashadosztályt, 2 hegyi dandárt, 1 repülő hadosztályt, 3 légvédelmi tüzérdandárt és a folyamőr dandárt, valamint a Székely Határvédelmi Erőket foglalta magában.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csima J.:(szerk.): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938-1945) Bp. 1961.
- Csüllög Gábor (1997): Szempontok és módszerek történeti tájak és régiók kárpát-medencei szerveződésének történeti földrajzi vizsgálatához. – In: Füleki Gy. szerk. (1997): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSzKI, Gödöllő. 291-296. old.
- Csüllög Gábor (1998): Térszerveződési irányok a Felvidék regionális tagolódásában In: Frisnyák S. szerk. (1998) A Felvidék történeti földrajza Nyíregyháza. 243-253. old.
- Csüllög Gábor (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények 2010/4. szám 56-61. old.
- Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In: Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió, Budapest.
- Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények 2013/4. szám 344-363. old.
- Gulyás László-Szávai Ferenc (2015): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15.-1944. október 23. In: Fábíán Attila szerk. (2015): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron. 13-28. old.
- Illésfalvi P: A hegyi csapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél 1939-1940-ben Hadtörténeti Közlemények 2000/4. szám 743-765.p.
- Illésfalvi P.-Szabó P.-Számvéber N. (2005): Erdély a hadak útján 1940-1944. Bp. 2005.
- Janek István: Az elfelejtett háború. Történelmi Szemle, 2001, 3–4.
- Honvédelmi Minisztérium (HM) Szervezési rendeletek –Hadtörténeti Levéltár (HL.)
- HM.60.000/el.n.1/a. 1938.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1938.)
- HM.39.000/el.n.1/a. 1939.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1939.)
- HM.40.400/el.n.1/a. 1940.sz. Csapatáthelyezések és új felállítások az 1940/41.évben
- HM.40.400/el.n.1/a. 1940.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése (1940)
- HM.40.400/el.n.1/a. 1940.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1940.)
- HM.41.00/el.n.1/a. 1941.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése (1941)
- HM.42.000/el.n.1/a. 1942.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése (1942.)
- HM.43 000/el.n.1/a. 1943.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése
- HM.43 000/el.n.1/a. 1943.sz. m. kir. Honvédség békehadrendje (1943.)
- HM.43 100/el.n.1/a. 1943.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1943.)

- Suba J.(2001): A polgári Magyarország közigazgatási beosztásának alakulása a határváltozások tükrében 1867-1941 között. In: Rendvédelem-történeti Füzetek X. évf./12. szám. Budapest 2001. 102 – 107. p.
- Suba János (2003-2004): Az első magyar-szlovák határ leírása IN.: A Nógrád megyei múzeumok évkönyve 2003-2004 (XXVII-XXVIII kötet) (Szer: Mattis F –Bagyinszky Iné – Györiné Mojzses A.) Salgótarján 2003-2004. (339.p) 61-80 p.
- Suba János (2009): A magyar határörizeti struktúra változásai és a déli határszakasz In: Balkán füzetek különszám II. (szerk.. M Császár Zsuzsa) 222-232.p. Pécs TTK FI KMBTK 2009.
- Suba János (2011): A visszatért Felvidék határának megállapítása 1938-1939 IN: Közép-Európai Közlemények 2011/1. száma (IV. évfolyam, 1. szám, No.12.) 102-113.p
- Suba János (2014): A magyar-lengyel határ és határforgalom 1939-ben In: Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor geográfus professzor 80. születésnapjára. (szerk.): Dr. Gál András – Dr. Kókai Sándor (358.p.) 211-222.p. Nyíregyháza-Szerencs. 2014.
- Suba János (2015a): Határörök Zemplénben 1920-1944 In: Tiszteletkötet dr. Gál András geográfus 60. születésnapjára (szerk.:) Dr. Kókai Sándor- Dr. Boros László 513-530.p. (Nyíregyháza-Szerencs, 2015)
- Suba János (2015b): A határvédelem megszervezése a visszatért Erdélyben 1940–1944 In: Közép-Európai Közlemények No.29. (VIII. évf./2. 2015/2. szám 135-149 p.

TÉRKÉPEK

- Észak-Magyarország térképe. Északi határa: az 1938. nov. hó 5-én megállapított katonai demarkációs vonal. M. 1:580 000 Budapest. 1938. HT. B XV c 305
- [Magyarország]. A magyar–cseh katonai bizottság által 1938. nov. 5-én megállapított „demarkációs vonal” ideiglenes érvényű. M. 1:750 000 Budapest. 1938. Az új határ zölddel utánnymva. HT.B XV c 359
- A honvédelemről szóló 1939. II. T. C. 229 §-ban foglalt felhatalmazás alapján kiadott és a 10640/939. M. E. számú rendelettel meghatározott határsáv térképe. M. 1:400 000 H. n. [1939?].HT. B XV c 363
- Magyarország új határa 1938. november 2. A magyar Felvidék nemzetiségi térképe. M. 1:1 300 000 Budapest. [1938.] Magyarországi Ruszinszkóiak Szervezete. A felvidéki városok százalékaránya (az 1920-es népszáml. alapján)HT B XV c 451
- ŠIMEK, J.–SEMIK, M.: Nástěnná mapa Podkarpatské Rusi. M. 1:125 000. Praze, 1933. Ústředního Nakladatelství a knihkupectví učitelstva Československého. Cseh- és cirillb. Kárpátalja általános térképe 1933-ban. HT. B XIV a 59
- Stát Československy. M. 1:1 000 000. Smichov [193?].A Csehszlovák Állam térképe 1930 körül. HT. B XIV a 62
- JELINEK, Maule:Slovensko a Podkarpatská Rus. M. 1:1 000 000. Bratislava, [193?] Nakladatel'stvo „Academia”. Szlovákia és Kárpátalja térképe 1930 körül .HT. B XIV a 70

- KOGUTOWICZ Károly–FODOR Ferenc: A rutén felvidék néprajzi, gazdaságföldrajzi és közlekedési térképe. M. 1:1 500 000. Budapest, 1921. Mt. A rutén felvidék helyzete a cseh államban. Szlovákia és Kárpátalja térképe 1921-ben. HT. B XIV c 20
- KŘIVANEC, Karel: Podkarpatská Rus III. Autová mapa. M. 1:400 000. Praha, [193?] Kárpátalja autótérképe 1930 körül. HT. B XIV c 23
- Csonka-Magyarország közigazgatási beosztása 1939. (A Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásával.) M. 1:750 000 Budapest, 1939. HT. B XV a 282
- STOITS György: Magyarország közigazgatási beosztása és közlekedési térképe. (1939-es határok Kárpátaljával.) M. 1:1 200 000 Budapest, [1939?] HT. B XV a 285
- STOITS György: Magyarország, Szlovákia és Kárpátalja térképe. M. 1:750 000 Budapest. 1938. 2. őszi kiad., úttálapot: 1938. okt. 5. A visszacsatolt rész külön színezve. HT. B XV c 154
- Kárpátalja. M. 1:200 000 Budapest. 1940. M. Kir. Honv. Térk. Int. HT. B XV c 500
- TALLIÁN Ferenc: A Királyi Magyar Automobil Club útjelentése. M. 1:700 000 Budapest, [1940]. Magyarország úttálapottérképe Kárpátalja megszállása után. HT. B XV c 1219.

Bajor Tibor¹ *

KÁRPÁTALJA LOGISZTIKAI VISZONYAI

FEATURES OF LOGISTICS OF TRANSCARPATHIA

ABSTRACT

Transcarpathia in the Soviet Union and later became independent in Ukraine in many ways (economy, culture, transport) is positioned so of about the island. If we look at the transport is in the Carpathian mountains separates the area from the rest of Ukraine. Towards the interior of the country is practically two main roads lead and both operating, areas in the north-eastern side of the Carpathian Mountains central cities and counties have – Lviv and Ivano-Frankovsk – passing through. It is therefore extremely important for of transport logistics issues.

This study overview and analysis of Transcarpathia logistical conditions. I present the formation of rail transport and characteristics, and the main features of each shipping and road transport.

Study the final section summarizing the experiences inquiry; it will also make recommendations for change.

1. Bevezetés

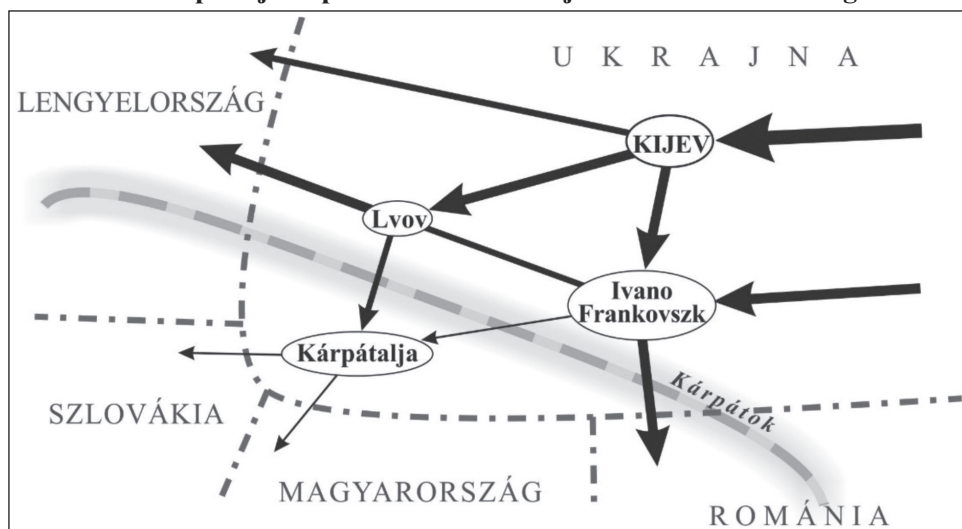
Kárpátalja a Szovjetunióban, illetve később az önállóvá vált Ukrajnában sok tekintetben (gazdaság, kultúra, közlekedés) úgy helyezkedik el mintegy sziget. Ha a közlekedést nézzük a Kárpátok vonulata elválasztja a területet Ukrajna többi részétől. Az ország belseje felé gyakorlatilag két fő út vezet és mind a kettő a Kárpátok észak-keleti oldalán lévő térségek központi városain és megyéin – Lviv és Ivano-Frankovsk – halad keresztül. Ezért rendkívül fontosak a közlekedési-logisztikai kérdések.

Tanulmányomban áttekintem és elemzem Kárpátalja közlekedési viszonyait. Bemutatom a vasúti közlekedés kialakulását és jellemzői, illetve a vízi és közúti közlekedés fontosabb vonásait.

Tanulmányom befejező részében összegzem vizsgálódásom tapasztalatait, továbbá javaslatokat teszek a változtatásra.

* Dr. Ph. D. Bajor Tibor, főiskolai tanár Kodolányi János Főiskola.

1. ábra. Kárpátalja kapcsolódása az Ukrajnai és a határos országokkal.

Forrás: A szerző saját szerkesztése

2. Kárpátalja közlekedési helyzetének elemzése

2.1. A kiinduló helyzet

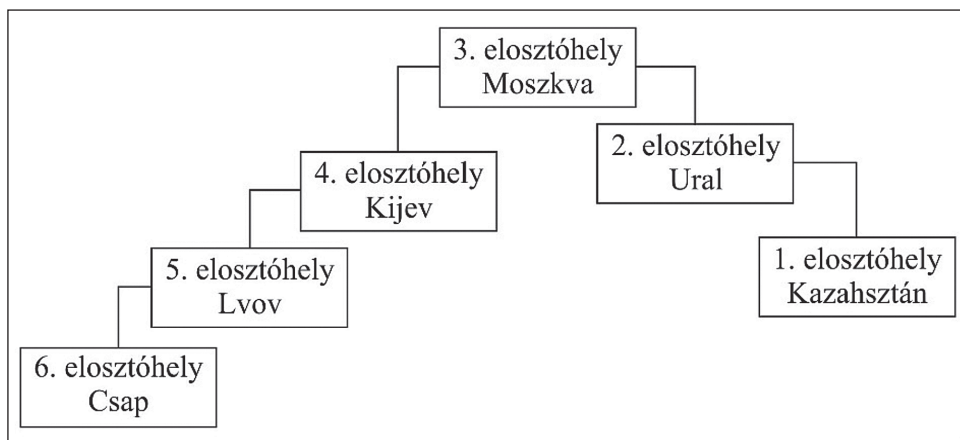
Közép-Európát a távol-keleti, oroszországi kereskedelmi forgalom egy része Kárpátalján keresztül éri el. Szlovákiának, Magyarországnak és Ausztriának nem mindegy, hogy ez a forgalom milyen formában, nagyságban, minőségben és időben megy végbe. Figyelembe véve az oroszországi és ukrajnai szállításlógisztikai elosztó pontokat, megállapítható, hogy ebből a forgalomból, az erős lengyel törekvések következtében csak a „maradék” jut kárpátaljai továbbításra (lásd 2. ábra). Figyelembe kell venni azt, hogy a rendszerváltás előtt a Szovjetunióval határos országok állami szállítási vállalatainak vezetői és a kormányok illetékes miniszterei állapodtak meg a forgalom elosztásáról, úgy, hogy minden állam részesedjen az elosztott forgalom nyújtotta bevételekből. Ez a megállapodási kényszer mára megszűnt! Az együttműködő országokat felváltották az egymással versenyző szállítási vállalatok.

A 2. ábrán láthatóak azok a forgalmi csomópontok, amelyek összegyűjtik, egyben elosztják a forgalmat és a szállítmányokat a Távol-kelet, Közép-Ázsia és Közép-Európa között. Mire Közép-Európába, Csopra ér, már erősen megcsappan a mennyisége. Túl sok kézen, elosztóhelyen halad át a forgalom.

Kérdés, hogy a Kazahsztán-Csop vonalon kikerülhető elosztóhely található-e? Található-e más útvonal? A korábbi tanulmányokból kiderül, hogy van törekvés Moszkva elkerülésére, ez a dél-oroszországi, Cseljabinszk-Harkov útvonal, de

ehhez is Moszkva engedélye szükséges. Az ukrán vasúti hálózat arra lehetőséget ad, hogy Harkovtól Közép-Európa felé Kijevet elkerülje a forgalom, de ezen az útvonalon az utolsó akadály Lvov, jelenleg kikerülhetetlen. Ukrajnán belül Kárpátalja megközelítése Ivano-Frankovskon keresztül is lehetséges, de a jelenlegi helyzetben ez az útvonal használhatatlan. A helyzet elemzéséhez vissza kell kanyarodnunk a XIX. század végéhez.

2. ábra: Vasúti forgalom elosztó helyek a Kazahsztán – Közép-Európa vonalon.

Forrás: A szerző saját szerkesztése

2.2. A vasúthálózat kialakítása és napjaink jellemzői Kárpátalján

2.2.1. A Tiszavidéki Vasúttársaság²

Kárpátalja térségében a XIX. században a vasút építése hozott változást, megszüntetve a teljes bezártságot és elmaradást. Ez terület a magyar állam ezer éves történelmének során végig határterülete volt.³

Az első vasúttársaság, amely megjelent az Észak-Keleti Kárpátok térségében, a bécsi székhelyű Tiszavidéki Vasúttársaság volt, mely 1856 és 1880 között működött. Megalakulásakor a vasúttársaság engedélyesei túlnyomórészt magyar arisztokraták voltak. A vasúttársaság működése alatt folyamatosan pénzzavarral küszködött, ezért az állam rendszeresen kedvezményekkel támogatta. 1880-ban a magyar kormány és a Tiszavidéki Vasúttársaság szerződést írt alá az államosításáról. Az 1880. évi XXXVIII. törvénycikk felhatalmazta a kormányt a vasúttársaság megváltására.

A vasúttársaság által épített, Kárpátalja szempontjából fontos vasútvonalak megnyitási évek szerint az alábbiak voltak: 1859: Debrecen–Miskolc; 1860: Miskolc–Kassa

2.2.2. A Magyar Északkeleti Vasúttársaság⁴

A mai Kárpátalja keleti területei a kezdeti vasútépítésből kimaradtak, az itt kibányászott, valamint megtermelt javaknak a Habsburg állam (1867 után Osztrák-Magyar Monarchia) más területére való továbbítása középkori módszerekkel történt még az 1850-es években is. Azonban a XIX. század második felétől az Osztrák Császárság és Magyar Királyság észak-keleti, keleti, területeit is igyekeztek bekapcsolni a gazdasági életbe. „Az volt a feladat, hogy az itt felhalmozott bányakincsek és fáneműek, amelyek mellett a máramarosi nép nyomorban és szegénységben élt: hozzáférhetőkké és értékesebbé tétethessenek. Különösen belátta a kormány annak szükséges voltát, hogy a Máramaros-Szigeth környékén művelés alatt álló, kimeríthetetlen kincstári sóaknák terméke, az addig divatban volt kezdetleges szállítási mód, a mindenféle viszontagságainak kitett tutajozás és tengelyen továbbítás helyett, végre valahára gyors, biztos és jutányos fuvar legyen szétküldhető; s azon felül a fában szegény alföld, a máramarosi hegyek erdészeti kincseiben részesíttethessék.”⁵

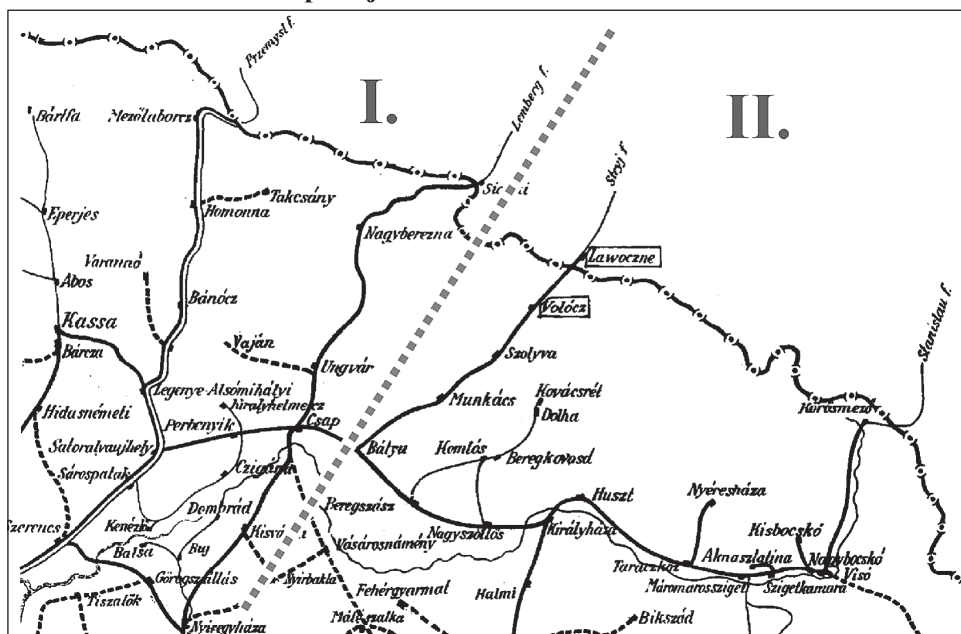
A vasúthálózat kialakítására javaslatot készítők fontosnak tartották északkeleti irányban is a jó közlekedés megteremtését. Számos tervben megtalálhatók a Galícia osztrák tartományon keresztül Lengyelország és Oroszország felé vezető vasútvonalak. A vasútvonalak jelentőségét a hadászati célok határozták meg, vagyis kereskedelemről alig beszélhetünk. Ezek vasútvonalak nagyjából Kassán, Eperjesen át Krakkóba vagy Szatmáron, Máramarosszigeten át Szucsava irányába vezettek, a tiszai átkeléshez nem a Záhony és Csap közötti folyószakaszt választották.⁶ Sőt a tiszai átkeléseket az első vasútvonalak megépítésekor jelentős távolságban elkerülték.

A XIX. század közepéig Kárpátalján a közlekedést és a teherszállítást lovas és ökrös szekereken bonyolították le. A Magyar Északkeleti Vasút építését az országgyűlés 1865-ben elfogadott XIII. törvénycikkével engedélyezte, az elsőrendű vonal (Csap-Bátyú-Munkács) megépítésére az engedélyt azonban csak 1869. február 24-én adták ki, a második vonalra (Csap-Beregszász-Királyháza) pedig 1872-ben. A Debrecen-Szatmárnémeti- Máramarossziget vasút nyomvonalát módosították. Huszt követelésére a vasút nyomvonalát a közvetlen csatlakozás érdekében átvittek a Tisza jobb oldalára és Máramarossziget előtt tért vissza a vasút ismét a folyó bal partjára. Ez volt akkor az egyetlen vasútvonal, amelyik keresztezte a Tiszát. A térségből induló nyersanyagszállításokat a Monarchia felé ez után már gyakorlatilag vasúton bonyolították le, a tiszai tutajozás szerepe csökkent. 1894-95-ben megépítették a Nagybecskő-Kőhó-Kőrösmező országhatár vasútvonalat, amely elsősorban stratégiai célokat szolgált, de addig nem látott fellendülést hozott a környék kézmű- és könnyűiparának.⁷

A 3. ábrán I. ponttal jelzett vasúti hálózat a mai Szlovákia, a II. ponttal jelzett terület a mai Románia gazdasági vonzáskörzetéhez tartozott a XX. század elejéig. Ung megye jelentős területei a mai Szlovákiában voltak. Az 1538-as „Váradibéke” Ung megyét a Habsburg fennhatóság alá helyezte.⁹, míg Bereg megyét

és az attól keletre fekvő megyéket az Erdélyi fejedelemség kapta meg. Ez a megosztottság közel 150 évig állt fenn, de hatása a mai napig kimutatható Kárpátalja gazdasági – közlekedési és kulturális állapotában.¹⁰

3. ábra Kárpátalja vasúti hálózata a XIX. században

Forrás: A szerző saját szerkesztése Horváth (2000) alapján⁸

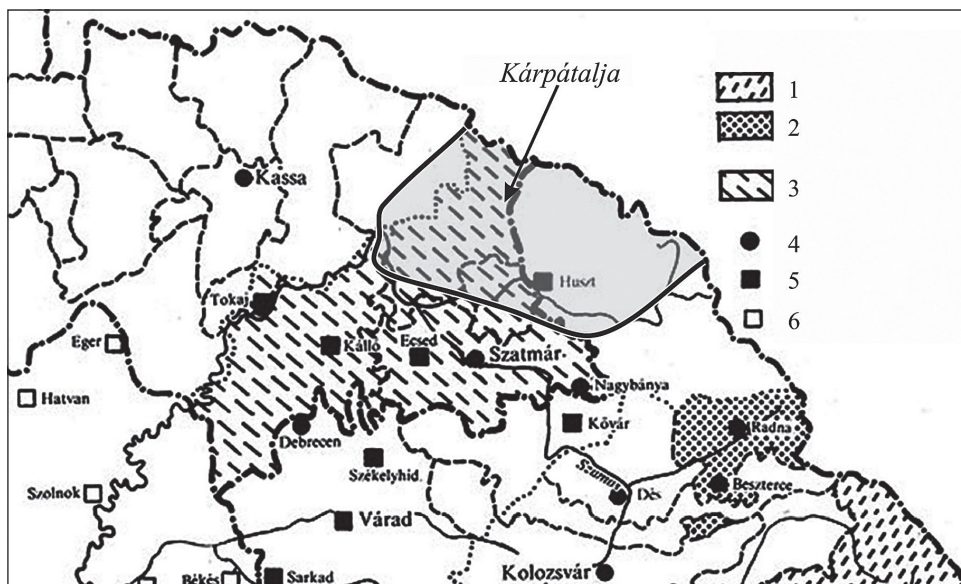
Az első világháborút követő békeszerződés Kárpátalja vasúthálózatát – mint oly sok vasútvonalat Közép-Európában – kettévágta.¹¹ A Bustyaháza-Máramarossziget-Rahó- Körösmező vasútvonal Máramarosszigeten keresztül vezető vonala Romániához került. Ez a helyzet igen hátrányos a mai Kárpátalja, de Ukrajna számára is. Mert nem csak a máramarosi térségben kitermelt nyersanyagokat, árukat nem lehet közvetlenül a térség központjába Ungvárra szállítani, hanem a Dél- és Kelet-Ukrajnából érkező vasúti szállítmányok sem érkeznek közvetlenül a megyébe, hanem előbb a Kárpátokat megkerülve több száz felesleges km-t megtéve Lviv megyén keresztül éri el a nemzetközi szállítási útvonalakat, megnehezítve ezzel Ukrajna és Kárpátalja kapcsolódását a nemzetközi tranzitszállításokhoz.

A hiányzó kb. 10-15 km vasútvonal kiépítése lehetővé tenné Kárpátalja keleti részének bekapcsolását a szállítási útvonalakba, és ezzel együtt a vállalkozások és a turizmus fellendítését is elősegítené. Lehetővé tenné Kárpátalja keleti részének – a hegyi turizmus központjának – közvetlen Kelet és Dél-Európából való megközelítését vonaton. Ez bármilyen turisztikai fejlesztés alapfeltétele.

Közel száz év óta akadályozza a forgalmat a hiányzó pályaszakasz és ismereteim szerint pótlása nem szerepel semmilyen fejlesztési tervben. Kárpátalja megye

rövidtávú fejlesztési programja: A Zakarpattia Oblast gazdasági és társadalmi fejlődését elősegítő program 2012-ben, és a fő fejlesztési irányok a 2013. és 2014. évben (Kárpátaljai Regionális Tanács Ungvár 2011/12/30 №391.), a közlekedésről szóló 4.3.1. pontja szerint továbbra sem szerepel a tervek között Kárpátalja kelet-nyugati vasúti forgalmának helyreállítása. Továbbra is csak az eddigi fővonal fejlesztését a Csop-Lviv vonalat tervezik (két vágányúsítás, alagútépítés).

4. ábra Az Erdélyi Fejedelemség határának meghatározása a Váradi Békében.

Jelmagyarázat: 1 – Székelyföld; 2 – Királyföld (Szászok földje); 3 – A bécsi békében Bocskai személyes birtokaként átengedett terület, halála után visszaszállt (1606); 4 – Fontosabb város; 5 – Királyi és erdélyi végvár; 6 – Török végvár.

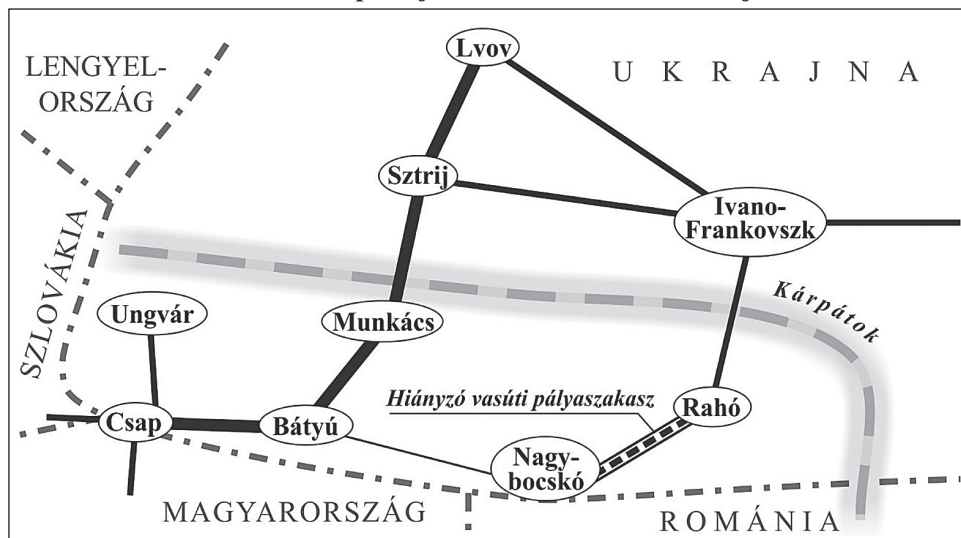
Forrás: Makkai László-Mócsy András szerk. (1986): Erdély története. Akadémia Kiadó Budapest. 424. old.

Nem szerepel a tervben Batyevo állomás korszerűsítése és főként a személyszállítás feltételeinek javítása sem. Pedig ez az állomás a személy- és teherszállítás kulcsa a megyében a megyeszékhely és a megye vasútvonal melletti településeinek vasúton történő elérhetőségéhez. Itt keresztezi egymás a Csop-Batyevo-Mukacsevo-Lviv vasútvonal a Kárpátalját nyugat – kelet irányba átszelő vasútvonallal.

A vasúti szállítás komoly nehézségekkel küszködik Kárpátalján, – annak ellenére, hogy a Csop és Batyevo között fekvő vasúti átrakó európai mértékkel mérve is jelentős – mert átszállás nélkül csak Mukacsevből és Csopról lehet vonaton eljutni Uzsgorodra, a többi megyei városból nem. Nincs a megye nagyvárosai között köz-

vetlen vasúti kapcsolat. A vasút, mint személyszállítási eszköz nem jut szerephez Kárpátalján. Gyakorlatilag a közútra kényszerül a teljes személyforgalom.

5. ábra Kárpátalja vasúti vonalainak sémája

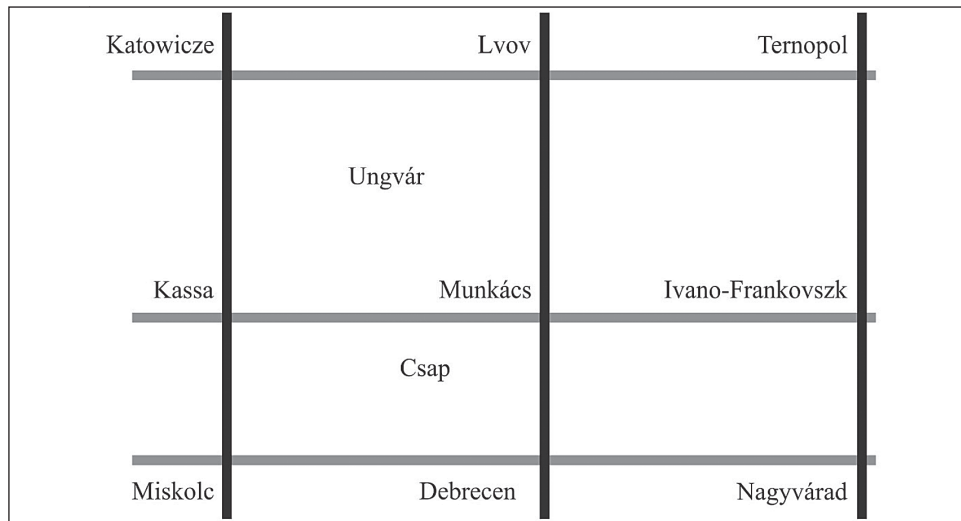
Forrás: A szerző saját szerkesztése

A vasúti teherszállítás megyén belül sem éri el azt a színvonalat, amit elérhetne a hiányzó vasúti szakasz miatt. A kárpátaljai ásványanyagok, faáru jelentős része Lviven keresztül kerül vissza a megyébe feldolgozásra, vagy tranzitálásra. Ez igen jelentősen megemeli a költségeket, miközben bevételtől fosztja meg a megyét. A vasúti forgalmat Lvivben szervezik és irányítják. Itt van a Vasúti Igazgatóság központja. Erős lengyel nyomás nehezedik Ukrajnára, hogy a vasúti teherszállítás irányát megváltoztassa és ne Kárpátalján keresztül bonyolítsa le a forgalmat, hanem Lviv-Krakkó-Katowice vonalon keresztül csatlakozzon az európai VI-os korridorhoz¹² és ne Csopnál az V-ös korridorhoz. Kárpátaljának nagy erőfeszítéseket kell tennie, hogy a nemzetközi vasúti teherszállítási forgalomban ne csökkenjen tovább a szerepe.

A vasúti teherszállítás legnagyobb megrendelője Kárpátalja térségében a Rail Cargo, az osztrák állami vasút társaság (ÖBB) leányvállalata. Nem véletlen, hogy évek óta részt vesz a határforgalmi tárgyalásokon, egyeztetéseken. A Rail Cargo-nak teljesen mindegy, hogy az ukrán-szlovák-magyar határnál, vagy a lengyel-szlovák határnál veszi át a vasúti teherszállítmányokat továbbításra. Szlovákiának, Magyarországnak és Ukrajnának azonban nem, mert ha tovább csökken a vasúti tranzitforgalom a térségben, akkor az jelentős gazdasági potenciál veszteséget von maga után. A térség kiszorul a nemzetközi gazdasági vérkeringésből.

Amennyiben Kárpátalja vasúti közlekedési rendszerét ábrázoljuk egy koordináta rendszerben, akkor az alábbi képet kapjuk (lásd 6. ábra).

6. ábra Kárpátalja vasúti – közlekedési rendszer ideális helyzete.

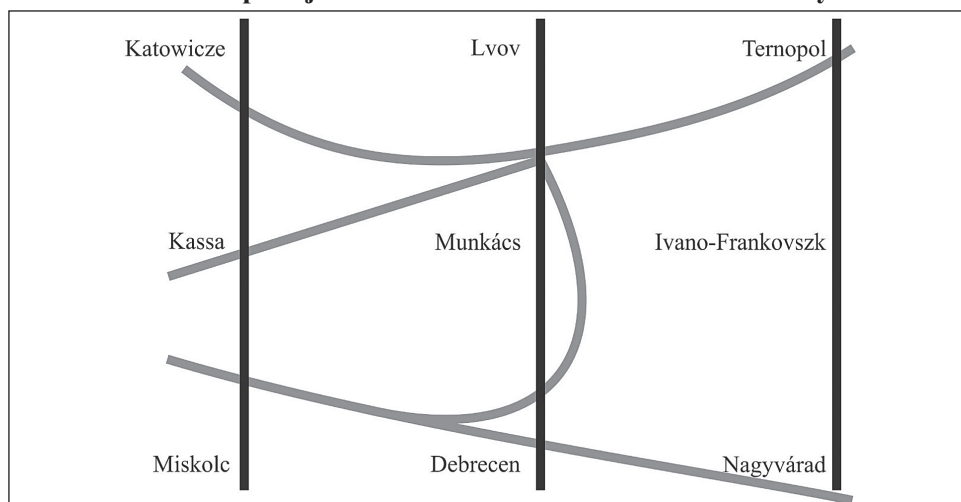
Forrás: A szerző saját szerkesztése

A Katowicze – Lviv és a Lviv – Ternopol vonal forgalmat von el Kárpátaljától. A Kassa felől érkező szállítás, főleg ha már eleve széles nyomtávon érkezik, meg sem áll Kárpátalján, hanem egyenesen halad Lvivig. Magyarország felől érkező vasúti szállítmányok úti célja nem Kárpátalja, hanem Ukrajna, Oroszország és a Távol – Kelet. Az áru átrakást követően azonnal elhagyja Kárpátalját. Látható, hogy az ideális helyzet teljesen eltorzul (6. ábra) és Lviv a tényleges közlekedés logisztikai jelentőségéhez képest fontosabb helyet tölt be a nemzetközi és a hazai közlekedésben. Ezen a helyzeten csak akkor lehet javítani, ha az áru megáll és valamilyen hozzáadott értéket kap Kárpátalján. Erre kiválóan megfelel a korábban meghirdetett ipari park program is.

A tranzit szállítások kárpátaljai hasznosítása szempontjából katasztrofális következményekkel járhat a Szlovákiában tervezett, Kassától a Dunai vízlépcsőig megépítésre kerülő széles nyomtávú vasútvonal megvalósítása, hasonlóan a lengyel törekvések hatásához. Ebben az esetben Csop és Batyevó minden jelentőségét elveszti. Megszűnnek az átrakóban létesített munkahelyek és az ahhoz kapcsolódó szolgáltatások.

Vagyis a tranzit forgalomból adódó bevétel lényegesen lecsökken, a forgalom nem áll meg. Kárpátalja nem részese lesz a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak, hanem csak a tranzitforgalomból itt maradó környezetszennyezés elviselője.

7. ábra Kárpátalja vasúti – közlekedési rendszer valós helyzete

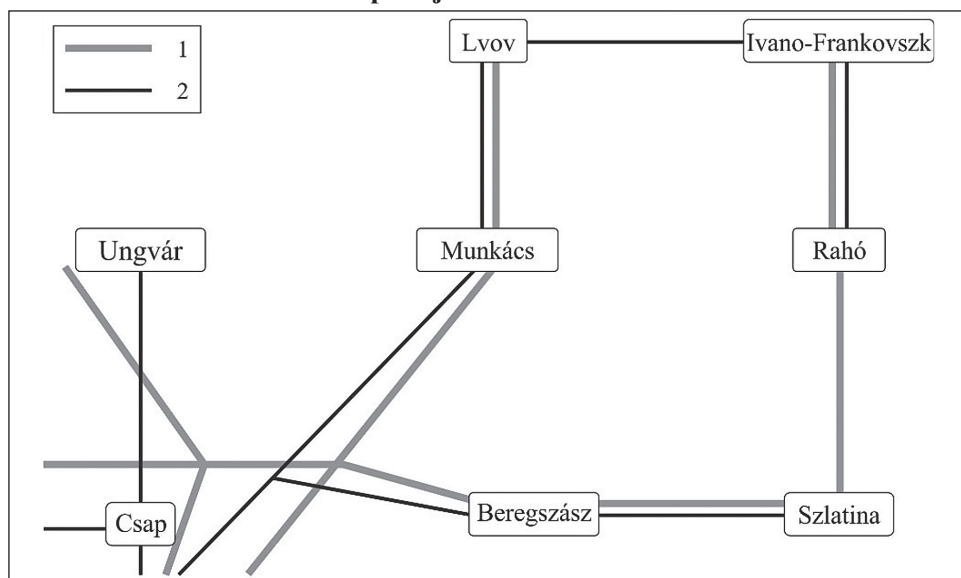

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Kárpátalja közvetlen vasúti határforgalmi helyzete egyoldalú. Szlovákia felé viszonylag jól biztosított a vasúti forgalom. A magyar-ukrán/Kárpátalja viszonylatban hosszú határszakaszon azonban határozottan kevés a Záhony-Csop és a Batyevó-Eperjeske vasúti határátkelő, miközben végig a határral párhuzamosan halad a vasútvonal. Érdemes volna megvizsgálni egy Beregszász-Fehérgyarmat-Csenger-Szatmárnémeti vasútvonal kiépítésének lehetőségét. Ez a vasútvonal nagyrészt már ma is létezik, másrészt sík vidéken keresztül biztosítaná Szlovákia-Kárpátalja-Magyarország-Románia összeköttetését, a hegyeket kikerülve.

Ha az előbb már használt koordinátarendszerben ábrázoljuk Kárpátalja belső rendszerét, akkor a következő képet kapjuk. (8. ábra) Látható, hogy az Uzsgorod-Mukacsevo-Beregovo-Csop települések által határolt terület közlekedési infrastruktúrával a sűrűség tekintetében nyugat-európai szinten ellátott terület. Ezen a területen gyakorlatilag csupán a szolgáltatások és a mellékútvonalak színvonalát kell európaira emelni ahhoz, hogy jelentős fejlődés következzen be. Ipari szolgáltató terület jelenleg csak Csapon és Salamonban található. Azt követően a nemzetközi főútvonalon, nevezetesen az V. európai TEN-T korridoron csak 70 km-re Munkácson található. Kárpátalján nincsenek jelentős speditőr vállalati képviseltek, kamionterminálok. Nem épült ki a szolgáltató tevékenység. Hozzá kell tenni azonban, hogy a szóban forgó négyszögtől keletre a megfelelő, sőt sok esetben az alapinfrastruktúra is hiányzik.

8. ábra Kárpátalja közlekedési szerkezete.

Jelmagyarázat: 1 – Közút; 2 – Vasút.

Forrás: A szerző saját szerkesztése

2.3. Kárpátalja közúti helyzete

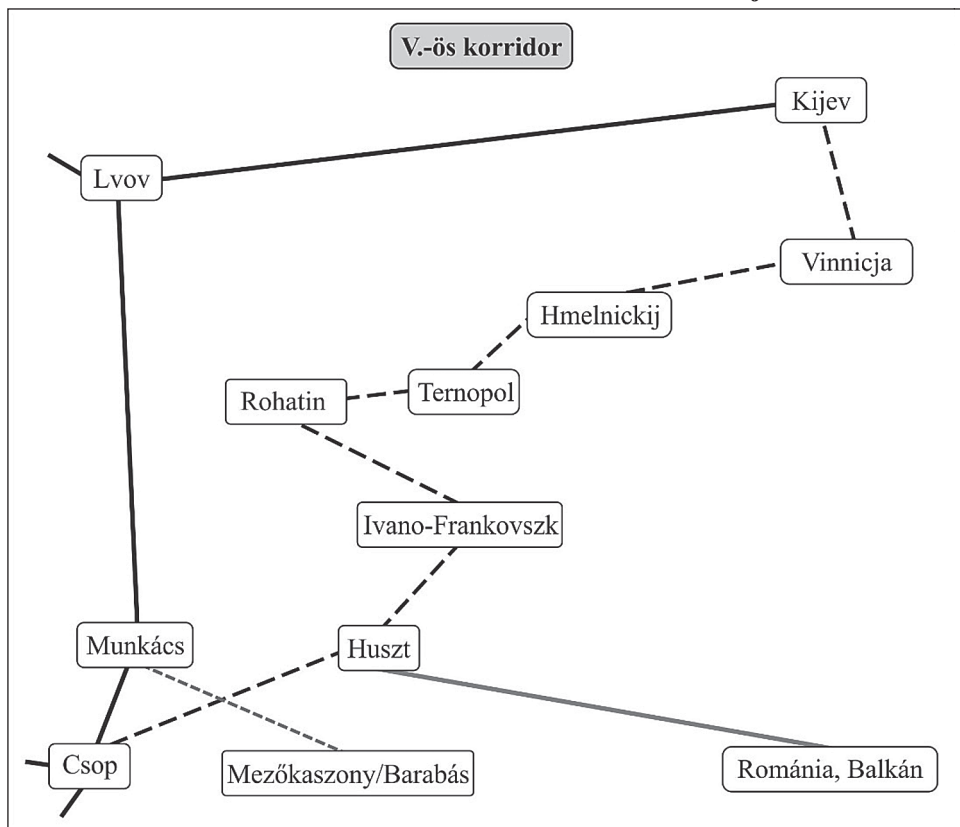
Kárpátalja közúti magisztráléja a Csap-Mukacsevo-Lviv főút mely a TEN-T hálózat az V. korridor része. Az V. korridor több ágból tevődik össze. Jellemző, hogy a magyar kiadványokban csak és kizárólag a Zágráb-Budapest-Ungvár útvonal, míg a szlovák kiadványokon a Zágráb-Bécs-Pozsony-Kassa-Ungvár útvonal kerül megnevezésre. Ungvártól egyenes útvonal vezet Lvivig.

Sajnálatos módon, 2007-2014 évek fejlesztési beruházásai programjában szereplő útfejlesztések közül még nem került megvalósításra – sőt el sem kezdődött – Ukrajnában:

- 1). a Lisboa-Triest-Budapest-Kiev autópálya ukrainai szakaszának kivitelezése,
- 2). a Kiev-Vinnytsia-Khmel'nyts'kyi-Ternopil-Rohatyn-Toronyi (Вишківський) hágó- Khust autópálya építésének előkészítése és kivitelezése (9. ábra)
- 3). az ukrán-magyar határ Косонь-Barabás autópálya határátmenet feltételeinek megteremtése

Nyugat-Ukrajnában a vasúti szállításokhoz hasonlóan a közúti szállítások első elosztóhelye is Lviv. Lehetőség van az Ungvár-Ivano Frankovszk irányában is forgalom közvetlen lebonyolítására, azonban ez az útvonal jelenleg alkalmatlan a nemzetközi kamion forgalom levezetésére.

9. ábra. Az V-s korridor alternatív útvonala Ukrajnában

Forrás: Szerkesztette: A szerző saját szerkesztése

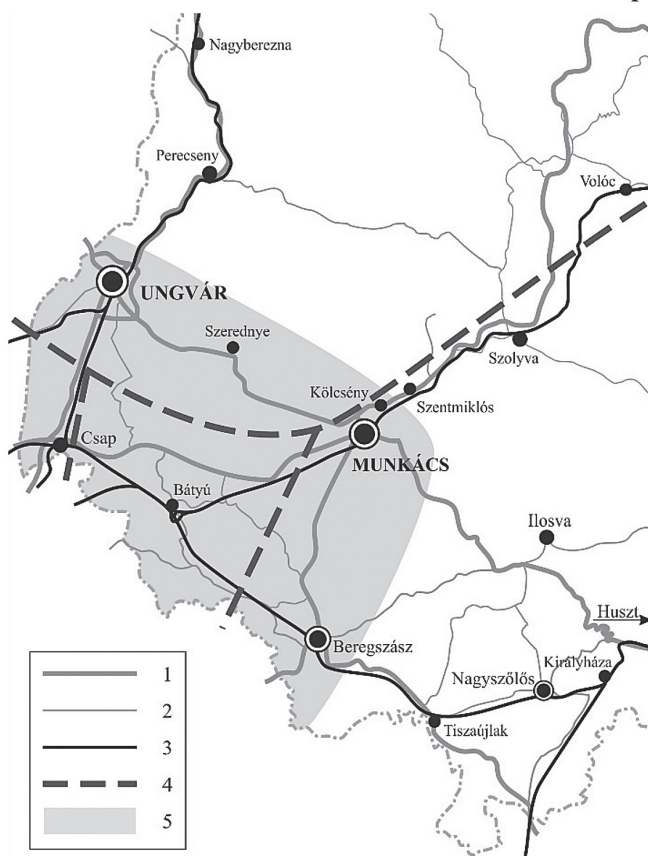
Figyelmet érdemel azonban, hogy a valóságban Kárpátalja területének fő közlekedési útvonala ez a nyugat-kelet irányú útvonal, és nem az V. korridor. Ez az egyetlen útvonal biztosítja Kárpátalja számára a megyei adminisztrációs központ elérését a megye legtávolibb térségéből is. Ez a legfontosabb feladata. A Kárpátok magasabban fekvő településeiről a forgalom le-, és felvezetése a megye életében alapvető fontosságú, mert semmilyen más közlekedési infrastruktúra nem áll rendelkezésre a forgalom bonyolításához. (A még üzemelő kisvasutakat is felszámolják.) Akár a munkavállalót akarják elvinni a munkahelyre, akár a munkahelyet akarják elvinni a lakóhelyre az, csak ezen az útvonalon lehetséges. Megállapítható, hogy míg Kárpátalja tranzitforgalomban való részvételéhez elsősorban a vasúthálózatot kell helyreállítani, addig a megye belső gazdasági érdeke a közúthálózat megerősítése, fejlesztése. Annál inkább, mert ez az útvonal rendkívüli mértékben kitett a természeti, környezeti károknak (földcsuszamlásveszélyes)-

2.4. A vízi szállítások

Kárpátalján – mint ahogy a Tisza teljes vonalán – az 1763-87. évek között valósult meg a Tisza folyómedrének és árvízjárta területeinek első felmérése. Az 1830-as rendkívüli árvíz következtében ismételtelen felmérték a Tisza árvízjárta területeit, ez összesen 1 963 700 ha.¹³

A Tisza Kárpátalja határáig igen sebes folyású, majd Magyarországra átlépve folyása lelassul, medre szélesedik. Árvíz szempontjából ez az egyik legkritikusabb szakasz. A folyó Csapnál újra érinti Kárpátalját, majd a szlovák határtól végleg délre fordul. Itt találjuk a felső szakasz legszélesebb árterületét. Ez a széles árter nehezíti egy esetleges magyar – szlovák hid megépítését.

10. ábra. Infrastruktúrával kiemelten ellátott terület Kárpátalján.

Jelmagyarázat: 1. Főbb közlekedési út; 2. Egyéb út; 3. Vasútvonal; 4. Tervezett autópálya; 5. Infrastruktúrával kiemelten ellátott terület.

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A XIX. század végéig Kárpátalja legfontosabb, sőt egyetlen teherszállítási útvo-
nala a Tisza volt. A Tisza az egyik legfontosabb kapocsá vált a hegyvidék és a
síkság, az erdők és a pusztá, a sóbányák és az állatokban bővelkedő alföldi legelő-
területek között. A folyó mellett fűrészmalmokat és sóházakat létesítettek, a tutajjára
ácsolt rönköket általában sóval megpakolták, s a dupla szállítmány együtt érkezett
meg az Alföldre. Tiszaújlak jelentős szerepet játszott a só szállításában: kamarai
sóhivatallal, hajókikötővel rendelkezett. Az aknaszlatinai sóbányákból kitermelt sót
tutajokon szállították Tiszaújlakra majd kisebb hajókkal szállították tovább a folyón
és szekereken az ország belseje felé. (Ugyanakkor az osztrákok igyekeztek az oszt-
rák sóbányák termékeinek piacot biztosítani a kárpátaljai és erdélyi sóbányák hát-
ránnyára.) A tutajozás mellett fokozatosan tért hódított a hajóközlekedés; először az
áru-, majd a személyszállítás is. 1880-ban a vasútvonal elérte Aknaszlatinát, s attól
kezdve a sót már vasúton szállították tovább a távolabbi piacterületekre. Ezt köve-
tően a rönkfát, a faszenet, a gyümölcsöt, a malom,- és egyéb köveket még mindig a
tutajok szállították az alföldi városokba.¹⁴ A XIX. századot követően a Tisza, mint
szállítási útvonal jelentősége erősen lecsökkent, sőt mára pedig meg is szűnt.

A XX. század végén ismételten felmerült a folyó hajózhatósága a Felső-Tisza
térségében. Azonban az állandó medermélység csak Dombrádtól (Magyarország
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) lefelé teszi lehetővé a folyamatos szállítást, bár
Szolnok térségében más problémák is felmerülnek. A kárpátaljai szakasz hajózha-
tóságához azonban duzzasztani kellene a folyót, ez ma Magyarországon politikai
szempontból elég nehezen elképzelhető. (ld. Gabčíkovo vízlépcső) A Tisza Mára-
marosszigettől gyakorlatilag határfolyó egészen a szlovák–magyar–ukrán hármas
határig. Ez a tény az önálló ukrán döntéseket ellehetetleníti. Ez azt is jelenti, hogy
a Tiszán Máramarosszigettől csak a szomszédos országgal közösen fejleszthet
Ukrajna. Viszont a Tisza vízgyűjtő területén, főként Kárpátalja keleti részén fel-
használhatók a szlovákiai tapasztalatok: a vizek visszatartása, víztározók építése,
vízi erőművek létesítése a tájvédelmi szempontok figyelembe vételével. (erőmű-
vek, vezetékek, tartószerkezetek tájba illesztése, álcázása) Energiatakarékos erő-
művek létesítésével és üzemeltetésével jelentős bevételhez juthatna Kárpátalja,
Ukrajna. Emellett céltudatos, szakosodott turisztikai programok (horgászat, raf-
ting,) szintén népszerűvé tennék a térséget.

2.5. Légi közlekedés

Az ungvári repülőtér 1926-ban épült. A XX. század közepéig elsősorban kato-
nai célokat szolgált ezt követően polgári repülőtér lett. Többször indították újra
a menetrend szerinti járatokat. Érdekessége a repülőtérnek, hogy a le és felszálló
gépek csak Szlovákia légtérének használatával tudnak közlekedni. A munkácsi
katonai repülőtér polgári célokra való átalakítása folyamatban van. A Lvivi rep-
tér felújítása és átalakítása egy nemzetközi színvonalú nagybefogadó képességű
reptérre, mely alkalmas lenne évente 10 millió ember utazási igényeinek kielégíté-

sére, elsődleges feladattá nőtte ki magát az ukrán – lengyel rendezésű Labdarúgó Európa Bajnokság megrendezésekor. Az Ungvári és Munkácsi repülőterek nem csak az üzleti élet számára fontosak, hanem, mint a túrizmus, a téli sítúrákra távolról érkezők számára is a megközelíthetőség korszerű formája is, melyek a Kárpátok Visó – völgyi, Feketevízi, (Чорногірський) gerincét célozzák meg. Az Ungvári repülőtér kifutópályája meghosszabbításának és egy úgy nevezett „Kárpáti Shannon”^{*} létrehozásának érdekében célszerű lenne bevonni a munkába a nemzetközi, elsősorban magyar, szlovák és cseh befektetőket. Ellenkező esetben fenn áll annak a veszélye, hogy a repterek működését véglegesen megszüntetik.

3. Logisztikai központok

Kárpátalja dél-nyugati területe, a szlovák-magyar-ukrán határ térsége kb. 100 km-es sáv mélységben infrastruktúrával kiemelten ellátott terület lesz/lehet, a tervezett fejlesztések befejezését követően.¹⁵ Az Ungvár-Munkács-Beregszász-Csap által határolt terület alkalmas lesz kiemelt – nemzetközi – szintű szolgáltatások biztosítására. Ehhez azonban kevés a vasúti fővonalak további korszerűsítése, a tervezett autópálya nyomvonalak megépítése. Biztosítani kell az elérhetőségüket, de alapkövetelmény hogy ezt is nemzetközi szinten kivitelezettek legyenek. Kárpátalján fel kell készülni arra a Magyarországon és Szlovákiában már tapasztalható esetre is, hogy a nemzetközi vállalatok képviselői, vezetői, bár Kárpátalján dolgoznak, de nem ott laknak életvitelszerűen, nem ott telepednek le családotul. Ami azt is jelenti, hogy a Kárpátalján megtermelt jövedelmüket más országban költik el. Tizsasalomon és Csap településeken már működik a nemzetközi szállításokra épülő logisztikai, termelő és raktározási szolgáltató bázis, valamint Ukrajna Lengyelországgal, Belorussziával és Oroszországgal kapcsolatos határtérségében is működik több logisztikai központ. Szükségszerű e működő logisztikai központok tevékenységének összehangolása országosan és helyi szinten is. Kárpátalján azonban a valószínű adminisztrációs központ és a valószínű gazdasági-logisztikai központ

Ungvár, a megye adminisztrációs központja, nem csak a tranzitforgalomtól, hanem a megye egészétől elzártan közvetlenül a nyugati országhatár mellett található. A megye egészének kelet-nyugati és észak-déli forgalmi központja Munkács, a megye második legnagyobb városa. Alközpontja pedig Csap. A megye összes többi városa a tranzitforgalomban nem játszik meghatározó szerepet. (Helyi fontossága ettől még jelentős lehet. Lásd; Huszt). A térképre nézve azonnal szembevetődő Munkács központi elhelyezkedése. Egy, a légi forgalommal megerősített közúti, vasúti logisztikai központ egész Kárpátalja logisztikai működését képes volna szervezni. (lásd. 10. ábra). A kárpátaljai logisztikai központok együtt erőteljesebben tudnák képviselni érdekeiket. Ehhez szükséges lenne Ungvár politikai, oktatási, adminisztratív központ jellegének megerősítésére, valamint a megye

* Ipari és kereskedelmi vámszabad terület. Az Írországi Shannon Gazdasági Övezethez hasonló fejlesztési program

többsi városa megyén belüli funkcióinak fejlesztésére. Mind Kárpátaljának, mind a megyét övező európai uniós országoknak figyelmet kell fordítaniuk a helyi, csak néhány település gondját megoldó határon átnyúló fejlesztésekre is. Egy ilyen irányú fejlesztési program lehetőséget biztosítana Kárpátalja számára, hogy – vertikálisan és horizontálisan is – megfelelő pozíciókat szerezve beilleszkedjen Ukrajna gazdasági-logisztikai rendszerébe, érvényre tudja juttatni sajátos érdekeit.

4. Konklúziók

A tanulmány alfejezeteiben áttekintettük Kárpátalja közlekedésének jellemzőit és logisztikai viszonyait, mindezek alapján az alábbi következtetések vonhatók le:

- 1). Kárpátalján sajátos egyirányú közlekedési rendszer alakult ki, melynek legfontosabb feladata biztosítani az ország központja, Kijev és a Közép-európai országok közötti forgalmat a legrövidebb útvonalon. Ennek fejlesztő hatására csak a közlekedésben érvényesül, ezért közlekedési szempontból a megye jelentős része, területének közel 80%-a elmaradott, hátrányos helyzetbe került, melyből saját erejéből képtelen kikerülni.
- 2). A megyei fejlesztési terveköl és a szakértőkkel való egyeztetésekböl egyértelműen kiderült, hogy jelenleg az ukrán gazdaság nem képes jelentősebb fejlesztéseket generálni az európai TEN-T V. korridortól keletre, illetve Ungvártól északra fekvő területeken. Ehhez csak az Európai Unió határon átnyúló fejlesztési programjai tudnak fejlesztési forrásokat biztosítani.
- 3). Kárpátalja, sőt egész Ukrajna kiemelt „zászlóshajó” fejlesztési programja lehet az Európai V. korridorhoz kapcsolódó kárpátaljai fejlesztési program, kiemelten a szolgáltató tevékenységek teljes vertikuma.
- 4). A kárpátaljai fejlesztési tervek készítésekor figyelembe kell venni:
 - Ukrajna közigazgatási rendszerét és gyakorlatát, azt a körülményt, hogy
 - Ukrajna gazdasági fejlesztési kérdéseit Kijev érdekei és nem az EU érdekei alapján határozzák meg.
 - Ukrajna közigazgatási és területfejlesztési jelenlegi rendszere alapján csak azok a fejlesztési programok reálisak, melyek nem ellenkeznek a felsőbb közigazgatási döntési jogkört gyakorló kijevi, lvivi vezetői elképzelésekkel, tervekkel. Beleértve regionális közúti közlekedési struktúrákkal és a vasúti közlekedéssel, melyek központja Lviv.
 - A megye települési és gazdasági szerkezete 1920 – 1940 (Csehszlovák) valamint 1960 – 1990 (Szovjetunió) között kialakult, alapvetően ez a szerkezet ma is a meghatározó. Ahogy a szlovák határtól haladunk keletre, úgy csökken az ipari üzemek száma, és ezzel együtt azok működéséhez szükséges infrastruktúra kiépítettsége is. Az itt beruházni szándékozónak számolniuk kell, hogy a közvetlen beruházási programon felül az eredményes tevékenységükhöz egyéb infrastrukturális beruházásokat is meg kell valósítaniuk.

- Számolniuk kell a Szovjetunió örökségeként, helyenként még mindig meglévő életszémleléttel, a külföldiekkel való kapcsolatokban
- 5). Kárpátalja fejlesztési lehetőségeit nem a megye szükségletei, hanem Ukrajna gazdasági fejlettsége határozza meg. Ukrajna jelenlegi fejlettsége pedig nem teszi lehetővé a sajátos megyei programok megvalósítását. Kijelenthető, hogy Ukrajna belső erőből Kárpátalja fejlesztési igényeit egészében megoldani nem tudja belátható időn belül, és csak egy-egy rész problémát tud kezelni napjainkban.
 - 6). Ungvár és a Tatár-hágó közötti közlekedési infrastruktúra helyzete gyakorlatilag lehetetlenné teszi a megye egészének fejlesztését. Azonban Szlovákia, Magyarország és Románia jelentős segítséget tudna nyújtani az EU-s fejlesztési programok felhasználásával a határtérség fejlesztésére, mert a megyén végig vezető főútvonal jelentős része végig a határsávban halad. Ez jelentős könnyebbséget jelentene Ukrajnának és Kárpátaljának a közlekedés modernizálásához
 - 7). Kárpátalja fejlesztésének nehézségét nem csak a források hiánya teszi nehezzé, hanem a megye természeti adottsága is. Nyugat – kelet irányban, déli kerülővel, egy út vezet nagyrészt a határsávban a hegyek lábánál, a Tisza mellett végig a megyén. Erre merőleges a Kárpátok völgyeivel párhuzamosan két út észak – déli irányban. A két út közül az egyik az európai V. korridor. Ez azt jelenti, hogy a megye hegyek közötti északi és középső települései közvetlenül nem érhetőek el, csak a völgyben lefelé haladva a hegy lábáig és a következő völgyben ismét fel a hegyre a településig. Ez a helyzet a hegyek közötti települések közvetlen bevonását az ipari beruházásokba gyakorlatilag lehetetlenné teszi. Ezekre a településeken csak helyi jelentőségű, hegyi nyersanyagok feldolgozása, esetleg háziipari fejlesztések lehetségesek. A Kárpátok gerincén új útvonal építésének költségei sohasem térülnének meg. Megállapítható, hogy az V-ös korridortól keletre ipari fejlesztésekre csak olyan települések alkalmasak, melyek a nyugat–keleti főútvonal mentén egy-egy, a hegyekről levezető völgyekben található utak kereszteződésében fekszik. Ezek gyakorlatilag megegyeznek a történelem során kialakult kárpátaljai városokkal.

JEGYZETEK

1. Dr. Ph. D. Bajor Tibor, főiskolai tanár Kodolányi János Főiskola.
2. A Magyar Északkeleti Vasút Építésének Története. Budapest, 1984. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Könyvtár. Ktj: D 1520. Lásd még Frisnyák Zsuzsa (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
3. Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In. Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75.

- old; Gulyás László-Szávai Ferenc (2015): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15.-1944. október 23. In: Fábián Attila szerk. (2015): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron. 13-28. old; Györi Róbert-Hajdú Zoltán szerk. (2006): Kárpát-medence: Települések, tájak, régiók, térstruktúrák. Pécs-Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó.
4. A Magyar Északkeleti Vasút Építésének Története. Budapest, 1984. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Könyvtár. Ktj: D 1520.
 5. A Magyar Északkeleti Vasút Építésének Története. Budapest, 1984. Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Könyvtár. Ktj: D 1520.
 6. Horváth (2000): A záhonyi vasúti csomópont története. Záhony, Közlekedéstudományi Egyesület Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területi Szervezetének Pályafenntartási Szakcsoportja. Második kiadás.
 7. Kárpátalja 2007.november 9. VII. évfolyam 45 (365) szám online hetilap
 8. Horváth (2000): A záhonyi vasúti csomópont története. Záhony, Közlekedéstudományi Egyesület Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területi Szervezetének Pályafenntartási Szakcsoportja. Második kiadás.
 9. Dr. Diós István, Dr. Viczián János szerk. (2009): Magyar Katolikus Lexikon.Szent István Társulat Budapest.
 10. Lehoczky Tivadar (2011): Bereg vármegye monográphiája. Historiaantik Könyvesház Kiadó.Budapest.
 11. Majdán János (2001): A vasút szerepe a trianoni határmegállapításokban. Rubicon. 8–9. old. és 63–67. old.
 12. Evropejskijj Sojuz i globalizaciejj mirovoj ehkonomiki, Bjulleten' OSZhD 2002/1
 13. Vajk Ödön (2003): Hová tűnik a Tisza medre? Közép-Tisza vidéki környezetvédelmi és vízügyi igazgatóság Szolnok
 14. Kárpátalja Online hetilap 2010. január 18. X. évf. 2. sz (469. sz.)
 15. A XXI. század elvárásainak megfelelő stratégiai logisztikai raktárbázis megvalósítása. BHZ BAUMEISTER Építőipari Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. 2004. Továbbá lásd még az alábbiakat: A magyar-ukrán határtérség közös fejlesztési koncepciója. Excellence Rt. 2002; Bajor Tibor (2008/a): A határ menti ipari fejlesztés kérdései. In: Galó Miklós–Kiss Lajos András–Kukla Krisztián–N. Szabó József (szerk.): A tudásteremtő fakultás eredményei, Inventárium 2008. Nyíregyháza. Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara. 269–274. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Rendeletek, törvények

146/2002. (VI. 29.) Korm. rendelet az ENSZ Transz-Európai Vasúti Együttműködési Alapítványi Egyezményről (TER) szóló, Genfben, 1992. december 17-én kelt Megállapodás 2001-2005 közötti időszakra történő meghosszabbításáról, valamint a Megállapodás, melléklete és függelékei egységes szerkezetben történő kihirdetéséről.

Az Országgyűlés 35/1998. (III.20) O.GY. határozata. Az Országos Területfejlesztési Konceptióról.

Szakirodalom

A XXI. század elvárásainak megfelelő stratégiai logisztikai raktárbázis megvalósítása. BHZ BAUMEISTER Építőipari Kereskedelmi és Szolgáltató Kft. 2004.

A magyar–ukrán határtérség közös fejlesztési koncepciója. Excellence Rt. 2002.

Bajor Tibor (2007/a): Az ipari parkok tapasztalatai Magyarországon. In: Lácza Magdolna (szerk.): Magyar Tudomány Napja tudományos konferencia, 2007. november 2. Nyíregyházi Főiskola, Gazdasági és Társadalomtudományi Kar. 23–32. o.

Bajor Tibor (2008/a): A határ menti ipari fejlesztés kérdései. In: Galó Miklós–Kiss Lajos András–Kukla Krisztián–N. Szabó József (szerk.): A tudásteremtő fakultás eredményei, Inventárium 2008. Nyíregyháza. Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara. 269–274. o.

Bajor Tibor (2008/b): Záhony település térségi viszonyai az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. In: Buday Sántha Attila–Zemplényiné Bartha Júlia (szerk.): Évkönyv 2008 Pécs, PTE Közgazdaságtudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. 7–19. o.

Bajor Tibor (2010): Záhony, a vasút és a vasúti átrakó Doktori disszertáció Pécs Tudományegyetem

Baranyi Béla (2005): Hungarian–Romanian and Hungarian–Ukrainian border regions as areas of co-operation along the external borders of Europe. Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences.

Makkai László–Mócsy András–Szász Zoltán szerk. (1986): Erdély története I.-III. Akadémia kiadó Budapest

Erdősi Ferenc (1996): A Kárpát-medence közlekedési hálózatának alakulása és nemzetközi kapcsolódásai. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza MTA Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Besenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék. 225–238. o.

Erdősi Ferenc (1998): A transzeurópai hálózatok hatása a területi fejlődésre. – Tér és Társadalom. 3. 27–50. old.

Frisnyák Zsuzsa (2001): A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Frisnyák Zsuzsa (2007): Áruforgalom, áruszállítás és a magyarországi vasutak (1895). Vasút–ember–tér kapcsolatok. Budapest. Doktori értekezés. Kézirat.

- Grasseli Gábor (1995): Az ipari park, mint az Észak-alföldi régió fejlesztésének lehetséges alternatívája. – Gazdaság és Társadalom. 3-4. szám 66–100 old.
- Gulyás László (2009): Kárpátalja 1918 előtt. In. Baranyi Béla (szerk.): Kárpátalja. MTA Regionális Kutatások Központja-Dialóg Campus Kiadó. Pécs-Budapest. 65-75. old.
- Gulyás László-Szávai Ferenc (2015): Egy régió visszaintegrálási kísérlete, avagy Kárpátalja a magyar állam keretei között, 1939. március 15.-1944. október 23. In. Fábián Attila szerk. (2015): Otthon a Kárpát-medencében. Területfejlesztési Szabadegyetem 2011-2015. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kara. Sopron. 13-28. old.
- Győri Róbert-Hajdú Zoltán szerk. (2006): Kárpát-medence: Települések, tájak, régiók, térsztruktúrák. Pécs-Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó.
- Horváth Ferenc (2000): A záhonyi vasúti csomópont története. Záhony, Közlekedéstudományi Egyesület Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területi Szervezetének Pályafenntartási Szakcsoportja. Második kiadás.
- Illés Iván (1997): A regionális együttműködés feltételei Közép- és Kelet-Európában. Tér és Társadalom. 2. szám 17–28. old.
- Kis Éva (2001): A hazai ipari parkok néhány jellemző vonása. Falu, Város, Régió. 9. 17–22 old.
- Majdán János (2001): A vasút szerepe a trianoni határmegállapításokban. Rubicon. 8–9. old.
- Máté László-Széles András (2012): „A Transzfer Technológia és Beruházás, mint az innovációs gazdaság fejlesztés része. „Kárpátalja”. Történelem / Perspektívák / Modernség/. Külföldi kereskedelmi és befektetési tevékenységek. 2012. №5, 52 – 53.
- Miklovda, Vaszilij P.-Galó Miklós (2008): A vállalkozásfejlesztés regionális stratégiája Ukrajnában. Nyíregyháza, Krúdy Könyvkiadó.
- Ruszin Emil (2002): Közép-Kelet-Európa regionális gazdasági kapcsolata, különös tekintettel a Magyar Köztársaság és az Ukrán Köztársaság közötti kapcsolatok lehetőségeire. Budapest–Uzsgorod, Misztecka linija.
- Volter Edina (2000): Vámszabad területek és térszervező szerepük Magyarországon. – Tér és Társadalom. 2–3.szám 99–108. old.
- Vajk Ödön (2003): Hová tűnik a Tisza medre? Közép-Tisza vidéki környezetvédelmi és vízügyi igazgatóság Szolnok
- Volodymyr Pryhodko (2012/a): Investment-Oriented Model for the Development of Territorial Systems // Public Policy and Economic Development: scientific and production journal. – Issue 2. Mykolayiv. Publisher Yemelyanova T.V. 16-21. old.
- Volodymyr Pryhodko (2012/b): A Területi-termelési komplexumok beruházási fejlesztése. Elmélet és módszertan. DONECK. Jugo-Vosztok.

Bagdi Róbert*

TELEPÜLÉSNEVEK UNG ÉS BEREK VÁRMEGYÉBEN AZ I. VILÁGHÁBORÚT MEGELŐZŐ KÉT ÉVTIZEDBEN

*NAMES OF THE SETTLEMENTS IN UNG AND BEREK COUNTY IN
TWO DECADES BEFORE WORLD WAR I*

ABSTRACT

The conflict of modernisation efforts and the ethnic question generated tensions (also) over the settlement names in Hungary during the dualistic era. Around 12 thousands different settlements existed in Hungary before World War I, but in many cases several settlements (in different districts) used identical names: 18 villages used for example the name of 'Kisfalud' according the Official Settlements' Register in 1863. It also happened that a settlement had more than one name at the same time. The similar or the identical settlement names caused confusion during the everyday life, e. g. in connection with post, railway, or compulsory military services. The Law of 1898 ordered the Hungarian Register Committee of Settlements to assign one official name for each settlement (and also its orthography). More than half the settlements in Ung and Bereg County had got new official names by 1904. Geographical division of the settlements with new official names in Ung and Bereg County are shown on compiled maps. Many villages had new 'Hungarian', 'or 'Magyarized names', e.g. Verbiás, Bablyuk, Ploszkópatak and Petruszavica united under the official name Verebes around the millennium. The Hungarian 'Veréb' means 'Sparrow' in English; however none of the original four names was connected to sparrows.

1. Bevezetés

A dualizmus kori Magyarországon a modernizáció és a nemzetiségi kérdés a településnevek esetében is összefonódott, és ellentéteket generált. A 19. századi Magyarországon mintegy 12 ezer település létezett, de számtalanszor előfordult, hogy egy vagy több település azonos nevet viselt, továbbá egyes településeknek több neve is használatban volt, abban az esetben, ha például több etnikum élt az adott településen. A formailag megegyező településnevek közül például országszerzte 18 Kisfalud, 13 Csehi, 9 Almás, 5 Szenterszébet nevű település volt bejegyezve az 1863. évi helységnévtárban. Magyarországon a dualizmus korában érett meg a helyzet arra, hogy a települések történetileg kialakult nevét rendszerezzék. A

* Dr. Bagdi Róbert főiskolai docens, Szolnoki Főiskola

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal akkori elnöke, Dr. Jekelfalusi József az alábbiak szerint indokolta meg e munka szükségességét: „Nemzeti és kulturális szempontok mellett a mindennapi élet gyakorlati következményei, különösen pedig a posta-, a távírda-, és vasúti szolgálat igényei, sőt a katonai behívások pontos kézbesítése tekintetéből és egyéb katonai szempontokból az ország védelmi érdekei is parancsolólag kívánják, hogy a község- és egyéb helynevek tekintetében a Magyarországon eddig uralkodott állapotok végre megszűnjenek.”²

A rendezés törvényi kereteit az 1898. évi IV. törvénycikk jelölte ki, amely rendelkezett az Országos Községi Törzskönyvbizottság felállításáról, amelynek feladata volt megállapítani, hogy minden településnek csak egy hivatalos neve legyen. E tanulmányunkban Ung és Bereg vármegyét tekintjük vizsgálati területünknek, rajtuk keresztül kívánjuk bemutatni, hogyan is alakult a gyakorlatban a településnevek sorsa, e rendezés során. Eredményeinket, például a megváltoztatott nevű települések földrajzi elhelyezkedését, saját szerkesztésű térképeken is bemutatjuk.

2. Ung és Bereg vármegye földrajzi jellemzői

2.1 A két vármegye természeti viszonyai

A természeti környezet meghatározó hatással van a települések elhelyezkedésére és sűrűségére, ezért röviden bemutatjuk a vizsgált terület természeti adottságait. A két vármegye Magyarország északi részének keleti peremét alkotta.³ Területüket szinte teljesen természetes határok jelölték ki, így északról az országhatárt képező Kárpátok gerince határolta, míg délről a Tisza folyó, így a kettő között – észak felől, déli irányba haladva – a térszín fokozatosan alacsonyodott le a Tisza völgyéig. A Kárpátok gerincén több hágót is találunk, például az Uzsoki-hágót és a Vereckei-hágót. E vonulattól délre több kisebb hegység terül el, például a Polonia-Runa és a Szolyvai-havasok. E hegységektől délebbre, még egy hegységvonulat helyezkedik el, amelyek sorban: a Vihorlát, a Polyána-Szinyák-hegység és a Borló-Gyil-hegység. Dél felé haladva, az alföldi jellegű terület ellaposodását csak ritkán törte meg néhány kiemelkedő domb, illetve halomcsoport (például Mezőkaszony vagy Zápszony határában).⁴

A két vármegye keleti és nyugati határait vízfolyások jelölték ki. Bereg vármegye keleti részén hozzávetőlegesen a Borzsa folyása képezte a vármegyehatárt, de ennek a vízfolyásnak a völgye váltakozva hol Bereghez, hol a keletről szomszédos vármegyékhez tartozott, gyakran messze eltávolodva a vármegyehatártól.⁵ Ung vármegye nyugati határát a Laborc folyó, illetve részben a Vihorlát-hegység alkotta. A két vármegye területén is eredtek kisebb-nagyobb vízfolyások, például a Latorca (Bereg) és az Ung (Ung), mely utóbbi a vármegyén végigfolyva felvette a kisebb patakokat is, például a Turját, Turcát és a Lyuttát.⁶

Az északi részeken a települések (többnyire néhány száz fős lélekszámú falvak) a völgyek mentén sorakoztak, (gyakran kiterjedt, de szinte lakatlan közigazgatási területtel). Északon így aprófalvas településhálózat vált jellemzővé, míg délebbre,

az Alföldön, de különösen a Tisza közelében, az északi részekhez képest sokkal népesebb települések léteztek.

2.2 Ung és Bereg vármegye nemzetiségi viszonyai

1910-ben, Ung vármegye 3230 km²-t tett ki, ahol összesen 130 032 fő élt, míg az önálló települések száma 208 volt. Ugyanebben az évben, a vármegyei lakosság anyanyelvi összetétele, az alábbiak szerint alakult a népszámlálás adatai szerint: 38% ruszin, 33% magyar, 21% szlovák, és 8% német. A vármegye déli részén, az alföldi jellegű területeken a magyar anyanyelvűek abszolút többségben éltek. A magyarok többségben voltak például a Nagykaposi járásban, ahol a népesség 75%-t tették ki. Pontosabb meghatározásnak tűnik azonban, ha arányukat úgy adjuk meg, hogy a 46 településből 36-ban értek el 90% fölötti arányszámot. Az Ungvári járás déli részén további 10 faluban, míg a Szerednyei járásban Korlát-helmecen éltek még abszolút többségben a magyarok. A Nagybereznai és a Percsényi járásban, minden településen a ruszin anyanyelvűek alkották a népesség többségét, míg a Szerednyei és az Ungvári járásban számos településen ugyancsak többségben éltek. A Szobránci járásban a szlovák anyanyelvűek voltak a legnépesebb csoport (59,7%).

1910-ben, Bereg vármegye területe 3786 km², míg lakossága 236 611 fő, településeinek száma pedig 246 volt. A népszámlálás szerint, a lakosság összetétele az anyanyelv alapján: magyar 48%, rutén 43%, német 9% volt. A vármegye két legdélebbi járásában a magyarok abszolút többségben éltek (Tiszaháti járás: 95,8%, illetve Mezőkaszonyi járás: 99%), noha a Tiszaháti járásban egy településen a ruszinok alkottak abszolút többséget (Alsóremete, 95,8%). Az Alsóvereckei, a Felvidéki, a Latorcai, illetve a Munkácsi járásban a ruszin anyanyelvűek tették ki a népesség többségét (78,1%, 70,7%, 74%, 67,6%).

A vizsgált két vármegyében csupán három település tartozott a rendezett tanácsú városok közé: Ungvár, Beregszász és Munkács.

3. A településnevek és a névrendezés története és szakirodalma

Magától értetődő, hogy minden településnek van történetileg kialakult neve, sőt, a XIX. században gyakran előfordult, hogy több is volt, nem is beszélve a különböző helyesírás következtében kialakult névváltozatokról. Az északkelet-magyarországi településeket döntő többségében a középkorban alapították (jellemzően a XIV-XV. században), a XVIII. században már csak néhány telepes (főleg német nyelvű) falut alapítottak. Magyarországon települések átnevezésére 1873 előtt ritkán került sor, de példaként meg lehet említeni Kiszombort, amely 1857-től használta hivatalosan a Kis- előtagot, megkülönböztetésül a bácskai Zombor szabad királyi várostól.⁷ A dualizmus korában csupán néhány falu telepítésére/megalakítására (és elnevezésére) került sor, jellemzően gazdasági okból, például Dubi, amely egy favágótelepből alakult ki (Bereg vármegye, Felvidéki járás).

A már említett 1898. évi IV. törvénycikk rendelkezett az Országos Községi Törzskönyvbizottság felállításáról, amelynek feladata volt megállapítani, hogy minden településnek csak egy hivatalos neve legyen. A Törzskönyvbizottság a használatban lévő településnevek begyűjtésével kezdte meg munkáját, amelyeket aztán községi ívekre vezettek. Az elkészült íveket visszaküldték a vármegyéknek, amelyek kiegészíthették, majd helyben javaslatot tettek a hivatalos névre is. A viszszaérkezett lapokat a bizottság szétosztotta tagjai között, és az észrevételek után megküldték az Országos Levéltárnak. A törzskönyvbizottság az összes település ilyen formájú véleményezése után alakította ki szakvéleményét. Ezt a véleményt aztán minden érintettnek el kellett fogadnia (pl. vármegye). Legvégül a belügy-miniszternek kellett szentesítenie a kész javaslatot (a hivatalos nevet, beleértve annak helyesírását is).⁸

A Törzskönyvbizottság csupán egyetlenegy vármegyét tárgyalt egyszerre, de minden esetben ügyelt arra, hogy az azonos településnevek tárgyalására is sor kerüljön, így pl. Bács-Bodrog vármegye 126 települése mellett, további más vármegyében fekvő 243 község nevét állapították meg.⁹ „A tárgyalásnak ez a sorrendje azért szükséges, hogy több azonos nevű községre nézve egyszerre lehessen mérlegelni, melyik közülük a legfontosabb, s melyik tartsa meg nevét változatlanul...”¹⁰ Elsőként Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye készült el 1900-ban, majd Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú és Heves vármegyék 1901-ben, majd következett a többi vármegye is, elsőként északi irányba haladva, a katonai vezetés kívánságával összhangban. Északkelet-Magyarországról Ung és Bereg vármegyék ugyanazon évben, 1904-ben kaptak törzskönyvezett településneveket. Az I. világháború kitöréséig összesen 59 vármegye készült el, a kimaradt négy vármegye (Árva, Fogaras, Hunyad és Liptó) települései már nem kaptak hivatalos elnevezést.¹¹

A településnevek kutatása jelenti a nyelvészek és a történészek között a legszorosabb kapcsolódási pontot. Ha egy adott település esetében nem állnak rendelkezésre írott források, ami a XIII. századot megelőzően gyakorinak számít, akkor a település nevéből is következtethetünk az alapításának körülményeire. A név alapján „a történeti-földrajz belőlük következtethet a táj több száz, esetleg ezer évvel ezelőtti arculatára”.¹² E témakörön belül a történészek számára a törzsi nevek álltak leginkább az érdeklődés középpontjában.¹³

A települések hivatalos névadása ugyanakkor nem tartozott/tartozik a kutatók kiemelt kutatási témái közé. A rendezés folyamatával párhuzamosan, a kortársak először csak tudatták magát a tényt (például Buday László¹⁴), majd a folyamat előre haladtával mind inkább értelmezni/elemezni kívánták a megalkotott neveket (pl. Tasnádi Nagy Gyula¹⁵), de összességében a napvilágot látott publikációk száma nem tűnik magasnak. A 20. század folyamán megjelent nyelvészeti szakönyvek rendszerint csak megemlítették e neveket. Kálmán Béla például A nevek világa c. könyvében annyit írt a helynevekről, hogy a települések „túlnyomórészt természetes módon” kapják a nevüket.¹⁶ „A természetes, kollektív névadástól meg

kell különböztetni a mesterséges névadást, amikor valamely hatóság ... tudatosan, névadási szándékkal nevez el, vagy keresztel át valamely települést ...”¹⁷

Egyetlenegy kutató, Mező András nyelvész akadt, aki viszont tudatosan a hivatalos névadással foglalkozott. A munka részét képezte, hogy 1872 és 1970 között a mindenkori a belügyminiszter vonatkozó iratait, illetve a Törzskönyvbizottság mintegy 90 csomónyi dokumentumait is áttekintette. Tipizálása során csoportokba rendszerezte a hivatalos neveket, amelyeket további levéltári „mélyfúrással” 10 vármegye településneveivel vissza is ellenőrzött. A településnevek rendezése esetében az alábbi definíciót fogalmazta meg: „Hivatalos névadásnak nevezem tehát a hivatalos név létrehozására irányuló folyamatot, akár a korábbi közösségi név újraalkotására (hivatalossá tételére) korlátozódik, ez a tevékenység, akár pedig mesterséges úton állítanak elő új nevet.”¹⁸

A témában megjelent első publikációi során előbb a Törzskönyvbizottság által létrehozott neveket értékelte, hogy milyen célnak kellett megfelelniük. A fő cél a „tökéletes tulajdonnévrendszer létrehozása volt”, de emellett számos egyéb szempontnak is meg kellett felelni. Az új településnévnek egyrészt meg kellett felelnie a magyarosság kritériumainak (I.), így vált Sztrabicsó Mezőterebessé (Bereg). Történetileg hitelesnek kellett lennie (II.), de nem engedték meg pl. a Madáchfalva formulát, noha a Madách Imréhez kötődő települések esetében mindez felmerült. Megjegyezzük, hogy a kortársak több esetben számos téves történelmi indoklást is számításba vettek. A Bereg vármegyei Csomonya esetében azt hitték tévesen, hogy a „Cseh nyoma” kifejezésből származik a településnév, ami a millenniumot követő években nem hangzott „magyarosan”, így a történelmi Csongor név vált hivatalossá, ami hasonló hangzású volt. A település neve azonban a „mony” szóból származott, ami a kisfiúk heréjét jelentette.¹⁹ A jellemző jellemvonás kiemelése ugyancsak elvárás volt (III.), így vált a Bereg vármegyei Klokocsó Lakatosfalvává, azon megfontolás alapján, hogy a helyben élők között a Lakatos vezetéknévűek voltak a legnagyobb számban. Egyéb szabadságnak is meg kellett felelni az új névnek (IV.), például a Bereg vármegyei Mező-Vári nevéből, elhagyták a jelzőt (IV/A), mert egyetlenegy település viselte a Vári nevet az országban, így megkülönböztető jelzőre nem volt szükség. A lokalizálhatóság (IV/B) ugyancsak fontos szempont volt, például a Bereg vármegyei Rákos (Latorcai járás) neve a „Bereg” előtaggal bővült, ami pontosította földrajzi fekvését. Megjegyezzük, ha a rendezés eredeti céljait tekintjük – az „egy településhez egyetlen hivatalos név tartozzon, ami különbözik minden más névtől” –, akkor ezt az elvet kellett volna alkalmazni minden esetben. Jelzőként alkalmazták a vármegyék neveit, de további lehetőségként például nagyobb vízfolyások, hegységek, városok stb. nevei is előtagként szolgáltak. Tematikus térképünkön (lásd 1. számú térkép), e csoportot külön is kiemeltük. Az etimológiai világosság (IV/C) jegyében kötelező volt a települések nevének egybeírása. Például a korábban Vásáros-Naménynak (Bereg vármegye) hívott település nevéből ezért tűnt el a kötőjel. Tematikus térképünkön (lásd 1. számú térkép) e csoportot ugyancsak külön fogjuk kezelni, hiszen e neveket csak

más helyesírási elv szerint kellett írni. Utolsó kiegészítésként megjegyezzük, hogy a Bereg vármegyei Szászóka lakosai saját maguknak kértek magyarosabb nevet, de a Törzskönyvbizottság nem járult hozzá a Százcsóka alakhoz.

Mező András összegző munkája 1982-ben jelent meg A magyar hivatalos helységnevadás címmel. Ebben a munkájában a megváltoztatott neveket többféleképpen differenciálta grammatikai szempontból, végül három főcsoportot különített el. Az alaptag változtatása (A) főcsoporton belül 7 típust, azon belül összesen 48 altípust különített el. A jelző megváltoztatása (B) főcsoporton belül 6 típust, azon belül 31 altípussal számolt. A harmadik főcsoport esetében (C) 8 típus, összesen 38 altípusát határozta meg.

4. A településnevek rendezése Ung és Bereg vármegyében

Az Országos Községi Törzskönyvbizottság 1898-ban után kezdte meg működését, az általa meghatározott nevek a vizsgált vármegyékben 1904-ben váltak hivatalossá. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezt megelőzően ne lettek volna olyan települések, amelyek új elnevezéseket kaptak volna. (A 4.1 és 4.2 alfejezet példái Mező Andrástól származnak.)

4.1 Új településnevek Bereg vármegyében a XVIII. századtól 1873-ig

Bereg vármegyében számos falu telepítésére került sor a XVIII-XIX. század folyamán, a telepítők egy kivételtől eltekintve minden esetben a Schönborn család tagjai voltak, akik egyben meghatározták a falvak nevét is. Alsóschönborn és Felsőschönborn a telepítő család nevére kapta elnevezését (1738), de további példaként Frigyesfalvát is meg lehet említeni (telepítő: gróf Schönborn Frigyes), míg Zsófiafalvát Schönborn Ferencnére neveztek el.²⁰ A kivételt Új-Klenóc jelenti: a Gömör vármegyei Klenócról származók alapították.²¹

4.2 Új településnevek Ung és Bereg vármegyében 1873 és 1898 között

1873 korszakhatárnak tekinthető, mert ekkor jelent meg az első hivatalos helységnevtár Magyarországon. A dualista korszakban, a század utolsó évtizede hozta el a jelentős változást, hiszen az ország a honfoglalás ezredik évfordulójára készült. Bereg vármegye településeit, úgy tűnik, már az 1890-es években is jelentősen érintette a településnevek megváltoztatása. Az új nevek megszületésének számos formája volt. Fontos tényezőnek tűnik az az eset, ha két vagy több települést egyesítettek, akkor az már „magyaros” nevet kapott. A névadásban előfordult, hogy a jogilag egyesített települések közül, annak a nevét hagyták meg, amelynek neve magyar, vagy „magyaros” volt, de a döntést befolyásolta a település nagysága is.

Bereg vármegyében, 1889-ben és 1890-ben számos település egyesítésére került sor. Felsővereczke („beolvadó települések”: Beregócz, Drahusócz és Lázárpatak), Hátmeg (Kelemenfalva és Szundákfalva), Koczkaszállás (Zimbrilova), Tőkés (Deskófalva), Volócz (Almamező), Dunkófalva (Csabina és Dubina), továbbá

Repede (Dubrovicza és Egreske) gyarapodott ilyen formában új településrészekkel, illetve azok lakosaival. Ung vármegyéből egyetlenegy példát lehet megemlíteni: 1891-ben Bozos és Darma egyesült Darma néven, majd három évvel később Őr településsel egyesülve, létrejött Őrdarma.²²

Új településnevet úgy is meg lehetett határozni, hogy a jellemzőt emelték ki. Beregben Ábránka néven egyesült Kis- és Nagy-Ábránka, de így jött létre Leányfalva (korábban Német-és Orosz-) és Bárdháza (Német- és Orosz-). Megoldást jelenthetett, ha az egyik nevet kiemelték, és ha szükséges volt, még magyarossá is tették. Beregben Dávidfalva néven egyesült Klastromfalva és Závidfalva, Mártonka néven Kis-Martinka és Kis-Tibava, Rónafalu néven Gévényfalva és Runófalva, Verebes néven Hlubokpatak, Petruszlavicza, Verbiás (jelentése: „Füzes”²³) és Bablyuk. A fordítás ugyancsak alkalmazott módszer volt, így vált Dombostelekké Kis-Bisztra, Ploszkó és Ploszkópatak. Gombássá Hribócz és Vorotnicze, Kis-Szolyvává Szkotárszka és Szvalyavka, Ormóddá Nagy-Bresztó és Ploszkácsfalva és Zúgóvá Hukliva, Talamács és Veretecső. Az újonnan elnevezett Bábakút nevét a két korábbi falu (Bábafalva és Kutkafalva) nevéből alkották meg összevonással.

Új névvel való elnevezés ugyancsak jellemzőnek tekinthető, így jött létre Nagy- és Kis-Lohó egyesítéséből Bereg-Szöllős 1888-ban, mert szőlőterületekkel is rendelkeztek. Középkori malma után Csernik és Sztrojna Malmos nevet kapott. II. Rákóczi Ferenc többször járt Zavadván, így amikor a települést Pereszirovával egyesítették Rákócziszállás nevet kapott. A honfoglaló vezérekre való megemlékezést fejezi ki a Vezérszállás név, amely Podpolócz és Romanócz egyesülésével lett hivatalos 1890-ben.

Néhány falu még a hivatalos rendezés előtt kapott új nevet fordítás segítségével, így Bereg-Rosztoka Gázló lett, míg Kuzmine Bereg-Szilvássá vált. Szolyva esete egyedi, mert 1872-ben Nagy-Bisztrával egyesült, és Szolyva-Nagy-Bisztra nevet kapott, majd 1892-től rövidített alakként, csak a Szolyva név maradt hivatalos.

4.3 Az Ung és Bereg vármegyei településnevek megváltoztatása 1898 és 1904 között

Az Országos Községi Törzskönyvbizottság Magyarország összes településének nevét tárgyalta, majd végül megállapított egy hivatalos nevet. Ennek kétféle módja volt, vagy a már használt nevet tették hivatalossá, vagy a nevet megváltoztatták. A 12 ezer település közül több mint a felét érintette a bizottság tevékenysége. Helyi szinten, Ung vármegyében 70 (33,8%), míg Bereg vármegyében 94 (38,5%) település neve nem változott a rendezés során. Tematikus térképeinken (lásd 1. és 2. térkép) csak az 1898 utáni rendezés során kialakított nevet értékeltük, majd ábrázoltuk térképeinken, így a 4.2 alfejezetben külön is kiemelt változtatásokat nem számítottuk hozzájuk, mert még a Törzskönyvbizottság tevékenysége előtt (1898 előtt) kapták meg neveiket. A két vármegyében tehát azért tűnhet kissé magasabbnak a nem megváltoztatott nevű települések száma, mert már a Törzskönyvbizottság működése előtt új nevet kaptak az egyesítések során (például Vezérszállás, Verebes).

Országosan 2693 település nevéből hagyták el a kötőjeleket, vagyis minden tagot egybe kellett írni. Megjegyezzük, hogy e változtatás mai szemmel indokolt-nak és elfogadhatónak tűnik, a kortársak között azonban voltak olyanok, akik még ezt a változtatást sem kívánták elfogadni.²⁴ A kötőjeles írásmód megszüntetése főleg a magyar lakosságú, illetve nevű településeket érintette. Ungban és Beregben összesen 21 (10,1%), illetve 40 (16,4%) települést érintett ez a szabály. Mindkét megyében az érintett falvak többsége a magyarok által lakott járásokban feküdt, például az Ungban található Nagykaposi járásban a 46 településből 9 tartozott ide (19,6%). Beregben a Mezőkaszonyi járásban 24 településből 11 (45,8%), míg a Tiszaháti járásban 44-ből 10-nek (22,7%) változott meg így a neve. A döntően ruszinok által lakott Latorcai járásban 10 település nevéből tűnt el a kötőjel.²⁵

Országosan 4435 település kapott új nevet, közülük 35,2%-nak jelzővel bővült a neve. Jelzőként szolgálhatott bármely, közelben található földrajzi név, ami a szűkebb földrajzi térre lokalizálhatóságot elősegítette. Ungban és Beregben, a név jelzővel való bővítése alig volt jellemző, Ungban 5,3%, míg Beregben 6,1% volt az arányuk. Ungban vármegye hat járásából csupán háromban fordult elő (összesen 11 településen) egyáltalán a jelzők használata. A Nagykaposi járásban Tisza-ásvány, Tiszasalamon, Ungcsepely, Ungmogyorós, Ungnyárad és Ungszenna, a Szerednyei járásban Ungcsertész, míg az Ungvári járásban Ungdaróc, Unghosz-szúmező, Ungpinkóc és Ungtarnóc neve bővült a vármegye nevével. Az 1. számú térképünkön a harmadik elkülönített csoportot a jelzővel bővült nevek adták.

Beregben a vármegye nevével bővült az alábbi települések neve: Beregkisfalud, Beregkövesd, Beregpálfalva, Beregpapfalva (Felvidéki járás); Beregrákos (Latorcai j.), Beregsom (Mezőkaszonyi j.); Beregfogaras, Beregkisalmás, Beregleányfalva, Beregnagyalmás²⁶ (Ungvári j.); Beregdaróc, Beregdéda, Beregsurány (Tiszaháti j.). Egy-egy esetben pedig a Tisza folyó (Tiszacsoma), illetve Munkács városa volt a névadó (Munkácsváralja). Összesen 15 települést érintett a jelzővel való bővülés.

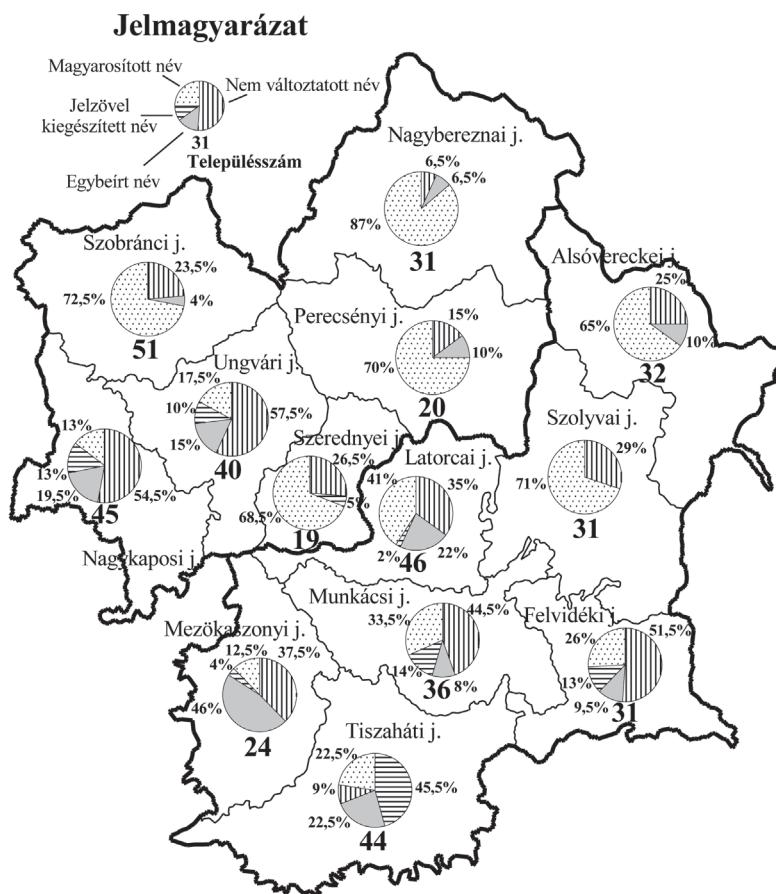
Az eddig nem említett egyéb esetekben vagy kisebb-nagyobb mértékben módosították a települések nevét, vagy teljesen megváltoztatták azt. E településnevek közös jellemzője, hogy „magyarosabbakká váltak”, így az 1. számú tematikus térképünkön egy csoportként ábrázoltuk őket. Nem kívántunk nyelvtani szempontból különbséget tenni közöttük, hiszen Mező András már meghatározta az osztályozási szempontokat.

A magyarosítás érintette a magyar-ruszin nyelvhatártól délre fekvő falvak egy részét is, igaz arányuk kisebb volt. (A „magyarosított” nevű települések földrajzi elterjedését a 2. számú térkép mutatja be.) A magyar anyanyelvűek által lakott területen, a falvak 13%-a (Nagykaposi j.), 12,5% (Mezőkaszonyi j.), illetve 22,7%-a (Tiszaháti j.) kapott részben új nevet. Esetükben kisebb változtatásokra került sor, például helyesírási korrekcióra, például Rebrin neve így vált Rebrény-nyé, noha a helyi lakosság 78,7%-a szlovák anyaelvűnek vallotta magát 1910-ben. Ptruksa Szirénfálvává változott valószínűleg azért kapott új nevet, mert lakossá-

gának 99,7%-a magyar anyanyelvű volt 1910-ben. A Szerednyei járásban egyetlen magyar többségű falu volt (97,6%), amelyet 1904 előtt Putka-Helmecknek hívtak, majd a rendezés eredményeképp Korláthelmeckre módosították nevét (A Korlát család a középkor végén bírta a települést).

1. térkép Az 1904-ben hivatalossá tett településnevek osztályozása Ung és Bereg vármegyében, járásonként

Map 1.: Classification of the official name of the settlements (1904) in Ung and Bereg County, based on administrative districts

Forrás: Saját szerkesztés

Beregben a Tiszaháti járásban Búcsú település Bulcsura változott, a névadásban valószínűleg szerepet játszhatott, hogy a millennium jegyében, a kalandozások korának vezérére kívántak megemlékezni. A magyar nyelvhatártól északra magasabb arányban fordultak elő olyan nevek, amelyek a „magyarosítás” eszközeinek tűnhetnek. Ungban az összes település 50,7%-a (105 falu), míg Beregben 38,9%-a

(95 falu) sorolható e csoportba. A két vármegyében a „magyarosított” nevű települések döntően az északi járásokban fordultak elő. (lásd 2. számú térkép)

E járásokat két nagyobb csoportra lehet szétválasztani. Egyrészt, Bereg három járásában, a Latorcaiban, a Munkácsiban és a Felvidékiben 25,8%, 33,3% és 41,3% volt a „magyarosított” nevű települések aránya. Ennek oka az volt, hogy a Munkácsi és a Felvidéki járás területe a nyelvhatáron, illetve a közelében feküdt, így vegyes lakossággal rendelkezett. Példaként megemlíthető, hogy a Felvidéki járásban Ilosva, Ilonca, Komlós, Medence és Misztice neve nem változott meg 1904-ben, illetve az e falvakban élő magyarság aránya 1910-ben 22,6%, 49,3%, 31,6%, 57,2% és 31,6% volt. A kettős identitásukra utalhat, hogy 1880-ban még 5,4%, 7%, 15,2%, 1,1%, 1,8% volt a magyarok aránya. A Latorcai járásban számos település már a névrendezést megelőző évtizedben új nevet kapott (lásd 4.2 alfejezet).

2. térkép Magyarosított településnevek 1904-től

Map 2.: Settlement names in Magyarized forms from 1904

Forrás: Saját szerkesztés

A másik főcsoportot a még északabbra fekvő járások (Ung: Szobránci, Szerednyei, Perecsényi, Nagybereznai, illetve Bereg: Szolyvai, illetve Alsóvereckei járás) képezik, mert településeiknek 65-87%-át soroltuk a magyarosított nevűek közé. Ennek okai lehetett, egyrészt, hogy korábban a települések közül csak néhány kapott új nevet 1898 előtt. Másrészt számottevő magyar ajkú lakossággal soha nem rendelkeztek, így eredetileg sem kaptak magyar nevet. A Törzskönyvbizottság így döntően nem magyar nevű településnév-állománnyal találkozott a rendezés során. Közel kétszáz településről van szó, így csupán néhány példával kívánjuk bemutatni az új neveket.

A magyarosítás „legegyszerűbb” módja a név lefordítása volt. A Bereg vármegyei Izvorhutát (Szolyvai j.) Forráshutaként törzskönyvezték, de további példa lehet Csontos, korábban Kosztrina (‘Koszy’=csont) vagy Kapuszög, korábban Vorocsó (‘vorota’=kapu).

Megoldást jelenthetett, hogy a magyarhoz igazították az idegen nevet, például az Ung vármegyei Huttát, Unghutává nevezték át. A magyarítás még jobban szembeütő, ha a településneveket hasonló hangzású, de már magyaros hangzású névre cserélték le, például az Ung vármegyei Koromlyát Koromlakká keresztelték át, a Bereg vármegyei Cserejócot pedig Cserházzá alakították.

Ha volt rá lehetőség, akkor a magyar múlt fontos személyiségeiről, mint korábbi birtokosokról is megemlékeztek, Dubrinics így vált Bercsényifalvává, vagy Zari-csó Drugetházává. Végül számos település azonban olyan nevet kapott, amely nem vagy csak tágabb értelmezésben utalt adottságaira. A teljesség igénye nélkül például Ung északi részén Csillagfalva (korábban Knyahinya); Ligetes (Luch); Eszterág (Sztricsva); Fenyvesvölgy (Sztavna); Havasköz (Lyuta); Viharos (Viska); Egreshát (Vulsinka) nevezhető meg. A számos példa felsorolása, illetve az 1. ill. 2. számú térképünk alapján úgy tűnhet, mintha az északi részeken minden nem magyaros nevű falu új nevet kapott volna, ez azonban nem igaz, mivel akadt kivétel is, például Beregben Kanora és Polena megőrizte nevét. Ez utóbbi ásványvizes forrásainak köszönhető, hogy az országosan is ismert neve megmaradhatott.

5. Összegzés

Az Országos Községi Törzskönyvbizottság tevékenysége tehát jelentős hatást gyakorolt a két vármegye településneveire, hiszen csak a települések egyharmadának nem változott meg a neve a rendezés során. A változtatások 15,5%-a (Ung), illetve 22,5%-a (Bereg) tűnik indokoltnak (kötőjelek elhagyása, illetve a jelzőkkel való bővítés). A negyedik, általunk „magyarosítottnak” nevezett csoport falvai azonban túlnyomórészt olyan névvel „gazdagodtak”, amelyek valószínűleg nagyobb eséllyel mutattak az ellentétek generálása felé. Az I. világháború után, az utódállamokban nem is maradhettek fenn e nevek.

JEGYZETEK

2. A szöveget Dr. Jeney Andrásné és Tóth Árpád idézi Jekelfalusi Józseftől, aki A Magyar Korona Országainak 1898. évi Helységnevtára c. mű előszavában írt a problémáról. Dr. Jeney Andrásné-Tóth Árpád (szerk.) (1997): A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898-1913). KSH. Budapest. I. old. (A továbbiakban: A történeti Magyarország...)
3. A történészek, történeti és politikai földrajzzal foglalkozó geográfusok és regionalisták közül többen megkísérelték a dualizmus kori Magyarország régióit meghatározni. A különböző álláspontok ismertetésére (és azon belül Ung és Bereg vármegye hovatartozásának ismertetésére) jelen tanulmányban terjedelmi okok miatt nem kerül sor, az összefoglaló értékelésre lásd például Gulyás László tanulmányát. Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények. 2013/4. szám. 344–363. old.
4. Lehoczky Tivadar (1996): Bereg megye. (2. kiadás) Hatodik Síp Alapítvány-Mandátum Kiadó. Budapest-Beregszász. 17. old.
5. Lehoczky Tivadar (1996): i. m. 11. old.
6. Lendvay Ferenc (1998): A vármegye általános leírása. In: S. Benedek András (szerk.): Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Mandátum Kiadó-Hatodik Síp Alapítvány. Beregszász-Budapest. 8. old.
7. Kókai Sándor (2008): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor története I. kötet (Szerk.: Marosvári Attila) Kiszombor Község Önkormányzati Testülete. Kiszombor. 5-29. old.
8. A történeti Magyarország... V-VI. old.
9. Buday László (1906): Magyarország községeinek törzskönyvezése. In: Földrajzi Közlemények. 1906/VI. füzet. 224-230. old.
10. A történeti Magyarország... VIII. o.
11. A történeti Magyarország... IX. o.
12. Kálmán Béla (1988): A nevek világa. Sprinter Kiadó. Budapest. 127. old.
13. A Kárpát-medencében mintegy 300 település neve áll kapcsolatban a honfoglaló törzsek nevével. Kristó Gyula (1997): Törzsek és törzsnévi helynevek. In: Bartha Antal-Czeglédy Károly-Róna-Tas András (szerk.) Magyar Őstörténeti Tanulmányok. 211-224. old.
14. Buday László (1906): i. m.
15. Tasnádi Nagy Gyula (1914): Zemplén vármegye új községnevei. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1914/1. szám. 1-10. old.
16. Kálmán Béla: i. m. 125. old
17. Kálmán Béla: i. m. 126. old
18. Mező András (1972): Községneveink rendezése a századfordulón. In: Magyar Nyelv. 1972/1. szám. 54-65. old.
19. Mező András (1972): i. m.
20. Mező András (1982): A magyar hivatalos helységnevéadás. Akadémiai. Bp.. 61-62. old.

21. Mező András (1982): i. m. 55. old.
22. Mező András (1982): i. m. 81. old.
23. Lehoczky Tivadar (1995): Bereg vármegye. Grazsda Kft. Ungvár. 238. old
24. Az ország más vidékéről, például Nagykanizsa vezetői, épp emiatt fellebbeztek.
25. 1898 előtt már több új név is kötőjeles formában lett meghatározva (például: Bereg-Szőllős).
26. Beregkisalmás és Beregnagyalmás nevét a rendezés előtt kötőjellel írták, jelző nélkül. Mégis a jelzővel való bővülést tekintettük a meghatározónak, mert ez volt a lényegi változás.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Buday László (1906): Magyarország községeinek törzskönyvezése. Földrajzi Közlemények. 1906. VI. füzet. 224-230. old.
- Gulyás László (2013): Elképzelések a dualista Magyarország térszerkezetéről, különös tekintettel a regionalizmusra. Földrajzi Közlemények. 2013/4. szám. 344–363. old.
- Hodinka Antal (1998): Ung megye. In: S. Benedek András (szerk.): Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Mandátum Kiadó-Hatodik Síp Alapítvány. Beregszász-Budapest. 50. old.
- Dr. Jeney Andrásné-Tóth Árpád (szerk.) (1997): A történeti Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898-1913). KSH. Budapest. XIV+554. old.
- Kálmán Béla (1988): A nevek világa. Sprinter Kiadó. Budapest. 127. old.
- Kókai Sándor (2008): Kiszombor földrajzi környezete. In: Marosvári Attila (szerk.): Kiszombor monográfiája I. kötet. Kiszombor Község Önkormányzati Testülete. Kiszombor. 5-29. old.
- Kristó Gyula (1977): Törzsek és törzsnévi helynevek. In: Bartha Antal-Czeplédy Károly-Róna-Tas András (szerk.): Magyar Őstörténeti Tanulmányok. Akadémiai. Budapest. 211-224. old.
- Lehoczky Tivadar (1996): Bereg megye. (2. kiadás) Hatodik Síp Alapítvány-Mandátum Kiadó, Budapest-Beregszász. 719. old. (Első kiadás 1881-1882.)
- Lehoczky Tivadar (1995): Bereg vármegye. Grazsda Kft. Ungvár. 299. old.
- Lendvay Ferenc (1998): A vármegye általános leírása. In: S. Benedek András (szerk.): Ung megye. Honismereti írások Ung megyéről 1944-ig. Mandátum Kiadó-Hatodik Síp Alapítvány. Beregszász-Budapest. 8. old.
- Mező András (1982): A magyar hivatalos helységnévadás. Akadémiai. Budapest. 407. old.
- Mező András (1972): Községneveink rendezése a századfordulón. Magyar Nyelv. 1972/1. szám. 54-65. old.
- Tasnádi Nagy Gyula (1914): Zemplén vármegye új községnevei. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1914/1. szám. 1-10. old.

Dajnoki Krisztina* – Balázs-Földi Emese**

DISZKRIMINÁCIÓ A MUNKAERŐPIACON

DISCRIMINATION IN THE LABOUR MARKET

ABSTRACT

In general, we speak about discrimination when a group is differentiated from the rest of the society either in negative or positive way. In the everyday life usually we consider negative differentiation under discrimination, which is frequently the consequence of prejudices. The requirements of equal treatment mean that it is forbidden to judge anybody adversely based on any of his/her characteristic or affiliation to a group, namely discriminate. In the Hungarian law the discrimination is already forbidden by the Constitution, however the general declaration become concrete through the act of Equal treatment which accurately defines the behaviours considered as negative discrimination, and if the differentiation described in the law occurred what kind of right enforcement has the discriminated victim. The article beside the definition of discrimination also clarifies its types and presents concrete employment-related discriminative legal cases. Our objective is to reveal the realization of discrimination through legal cases and protected attributes (sex, origin, age and disability), and to make suggestions so as to avoid illegal behaviour.

1. Bevezetés

Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebkvt.) kimondja, hogy minden embernek joga van ahhoz, hogy egyenlő méltóságú személyként élhessen. A törvény azon szándékkal vezérelve készült, hogy hatékony jogvédelmet biztosítson a hátrányos megkülönböztetést elszenvedők számára, kinyilvánítva azt, hogy az esélyegyenlőség előmozdítása elsősorban állami kötelezettség. Az egyenlő bánásmód követelménye másképpen a hátrányos megkülönböztetés, azaz a diszkrimináció tilalmát jelenti. A törvény pontosan definiálja, mely magatartások tekinthetők hátrányos megkülönböztetésnek, illetve milyen jogérvényesítési lehetőségei vannak a diszkriminációt elszenvedőknek.

A cikk a diszkrimináció fogalma mellett tisztázza annak típusait, valamint olyan konkrét, a munkaerőpiacon megélt, illetve a foglalkoztatáshoz kötődő diszkriminatív jogeseteket ismertet, melyekkel az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz fordultak a munkavállalók. Célunk, hogy jogeseteken keresztül, védett tulajdonságok (nem, száрма-

* Dr. habil. Dajnoki Krisztina intézetigazgató, egyetemi docens, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar

** Balázs-Földi Emese, Ph.D. hallgató, Debreceni Egyetem Ihrig Károly Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola

zás, életkor, fogyatékoság) mentén ismertessük a hátrányos megkülönböztetés megvalósulását és javaslatokat fogalmazzunk meg a jogsértő magatartás elkerülésére.

2. Esélyegyenlőség biztosítása és az esélyegyenlőség előmozdítása

A társadalom egyetlen tagjának sem kellene származása, neme, vallása, kultúrája, életkora, fogyatékosága vagy szexuális irányultsága miatti hátrányos megkülönböztetésben részesülnie.¹ Az egyenlő jogok, melyek az esélyegyenlőséget is szabályozzák, egyenlő bánásmódot próbálnak biztosítani. Mivel egy soknemzetiségű, többnyelvű és multikulturális világban élünk az esélyegyenlőség valamilyen egyén számára elengedhetetlenül fontos, mert az esélyegyenlőség hozzájárul ahhoz, hogy az egyén elérhesse teljes potenciálját, és ez alkotmányos jog.

Az esélyegyenlőség eszméje prioritásként jelenik meg az Európai Unió döntéshozatali mechanizmusaiban. A különböző irányelvekben közvetlen és közvetett módon kifejezésre jut. Közvetlen módon megjelenik az egyenlő bánásmód, a diszkrimináció mentesség követelménye a különböző irányelvekben, a foglalkoztatási stratégia alappillére, horizontális elvként működik. Közvetett módon jelenik meg a foglalkoztatási kérdések kezelésében², mivel a foglalkoztatás bővítésének és a munkanélküliség csökkentésének leghatékonyabb eszköze, ha megteremtjük a társadalom tagjainak esélyegyenlőségét.³

Az alapelvek fenntartása mellett a hangsúlyok folyamatosan változtak.⁴ Míg 1998-ban az esélyegyenlőségi követelmények célcsoportjaként az egészségkárosodott és rokkant embereket hangsúlyozták, addig 1999-től az intézkedések középpontjába a nemek közötti esélyegyenlőség igénye került és megjelent a „családbarát” társadalompolitika. Ezt követően a foglalkoztatási esélyegyenlőség követelménye által érintettek körét kiszélesítették és megfogalmazták, a „mindenki előtt nyitott munkaerőpiac” elvét⁵, majd egy évvel később javasolták az időskorúak foglalkoztatási esélyeinek javítása céljából a korai nyugdíjba vonulás rendszerének felülvizsgálatát.⁶

Az esélyegyenlőség középpontjában az az elgondolás áll, hogy a versenyhelyzeteket a versenyben kockáztatott javakhoz kapcsolódó ismérvek szerint kellene irányítani, nem pedig olyan irreleváns tulajdonságok, mint a származás, vallás, nem, fogyatékoság és egyéb hasonló tényezők alapján, melyek a versenyző sikerének lehetőségét akadályozhatják.⁷

Az esélyegyenlőség kapcsán felmerül a kérdés, hogy mit takar az esélyegyenlőség biztosítása kifejezés. Az esélyegyenlőség biztosítása és az esélyegyenlőség előmozdítása kifejezéseket gyakran szinonimaként alkalmazzák, a kettő azonban jól elkülönített, egymással nem helyettesíthető fogalmak. Az előbbi passzív cselekedet, amely lehetőséget teremt az adott csoport számára. Az utóbbi aktív cselekedet, amely eredménye, hogy az adott csoport valóban élni tud az előttük nyíló lehetőségekkel. Az esélyegyenlőség érvényesüléséhez mindkét célnak egyszerre teljesülnie kell.⁸

A hátrányt okozó különbségtétel kizárása szükséges, de nem elégséges feltétel a valódi esélyegyenlőség létrejöttéhez. Az elégséges feltételek kialakítása során figyelembe kell venni a társadalomban megmutatkozó különbségeket, és olyan intézkedéseket, cselekvéseket kell alkalmazni, amelyek társadalmi szinten és esz-
közökkel támogatottan teremtik meg mindenki számára a hozzáférést. Vagyis a társadalomban tenni kell azért, hogy az egyenlőtlen helyzetben lévőknek is való-
ban lehetősége legyen a felkínált javakból részesülni.⁹

3. A diszkrimináció fogalma és típusai

Diszkriminációról általában akkor beszélünk, ha egy csoportot akár negatívan, akár pozitívan megkülönböztetünk a társadalom többi részétől. A hétköznapi életben általában negatív megkülönböztetést értünk diszkrimináció alatt, ami gyakran az előítéletek következménye.

A különböző társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenségek kiküszöbölését, az egyes társadalmi csoportok hátrányainak csökkentését szolgáló intézkedéseket a köznyelvben gyakran „pozitív diszkriminációként” emlegetik, helytelenül. A diszkrimináció szó ugyanis önmagában hátrányos megkülönböztetést jelent, ezért a leszakadó társadalmi rétegek esélyeinek növelését célzó intézkedésekre inkább a megerősítő intézkedés, vagy előnyben részesítés kifejezéseket alkalmazzuk, ezzel is utalva arra, hogy a cél bizonyos hátrányok csökkentése, és nem egyes csoportok plusz kedvezményekben részesítése mások rovására.¹⁰ A megerősítő intézkedések létjogosultságát igazolja, hogy Magyarország az esélyegyenlőség és a társadalmi felzárkózás megvalósulását külön intézkedésekkel segíti.¹¹ A jogszabályi feltételeknek való megfeleltetésben nagy szerepet kaphatnak és kapnak a civil szervezetek, mint az érdekek érvényesítésének régóta meglévő szervezeti formái.¹² Az egyenlő bánásmód követelménye azt jelenti, hogy tilos bárkit valamely tulajdonosága, csoporthoz való tartozása miatt hátrányosan megkülönböztetni, azaz diszkriminálni. A diszkrimináció tilalmát a magyar jogban már az Alkotmány is tilalmazza, az általános deklaráció azonban az Egyenlő bánásmódról szóló törvényben válik konkréttá azáltal, hogy a jogszabály pontosan definiálja, mely magatartások tekinthetők hátrányos megkülönböztetésnek, és ha a törvényben leírt megkülönböztetés bekövetkezett, milyen jogérvényesítési lehetőségek nyílnak meg a diszkrimináció áldozata számára.¹³

Ha két, egyenlő termelékenységű, de valamilyen demográfiai adottság alapján megkülönböztethető csoport tagjai eltérő bánásmódban részesülnek, munkapiaci diszkriminációról beszélünk, mivel ez esetben a munkavállalók olyan személyes tulajdonságait is értékeli a piac, amelyek nem függnek össze az egyéni termelékenységükkel.¹⁴

Az Ebktv.¹⁵ az Európai Unió elvárásainak megfelelően öt magatartástípust sorol fel, amelyek megvalósítják az egyenlő bánásmód sérelmét, vagyis diszkriminációnak minősülnek:

- 1). közvetlen hátrányos megkülönböztetés,
- 2). közvetett hátrányos megkülönböztetés,
- 3). zaklatás,
- 4). jogellenes elkülönítés,
- 5). megtorlás.

A törvény 8. §-a értelmében „Közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek minősül az olyan rendelkezés, amelynek eredményeként egy személy vagy csoport valós vagy vélt a) neme, b) faji hovatartozása, c) bőrszíne, d) nemzetisége, e) nemzeti-séghez való tartozása, f) anyanyelve, g) fogyatékosága, h) egészségi állapota, i) vallási vagy világnézeti meggyőződése, j) politikai vagy más véleménye, k) családi állapota, l) anyasága (terhessége) vagy apasága, m) szexuális irányultsága, n) nemi identitása, o) életkora, p) társadalmi származása, q) vagyoni helyzete, r) foglalkoztatási jogviszonyának vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyának részmunkaidős jellege, illetve határozott időtartama, s) érdekképviselőhez való tartozása, t) egyéb helyzete, tulajdonsága vagy jellemzője (a továbbiakban együtt: tulajdonsága) miatt részesül kedvezőtlenebb bánásmódban, mint amelyben más, összehasonlítható helyzetben levő személy vagy csoport részesül, részesült vagy részesülne.” Közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek tekinthetjük például az olyan eseteket, amikor valakit nem alkalmaznak az életkora, származása, neme stb. miatt egy munkahelyen, vagy egy szórakozóhelyre nem engednek be roma származású, színes-bőrű személyeket.¹⁶ Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2005 és 2010 között a jogsértés megállapításával végződő eljárások 78–86 százalékában marasztalta el közvetlen hátrányos megkülönböztetés miatt az eljárás alá vont szervezetet.¹⁷

Az előnyben részesítést az Ebktv. törvény 11. § (1)-a írja le, miszerint „nem jelenti az egyenlő bánásmód követelményének megsértését az a rendelkezés, amely egy kifejezetten megjelölt társadalmi csoport tárgyilagos értékelésen alapuló esélyegyenlőtlenségének felszámolására irányul.”

Közvetett hátrányos megkülönböztetés akkor következik be, ha az Ebktv.-ben felsorolt tulajdonsággal rendelkező személyeket egy látszólag semleges magatartás, intézkedés vagy rendelkezés lényegesen nagyobb arányban hoz hátrányos helyzetbe, mint más, velük összehasonlítható helyzetben lévő személyeket, csoportokat. Például, ha a részmunkaidőben dolgozók között nagyobb arányban vannak a nők, vagy egy megváltoztatott munkakezdési időpont miatt hátrányos helyzetbe kerül a kisgyermeket nevelő¹⁸ vagy beteg, idős hozzátartozót ápoló munkavállaló, mivel a munkába jutását ez által a munkáltató megnehezíti.

Zaklatásnak minősül, ha az Ebktv.-ben felsorolt tulajdonságokkal rendelkező személyekkel szemben e tulajdonságukkal összefüggésben olyan emberi méltóságot sértő magatartást tanúsítanak, amelynek célja vagy hatása, hogy velük szemben megfélemlítő, ellenséges, megalázó, megszégyenítő vagy támadó környezet alakuljon ki.

Ha a védett tulajdonsággal rendelkező személyeket, csoportokat – anélkül, hogy azt törvény kifejezetten megengedné – a velük összehasonlítható helyzetben lévő

személyektől, azok csoportjától elkülönítik, akkor beszélünk jogellenes elkülönítéstről, azaz szegregációról. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság jogsértést megállapító határozatainak csak mintegy 1-3 százaléka állapít meg jogellenes elkülönítést, jellemzően etnikai alapú oktatási szegregáció miatt jogvédő civil szervezetek, illetve fogyatékos vagy egészségkárosodott gyermekek esetében a szülők indítványa alapján.¹⁹

Az Ebktv 10§-a alapján „megtorlásnak minősül az a magatartás, amely az egyenlő bánásmód követelményének megsértése miatt kifogást emelő, eljárást indító vagy az eljárásban közreműködő személlyel szemben ezzel összefüggésben jogsérelmet okoz, jogsérelem okozására irányul vagy azzal fenyeget.” Ha például egy munkavállaló panaszt tesz amiatt, hogy a munkahelyén hátrányos megkülönböztetés vagy zaklatás éri, majd ezt követően rosszabb beosztásba helyezik át, vagy kimarad a prémiumból, megtorlásról beszélhetünk. Megtorlás az is, ha a példánkban szereplő munkavállaló mellett tanúskodó kollégát az eljárást követően hasonló hátrányok érik az adott munkahelyen.²⁰

4. Hátrányos megkülönböztetés előfordulása a munkaerőpiacon

A Központi Statisztikai Hivatal 2012-ben végzett felmérést a hátrányos megkülönböztetéssel kapcsolatban, ahol a 2007, 2010 és a 2012 év adatait hasonlította össze.²¹ Az eredmények alapján a munkaerőpiaci diszkrimináció növekedést mutatott. A hátrányos helyzetű csoportok elhelyezkedési lehetősége egyértelműen nehézségekbe ütközik. A 2012-es évi adatok szerint a 19-64 év közötti válaszadók 15%-a érezte úgy, hogy, hogy valamilyen okból, valamilyen területen diszkriminálva van. Az eredmények alapján az álláskeresésnél, valamint az elbocsátás-létszámléépítés esetén az iskolai végzettség és az életkor után a jelölt egészségi állapota miatt következik be az elutasítás, illetve az elbocsátás. Az egészségi állapotnak nagyobb súlya van az elbocsátásnál, mint az alkalmazásnál, illetve a különbség az iskolai végzettség mentén enyhén növekvő. A hivatali ügyintézés esetében a származás miatti hátrányos megkülönböztetést a válaszadók közel egynegyede jelölte meg, amit az iskolai végzettség és az egészségi állapot követ.

A munkaerőpiacon megélt hátrányos megkülönböztetés okának a megkérdezettek összességében legnagyobb arányban (27,8%) az iskolai végzettséget jelölték meg, melynek jelentőségét más kutatások is megerősítik.²² A második legmagasabb arányt (24%) az életkor mutatja. Ennek hátterében megint kétségtelenül tapasztalható. A munkáltatók egyrészt idősnek tartják a jelöltet a meghirdetett munkára vagy éppen a fiatalokéra és gyakran az ebből adódó tapasztalatlanságára, gyakorlat hiányára hivatkozva utasítják el a jelöltet álláskeresésnél, de léépítés, elbocsátás esetén is hasonló indokok állhatnak fenn. Az életkor után az egészségi állapotot (14,4%), a családi körülményeket (12%), illetve a származást (10,9%) jelölték meg a válaszadók a hátrányos megkülönböztetés okaként. A megkérdezettek mindössze 6,3%-ban jelölték meg a nemek szerinti megkülönböztetést, ugyanakkor megál-

lapítható, hogy a családi körülményt szinte kizárólag a nők jelölték meg a hátrányos megkülönböztetés okaként, vagyis távolról sem igaz, hogy a férfiak és nők munkaerőpiaci egyenlősége már megvalósult.²³ Ez utóbbira utal Bencsik – Juhász (2011) is, akik szerint még mindig igen erősen élnek a tradicionális szerepek, azaz az édesapa a kenyérkereső, míg az anya feladata elsősorban a gyermeknevelés és az otthoni teendők, amelyet gyakran a karrierjük elé helyeznek.²⁴

A diszkriminációt több dimenzióban az Európai Unió is vizsgálta 2012-ben.²⁵ A munkahelyi diszkrimináció eredményei azt mutatják, hogy a legsúlyosabb diszkriminációs tényezők Magyarországon az alábbiak: 55 év feletti kor (75%), etnikai hovatartozás (70%), fogyatékoság, rokkantság (54%), és a nem (44%). Az említett tényezők tekintetében Magyarország megelőzi az EU27 átlagát.

A foglalkoztatás területén jelentkező diszkrimináció leggyakoribb oka az eltérő bérezés.²⁶ Az Egyenlő Bánásmód Tanácsadó Testület állásfoglalása alapján ezek az ügyek nagyobb arányban inkább a bíróság elé kerülnek, szemben a Hatósággal, mivel a munkavállaló kártérítést, illetve sérelemdíjat kizárólag a bíróság előtt követelhet.²⁷ Ugyanakkor a hátrányos megkülönböztetést elszedveők jó része el sem jut a panasz megfogalmazásáig, mivel a munkavállalók retorzióktól tartanak, illetve az állásvesztés félelme korlátozza a munkahelyi diszkrimináció nyílt vállalását.²⁸ „Az emberek kiszolgáltatottnak érzik magukat. Félnék az esetleges elbocsátástól, ráadásul, ha híre megy, hogy beperelték alkalmazójukat, nem sok esélyük marad a munkaerőpiacon.”²⁹

Intézményi szinten az esélyegyenlőség megvalósításának sikere attól függ, hogy a munkaerő-piaci szereplőket – munkáltatókat és munkavállalókat – sikerül-e az elérendő cél teljesítésének szolgálatába állítani, és rendelkezésre állnak-e az érdekérvényesítéshez szükséges eszközök és kellékek. Az esélyegyenlőségi követelmények szervezeti megvalósítását az Európai Unió a szervezetek társadalmi felelőssége (CSR) részének tekinti, amely akkor válik tényleges gyakorlattá, ha az esélyegyenlőség követelménye beépül a szervezeti kultúrába, a vezetési stílus szerves részévé válik.³⁰

5. Anyag és módszer

A tanulmány „A diszkrimináció elleni küzdelem módszerei” című, a Magyar Helsinki Bizottság által támogatott kiadványban leírt, valamint az Egyenlő Bánásmód Hatóság honlapján található jogesetek alapján ismerteti az egyenlő bánásmód sérelmének megvalósulását deduktív kutatási stratégiát alkalmazva, dokumentumelemzés³¹ módszerrel. Az esetek közül olyanokat választottunk, ki, amelyek:

- a foglalkoztatáshoz kapcsolódnak,
- jogsértést megállapító döntés született,
- a védett tulajdonság pedig nem, származás, életkor, illetve fogyatékoság.

Azt gondolhatnánk, hogy számos ilyen esettel találkozhatunk, ugyanakkor a korábban leírtak miatt a legtöbb valós eset nem jut el a megfelelő hatóságig. Az

Egyenlő Bánásmód honlapján található esetek védett tulajdonság szerint kerülnek csoportosításra, így ezek közül kellett kikeresni azokat, amelyek a fent említett kritériumoknak megfelelnek. A 2015-ös esetek már a diszkrimináció területe és típusa szerinti megoszlást is mutatják. 2015-ben a foglalkoztatás területén 13 jogsértést megállapító döntés született, 4 eset zárult egyességgel, míg hármat elutasítottak. A diszkrimináció típusa szerinti bontásban a legtöbb eset közvetlen hátrányos megkülönböztetésre vonatkozott (ebből 28 esetben született jogsértést megállapító döntés) míg megtorlásra, valamint jogellenes elkülönítésre nem volt példa.

6. Diszkriminációs esetek ismertetése

6.1. „Egyenlő munkáért egyenlő bér” alapelvének megsértése, a nemi diszkrimináció

A nők és a férfiak keresete közötti különbség a gyakorlatban jól ismert tény, ugyanakkor kevés női munkavállaló fordul jogorvoslatért. Ennek hátterében több ok is lehet: egyrészt félhetnek, hogy később nem fognak tudni elhelyezkedni, ha kiderült, hogy felléptek a munkáltatóval szemben, másrészt – és napjainkban talán ez a jellemzőbb – már természetessé, megszokottá vált a gyakorlatban a bérkülönbség. A keresetek közötti különbségeket több tanulmány, statisztikai kutatás vizsgálta és akár 100%-os eltérés is lehet. Nem véletlen, hogy a bérfeszültség elkerülése miatt a munkáltatók a munkaszerződés titkosítását is bevezették, melynek megszegése elbocsátással járhat. Ugyanakkor emberek vagyunk, beszélgetünk, így az eltérő munkateljesítmény értékelésből adódó tényleges felismerés előbb vagy utóbb napvilágra kerül, mint ahogy az az egyik 2009-ben történt jogesetnél is megtörtént.

A Kérelmező egy építőipari vállalatához került pályakezdő jogi előadóként, majd később egy férfi pályakezdőt is felvett a cég ugyanolyan jellegű feladatokra. A cégnél közben munkáltató váltás történt és a munkabérek újratárgyalásakor szerzett tudomást arról, hogy a férfi munkatárs munkabére 70%-kal magasabb az övéénél. A Kérelmező ezt szóvá tette és ígéretet kapott a bérkülönbség csökkentésére, a teljesítménytől függő emelésre, amire a munkaviszony fennállása alatt nem került sor.

A Kérelmező panasszal fordult a hatósághoz a korábbi munkáltató és annak jogutódjával szemben is. A jogelőd munkáltató a férfi jogi előadó szakmai tapasztalatára, nyelvtudására és munkájának színvonalára hivatkozott a magasabb munkabér alátámasztása végett. A jogutód munkáltató a Kérelmező munkavégzésének színvonalát kritizálta, elmondása szerint a korábban beígért béremelés hátterében a jobb teljesítményre való ösztönzés állt.

A hatóság kivizsgálva az esetet megállapította, hogy a jogelőd munkáltató, már a végzettség szerinti bérbesorolásnál megsértette az egyenlő bánásmód követelményét azzal, hogy a női munkavállalót helytelenül a középfokú, míg a férfi munkavállalót az iskolai végzettségének megfelelő, felsőfokú végzettségű munkavállalók díjcsoportjába sorolta. (Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy a női munkavállaló ezt a középfokú végzettségre vonatkozó bérbesorolást ezek szerint korábban

elfogadta?!)) A munkafeladatok megvizsgálása során szintén megállapításra került, hogy a férfi munkatárs azonos feladatokat látott el, mint a Kérelmező. A hatóság szerint, ha voltak is különbségek a nyelvtudásuk és szakmai tapasztalatuk között, a kialakított bérkülönbség egyrészt feltűnően aránytalan volt, másrészt a munkáltató az előnyök értékelésénél nem objektív mércét alkalmazott.

A hatóság elmarasztaló határozatot hozott és 3 000 000 Ft bírságot szabott ki a jogelőd munkáltatóra, illetve 1 000 000 Ft-ot a jogutód munkáltatóra. Rendelkezett továbbá határozatának nyilvános közzétételéről és eltiltotta a jogsértő munkáltatókat a jövőbeni jogsértésektől.³²

A fenti példa is felhívja a figyelmet arra, hogy nagyon fontos, hogy szerződéskötéskor tisztában legyünk a ránk vonatkozó feltételekkel, hogy ne történjen meg az eleve hátrányos besorolás. Ugyanakkor meg kell említenünk azt a tényt is, hogy a középfokú, illetve a legtöbb felsőfokú végzettséget adó képzés során sem munkajogi, sem munkaerőpiaci, illetve álláskereső ismereteket nem kapnak a hallgatók, így véleményünk szerint fontos lenne ezen a területen az ismereteiket bővíteni, felhívni a figyelmet a munkaszerződések alapvető elemeire. A példa alátámasztja a korábban leírtakat, miszerint a munkáltatókat ugyan elmarasztalta a hatóság, de a hátrányt szenvedett munkavállaló kárpótlása nem történt meg, azt csak bírósági úton lehetne orvosolni.

6.2. Etnikai hovatartozással összefüggő hátrányos megkülönböztetés

A származás miatt bekövetkezett jogsértő eseteket vizsgálva leggyakrabban a szórakozóhelyről való kitiltásokról olvashatunk, de több olyan munkapiaci diszkriminációs esettel is találkozhatunk, ami álláshirdetéshez kapcsolódik. Amint kiderült a jelentkezőről, hogy roma származású, több esetben bekövetkezett az elutasítás. Egy ilyen eset kerül bemutatásra 2005 nyaráról.

Az újságban megjelenő hirdetés így hangzott: „Állandó munkára, józan életű festőt keresünk”. A roma származású szakképzett szobafestő és mázoló fiatalember jelentkezett is az állásra. Az álláskeresőben az egyik kerületi családsegítő szolgálat munkatársa nyújtott neki segítséget, a hívás is a központ irodájából történt. A telefonos megkeresés során a másik fél tájékoztatta a jelentkezőt a munkavégzés részleteiről. A fiatalember több álláshirdetésre is jelentkezett már korábban és többször előfordult, hogy amikor megjelent a személyes találkozásra a borszíne miatt elküldték, így ez esetben jelezte előre, hogy roma származású és ez problémát jelent-e. A másik fél ez esetben közölte, hogy nem kívánják alkalmazni. A hívásnak a szolgálat munkatársa is fültanúja volt.

Az eset kivizsgálása végett a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi jogvédő Iroda telefonos tesztelést folytatott le. A tesztelővel felhívták ugyanazt a telefonszámot, ahol először egy roma névként számon tartott néven, majd pedig ”semleges” néven mutatkozott be. Az eredmény alapján az előbbi esetről a munkáltató azt mondta, hogy már nem aktuális a hirdetés, az utóbbi érdeklődőnek viszont teljes körű felvilágosítást adott a még betöltetlen állásról.

A panaszos nevében a jogvédő szervezet az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz fordult, ahol a telefonos tesztelés eredményét elfogadva megállapítást nyert a közvetlen hátrányos megkülönböztetés ténye és a munkáltatót 700 000 Ft bírság megfizetésére kötelezte.³³

Ebben az esetben is megtörtént a szervezet elmarasztalása, ugyanakkor az állás-kereső a munkára való alkalmasság bebizonyításának lehetőségéhez sem jutott. Az előítéletes magatartás, a negatív attitűdök csökkentése szintén kihívást jelentő feladat az esélyegyenlőség megvalósulása érdekében.

6.3. Életkor miatt bekövetkezett diszkriminatív viselkedés

Ahogy a korábban ismertetett statisztikai eredmények is mutatják, az egyik leggyakoribb diszkriminációs tényező az életkor. Egyrészt az 55 év felettieket, másrészt a 30 év alattiakat érinti leginkább a munkaerőpiaci diszkrimináció Magyarországon. Jelen jogeset szereplője egy 57 éves férfi, aki az esélyt sem kapta meg a munkavégzésre, már a hirdetésre jelentkezéskor elutasították, bár ennek akkor még ő sem volt tudatában.

A férfi mezőgazdasági munkára jelentkezett csoportvezetőnek az egyik munkaerőpiaci szolgáltató Kft.-hez, aminek a képviselőjével először egy tájékoztatás, majd egy terepbejárás keretében találkozott. Ezt követően a munkaszerződéshez szükséges adatait felvették és tájékoztatták, hogy „amint indul a szezon, telefonon értesítik”. Mivel a cégtől nem keresték, ezért telefonon érdeklődött és tájékoztatták, hogy „még nem indult be minden csoport, de nyugodjon meg, számítanak a munkájára”. Ezt követően több héttel később ismét érdeklődött e-mailen, mire tájékoztatta a cég munkatársa, hogy „mivel iszonyat sokat kell talpalni egész nap, ezért fiatalabb kollégára lenne szükség, és ezt kérlek, nehogy bántásként vedd” valamint „nem kaptam veled kapcsolatban felsőbb utasítást”.

A Kérelmező ezt követően fordult a hatósághoz jogorvoslatért és sérelmezte, hogy meg sem kérdezték arról, hogy tudná-e vállalni a meghirdetett munkát, és pusztán az életkorára hivatkozva kizárták egy számára megígért munkalehetőségből. Az eljárás során a Kft. arról tájékoztatta a hatóságot, hogy a jelzett mezőgazdasági munkára semmilyen szerződéssel nem rendelkezett, így munkavállalókat sem alkalmazott, illetve nem is keresett és biztosan félreértésről van szó, mivel tőlük bérel egy szövetkezeti irodát és informatikai infrastruktúrát és talán ők végeztek toborzást. Ugyanakkor elmondták, hogy valóban van olyan nevű munkatársuk, akivel a levélváltás történt, de mivel ez nem az ő toborzásuk, így a cég nevében nem nyilatkozhatott.

Az eljárás alá vont Kft. nem tudta bizonyítani, hogy nem sértették meg az egyenlő bánásmód követelményét, a hatóság a vizsgálat során, illetve a becsatolt iratok alapján megállapította, hogy a kérelmezőt életkorára tekintettel kizárták a mezőgazdasági munkából.

A hatóság megtiltotta a jogsértő magatartás jövőbeni tanúsítását, és elrendelte a jogsértést megállapító jogerős és végrehajtható határozatának 60 napra történő

nyilvános közzétételét – a jogsértő azonosításához szükséges adatok kivételével anonimizáltan – a hatóság, valamint az eljárás alá vont weboldalán, valamint az eljárási költség megfizetésére kötelezte az eljárás alá vont céget.³⁴ Bár ez esetben a munkáltatót terhelő egyéb pénzbírság kiszabására nem került sor, de azzal, hogy a cég weboldalára kikerült a határozat, hogy megsértették az egyenlő bánásmód követelményét, valószínűleg jelentősebb kárt okoztak, mivel sokan nem szívesen köznek üzletet olyan szervezettel, akiről kiderül, hogy diszkriminatívak.

6.4 Fogytékossággal összefüggő elutasítás

A fogytékossággal, egészségkárosodással összefüggő jogesetek többségében a közintézmények szolgáltatásaihoz való nem megfelelő hozzáférés, illetve akadálymentesítés elmaradásáról szólnak vagy a szülők panaszairól. A foglalkoztatáshoz kötődő jogesetek száma mindössze néhány az elmúlt 10 évben, ugyanakkor ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a gyakorlatban nem fordul elő hátrányos megkülönböztetés. Jelen példákban egy gyengénlátó jelöltet ért hátrányos megkülönböztetés az állásinterjú során 2011 októberében.

Egy kft. logisztikai ügyintéző munkakörre keresett jelentkezőket német nyelvtudással. A Kérelmező önéletrajzát e-mailen elküldte, majd behívták személyes interjúra, ahol minden rendben ment mindaddig, míg egy fordítási feladatot nem kapott, amit számítógépen kellett megoldani. A panaszos elmondása szerint nagyon süttött a nap, illetve egyébként is gyengénlátó, így közel kellett hajolnia a monitorhoz, amikor közölték vele, hogy „ez így nem járható út”. A jelölt a nyelvtudását igazoló fordítást nem tudta elvégezni, mert abbahagyatták vele a munkát.

A lefolytatott bizonyítási eljárás, az ügyfelek és a tanúk nyilatkozata, a beszerzett iratanyag alapján a hatóság megállapította, hogy a kérelem alapos, a cég megsértette az Ebktv. 21. § a) pontjában foglaltakat, különösen a munkához való hozzájutás tekintetében, magatartása és kérelmező fogytékossága (gyengénlátása) között pedig ok-okozati összefüggés volt. A Kérelmezőt jelen esetben abban érte hátrány, hogy a szervezet az állásinterjú során nem biztosította ugyanazon feltételeket, amit más, nem védett tulajdonsággal rendelkező személyek megkaptak. Mindezek miatt a hatóság elegendőnek tartotta a jogsértő magatartás jövőbeni tanúsításának megtiltását arra tekintettel, hogy az eljárás alá vont, aki munkáltatóként jár el és rendszeresen jelentet meg álláshirdetéseket, interjúztat, a jövőre nézve tartózkodjon olyan magatartástól, amely a munkavállalókra nézve valamely védett tulajdonságukkal összefüggésben hátrányos jogkövetkezményekkel járhat.³⁵ Vagyis ez esetben sem került sor pénzbírság kiszabására, „csupán” elmarasztalás történt.

7. Összefoglalás

A diszkrimináció, mind az Európai Unió országaiban, mind Magyarországon komoly gondokat okoz. A diszkriminációt tiltó jogi szabályozások nem minden

esetben jelentenek védelmet a diszkriminatív viselkedéssel szemben. Ahhoz, hogy a diszkrimináció csökkenjen, szükség lenne arra, hogy az emberek viselkedése, valamint az attitűdök, illetve normák szintjén is változások következzenek be.³⁶

A diszkriminatív viselkedés az élet valamennyi területén jelen van. Ha belegondolunk, már az első találkozáskor, szinte első ránézésre eldöntjük a másiktól, hogy szimpatikus-e vagy sem és a negatív első benyomást nagyon nehéz visszafordítani. Sok esetben nem is tudatosul bennünk, illetve nem is vagyunk tisztában azzal, hogy jogsértő magatartást követtek el velünk szemben. A hátrányos megkülönböztetést elszenvedők általában nem fordulnak jogorvoslathoz, sokan nem is tudják, hogy kihez lehetne fordulni, nincsenek megfelelő információi ezen a területen, illetve gyakran elfogadják a diszkrimináció tényét, sőt, ami rosszabb, hogy természetesnek, bevett gyakorlatnak kezelik, hiszen „mindenhol így van”. A szervezetek alkalmazhatnak ugyan esélyegyenlőségi referenst, de sok esetben végzettség és megfelelő tájékozottság, szakértelem nélkül történik az adott személyek kinevezése, csak hogy meglegyen az ilyen pozíció is. Az esélyegyenlőségi terv sem nyújt mindig megoldást a munkavállaló védelmére, mert gyakran túl általánosak. A szervezet helyzetleírása részletes, a szervezeti problémák megfogalmazásra kerülnek, de a megoldási javaslatok, konkrét esélyegyenlőségi intézkedések már váratnak magukra.

Az esélyegyenlőség biztosításában és előmozdításában nagy szerepe lehet az illetékes hatóságoknak, a hátrányos helyzetű munkavállalói rétegek munkaerőpiaci integrációját segítő civil szervezeteknek, vagy akár a felsőoktatási intézményeknek is. Szükség lenne olyan esélyegyenlőségi képzések szervezésére, amelyek gyakorlati példákon keresztül ismertetik a diszkrimináció megvalósulását a szervezetben, illetve tájékoztatást adnak a (leendő) munkavállalóknak és a munkáltatóknak is a hátrányos megkülönböztetés formáiról, valamint a jogorvoslati lehetőségekről. Esélyegyenlőségi, valamint érzékenyítési tréningek segítségével a negatív attitűd, az előítéletes magatartás is csökkenthető. Az Egyenlő Bánásmód Hatóság oldalán számos eseteleírás található a diszkriminatív viselkedésre, mégis szükségesnek tartanánk olyan felvilágosító fórumok szervezését, melyek közvetlenül, vagy közösségi médián keresztül érik el az érintetteket. Bár a tényleges esélyegyenlőség megvalósulása a gyakorlatban valószínűleg soha nem fog bekövetkezni, csak elméletben létezik, mégis, ha megpróbáljuk megismerni a másikat és valós információk alapján dönteni, illetve ez alapján ítélni a másik felett, akkor egy kellemes légkörű szervezetben, egy jól működő munkacsoport tagjai lehetünk.

JEGYZETEK

1. Malik, Hyacinth (2003): A practical guide to equal opportunities. Nelson Thornes Ltd., Cheltenham, 1-22. old
2. Gulyás László (2007): A munkaerőpiac rugalmassá tételének eszközei, különös tekintettel a munkaidő rugalmasítására. In: Farkas B. (szerk.) A lisszaboni folyamat és Magyarország. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 200-214. old. Az egyes munkaerőpiacokra vonatkozóan konkrétan lásd Gulyás László (2005/a): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 1. A német munkaerőpiac jellemzői 1998-2004. Humánpolitikai Szemle 2005/3. szám 84-96. old; Gulyás László (2005/b): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 2. A francia munkaerőpiac jellemzői 1998-2004. Humánpolitikai Szemle 2005/4. szám 89-96. old.
3. Koncz Katalin (2006): Munkahelyi diszkrimináció. Munkaügyi Szemle 50. évf. 2006. I. rész: 1. sz. 11-14. I., II. rész: 2. sz. 16-19. old.
4. Koncz Katalin (1999): Esélyegyenlőség az Európai Unió prioritásai között. Munkaügyi Szemle, Vol. XLIII. 1999. 5. sz. 19-24. old.
5. European Commission (1998): Equal Opportunities Magazine, No. 6. Employment and Social Affairs, 27. old.
6. European Communities (1999): Employment in Europe 1999. Jobs in Europe: confidence amidst uncertainty. Directorate general for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Manuscript completed in 1998. Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, 12. old.
7. Jacobs, Lesley (2004): Pursuing equal opportunities: the theory and practice of egalitarian justice. Cambridge University Press, Cambridge, 10-11. old.
8. Kadét Ernő (2008): Esélyegyenlőség és esélyegyenlőség-elvű támogatáspolitikai. In: Bernáth Gábor (szerk.) Esélyegyenlőség – Deszegregáció – Integráló pedagógia: egy stratégia elemei. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest, 36-37. old.
9. Varga Aranka (2013): Az esélyegyenlőség értelmezési kerete In: Varga Aranka (szerk.): Esélyegyenlőség a mai Magyarországon. PTE, Pécs, 11-14. old.
10. Bodrogi Bea (2011): A diszkrimináció elleni küzdelem módszerei. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 55-69. old.
11. Alaptörvény XV. cikk 4. bekezdés
12. Szabados György, Wiwczarowski, Troy, Pierog Anita (2014): Mihez kezdünk egy civil szervezett-dilemmák napjainkban. A VIKÉK Közleményei. VI. évf. I. szám. 173-180. old.
13. Bodrogi Bea (2011): A diszkrimináció elleni küzdelem módszerei. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 55-69. old.
14. Lovász Anna: A béralkalmazkodás elősegítése. A munkapiaci diszkrimináció. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/foglpol20_4_4diszkriminacio.pdf
15. 2003.CXXV. egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőségről szóló törvény

16. Bodrogi Bea (2011): A diszkrimináció elleni küzdelem módszerei. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 55-69. old
17. Demeter J. (2012): Az egyenlő bánásmód követelményének érvényesítése és az esélyegyenlőség előmozdítása In: Sik Endre, Simovits Bori: Feladatgyűjtemény a társadalomkutatás módszertanához I. A TÁMOP-4.1.2.-08-/2/a/KMR projekt keretében készült elektronikus kiadvány, Budapest, 2012. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop_425/0010_2A_14_A_diszkriminacio_merese_Valogatta_es_szerk_Sik_Endre_es_Simonovits_Bori/ch02s03.html letöltés dátuma: 2015.05.12.
18. Bácsné Bába Éva (2014): Kisgyermekes anyák a munkaerőpiacon – pro és contra. Taylor: Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat, VI. évf. 1-2. 250-259. old.
19. Demeter J. (2012): Az egyenlő bánásmód követelményének érvényesítése és az esélyegyenlőség előmozdítása In: Sik Endre, Simovits Bori: Feladatgyűjtemény a társadalomkutatás módszertanához I. A TÁMOP-4.1.2.-08-/2/a/KMR projekt keretében készült elektronikus kiadvány, Budapest, 2012. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop_425/0010_2A_14_A_diszkriminacio_merese_Valogatta_es_szerk_Sik_Endre_es_Simonovits_Bori/ch02s03.html letöltés dátuma: 2015.05.12.
20. Bodrogi Bea (2011): A diszkrimináció elleni küzdelem módszerei. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 55-69. old
21. Központi Statisztikai Hivatal (2013): Magyarország, 2012. Budapest, 2013.05.02. 195. old.
22. Máté Domicián (2014): Az iskolázottság szerepe a munkatermelékenységben egy ágazati megközelítésben A visegrádi országok példáján keresztül. Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat, 45-61. old.
23. Statisztikai Tükör (2012): Munkaerő-piaci diszkrimináció. Központi Statisztikai Hivatal, 2012/81. VI. évfolyam 81. szám, 2012. október 30. Budapest, 2-4. old.
24. Bencsik Andrea, Juhász Tímea (2011): Apák gyermekgondozási szabadságon- Humánpolitikai Szemle 2011. december, 9-20.old.
25. European Commission (2012): Special Eurobarometer 393 Discrimination in the EU in 2012. Report, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf
26. Musa Imre (2012): Az egyenlő bánásmód követelménye a foglalkoztatásban, Humánpolitikai Szemle, 2012/6, 47-50. old.
27. Zaccaria Márton Leó (2015): Az egyenlő munkáért egyenlő bér elv megjelenése és alkalmazása az Egyenlő Bánásmód Hatóság gyakorlatában, tekintettel az európai bírósági és kúriai joggyakorlatra. „Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 10 éve” című pályázat keretei között elkészült tudományos pályamunka. 16. old.
28. Koncz Katalin (2006): Munkahelyi diszkrimináció. Munkaügyi Szemle 50. évf. 2006. I. rész: 1. sz. 11-14. I., II. rész: 2. sz. 16-19. old.
29. Gádor Krisztina (2005): Alig csökken a nők hátrányos helyzete a munkaerő-piacon. Menedzsment Fórum, 2005. január 7. <http://www.mfor.hu/cikk.php?article=17734&-page=4>. Letöltés: 2010.05.09.
30. Koncz Katalin (2004): Karriermentés. Aula Könyvkiadó, Budapest, 516. old.
31. Tóthné Parázsló Lenke (2011): A kutatómódszertan matematikai alapjai. Eszterházy Károly Főiskola. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_31_kutatas

- modszertan_scorm_02/232_kutatsi_stratgik.html letöltés dátuma: 2016.07.25.
32. Egyenlő Bánásmód Hatóság (2009): <http://www.egyenlobanasmod.hu/jogesetek/hu/1363-2009.pdf> letöltés dátuma: 2015.10.13.
 33. Bodrogi Bea (2011): A diszkrimináció elleni küzdelem módszerei. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 55-69. old.
 34. Egyenlő Bánásmód Hatóság (2014): http://www.egyenlobanasmod.hu/app/webroot/files/img/articles/aa24c10c53cd15034439f4c023ae0458/470_2014.pdf letöltés dátuma: 2015.10.10.
 35. Egyenlő Bánásmód Hatóság (2012): <http://www.egyenlobanasmod.hu/app/webroot/jogesetek/hu/443-2012.pdf> letöltés dátuma: 2015.10.10.
 36. Csizmár Kata, Münnich Ákos (2005): A diszkriminatív viselkedést meghatározó tényezők vizsgálata In: Münnich Ákos (szerk.) A mentális egészséget és egészségmagatartást befolyásoló tényezők, Didakt Kiadó, Debrecen, 51-82. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

2003. CXXV. egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőségről szóló törvény
- Bácsné Bába Éva (2014): Kisgyermekes anyák a munkaerőpiacon – pro és contra. Taylor: Gazdálkodás- és Szervezéstudományi folyóirat, VI. évf. 1-2. 250-259. old.
- Bencsik Andrea, Juhász Tímea (2011): Apák gyermekgondozási szabadságon- Humánpolitikai Szemle 2011. december, 9-20. old.
- Bodrogi Bea (2011): A diszkrimináció elleni küzdelem módszerei. Magyar Helsinki Bizottság, Budapest, 55-69. old.
- Csizmár Kata, Münnich Ákos (2005): A diszkriminatív viselkedést meghatározó tényezők vizsgálata In: Münnich Ákos: A mentális egészséget és egészségmagatartást befolyásoló tényezők, Didakt Kiadó, Debrecen, 51-82. old.
- Demeter J. (2012): Az egyenlő bánásmód követelményének érvényesítése és az esélyegyenlőség előmozdítása In: Sik Endre, Simovits Bori: Feladatgyűjtemény a társadalomkutatás módszertanához I. A TÁMOP-4.1.2.-08-/2/a/KMR projekt keretében készült elektronikus kiadvány, Budapest, 2012. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_14_A_diszkriminacio_merese_Valogatta_es_szerk_Sik_Endre_es_Simonovits_Bori/ch02s03.html letöltés dátuma: 2015.05.12.
- Egyenlő Bánásmód Hatóság (2009): <http://www.egyenlobanasmod.hu/jogesetek/hu/1363-2009.pdf> letöltés dátuma: 2015.10.13.
- Egyenlő Bánásmód Hatóság (2012): <http://www.egyenlobanasmod.hu/app/webroot/jogesetek/hu/443-2012.pdf> letöltés dátuma: 2015.10.10.
- Egyenlő Bánásmód Hatóság (2014): http://www.egyenlobanasmod.hu/app/webroot/files/img/articles/aa24c10c53cd15034439f4c023ae0458/470_2014.pdf letöltés dátuma: 2015.10.10.
- European Commission (1998): Equal Opportunities Magazine, No. 6. Employment and Social Affairs, 27. old.

- European Commission (2012): Special Eurobarometer 393 Discrimination in the EU in 2012. Report, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_en.pdf
- European Communities (1999): Employment in Europe 1999. Jobs in Europe: confidence amidst uncertainty. Directorate general for Employment, Industrial Relations and Social Affairs, Manuscript completed in 1998. Office for Official Publication of the European Communities, Luxembourg, 12. old.
- Gádor Krisztina (2005): Alig csökken a nők hátrányos helyzete a munkaerő-piacon. Menedzsment Fórum, 2005. január 7. <http://www.mfor.hu/cikk.php?article=17734&-page=4>. Letöltés: 2010-05-09.
- Gulyás László (2005/a): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 1. A német munkaerőpiac jellemzői 1998-2004. Humánpolitikai Szemle 2005/3. szám 84-96. old.
- Gulyás László (2005/b): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 2. A francia munkaerőpiac jellemzői 1998-2004. Humánpolitikai Szemle 2005/4. szám 89-96. old.
- Gulyás László (2007): A munkaerőpiac rugalmassá tételének eszközei, különös tekintettel a munkaidő rugalmasítására. In: Farkas B. (szerk.) A lisszaboni folyamat és Magyarország. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, JATEPress, Szeged, 200-214. old.
- Jacobs, Lesley (2004): Pursuing equal opportunities: the theory and practice of egalitarian justice. Cambridge University Press, Cambridge, 10-11. old.
- Kadét Ernő (2008): Esélyegyenlőség és esélyegyenlőség-elvű támogatáspolitikai. In: BER-NÁTH Gábor: Esélyegyenlőség – Deszegregáció – Integráló pedagógia: egy stratégia elemei. Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, Budapest, 36-37. old.
- Koncz Katalin (1999): Esélyegyenlőség az Európai Unió prioritásai között. Munkaügyi Szemle, Vol. XLIII. 1999. 5. sz. 19-24. old.
- Koncz Katalin (2004): Karriermenedzsment. Aula Könyvkiadó, Budapest, 516. old.
- Koncz Katalin (2006): Munkahelyi diszkrimináció. Munkaügyi Szemle 50. évf. 2006. I. rész: 1. sz. 11-14. l., II. rész: 2. sz. 16-19. old.
- Központi Statisztikai Hivatal (2013): Magyarország, 2012. Budapest, 2013. május 2. 195. old.
- Lovász Anna: A béralkalmazkodás elősegítése. A munkapiaci diszkrimináció. http://www.budapestinstitute.eu/uploads/foglpol20_4_4diszkriminacio.pdf
- Malik, Hyacinth (2003): A Practical Guide to Equal Opportunities. Nelson Thornes Ltd., Cheltenham, 1-22. old.
- Máté Domicián (2014): Az iskolázottság szerepe a munkatermelékenységben egy ágazati megközelítésben A visegrádi országok példáján keresztül. Metszetek – Társadalomtudományi Folyóirat, 45-61. old.
- Musa Imre (2012): Az egyenlő bánásmód követelménye a foglalkoztatásban, Humánpolitikai Szemle, 2012/6, 47-50. old.
- Statisztikai Tükör (2012): Munkaerő-piaci diszkrimináció. Központi Statisztikai Hivatal, 2012/81. VI. évfolyam 81. szám, 2012. október 30. Budapest, 2-4. old.

- Szabados György, Wiwczaroski, Troy, Pierog Anita (2014): Mihez kezdünk egy civil szervezettel-dilemmák napjainkban. A VIKEK Közleményei. VI. évf. I. szám. 173-180.old.
- Tóthné Parázsló Lenke (2011): A kutatósmódszertan matematikai alapjai. Eszterházy Károly Főiskola. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0005_31_kutatas-modszertan_scom_02/232_kutatsi_stratgik.html letöltés dátuma: 2016.07.25.
- Zaccaria Márton Leó (2015): Az egyenlő munkáért egyenlő bér elv megjelenése és alkalmazása az Egyenlő Bánásmód Hatóság gyakorlatában, tekintettel az európai bírósági és kúriai joggyakorlatra. „Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 10 éve” című pályázat keretei között elkészült tudományos pályamunka. 16. old.
- Varga Aranka (2013): Az esélyegyenlőség értelmezési kerete In: Varga Aranka (szerk.): Esélyegyenlőség a mai Magyarországon. PTE, Pécs, 11-14. old.

Fenyves Veronika* – Tarnóczi Tibor – Bács Zoltán*****

AZ ÉSZAK-ALFÖLDI RÉGIÓ ÉLELMISZER JELLEGŰ VEGYES BOLTI KISKERESKEDELMI TEVÉKENYSÉ- GET VÉGZŐ VÁLLALKOZÁSAINAK ELEMZÉSE

*ANALYSIS OF UNDERTAKINGS PERFORMING FOOD RETAIL
ACTIVITIES AS GROCERY STORES IN THE NORTHERN
GREAT PLAIN REGION*

ABSTRACT

The international food trade has undergone large changes horizontally and vertically during the past decades. Concentration is increasing worldwide with respect to hyper- and supermarkets, discount stores as well as wholesalers. Position of the Hungarian food retail trade fundamentally changed after the change of regime: the formerly state- and cooperative-owned retail units were replaced by units operating in private property as well as different commercial chains (being in domestic and foreign ownership) appeared in the sector. After the turn of the millennium, expansion of the commercial chains has accelerated and they have a significant market share now. The Hungarian food retail trade, like the European average, is characterized by a high concentration. Aim of our treatise is to examine how far the sector-specific high concentration can be observed in the financial statements of those enterprises of the Northern Great Plain region which are performing retail sale activity in non-specialised stores with food.

1. Bevezetés

A kutatás témájának a kiválasztásakor egy olyan ágazatot kerestünk, amely meghatározó jellegű a magyar nemzetgazdaságban. 2014-ben a kereskedelem, gépjárműjavítás ágazat 2 757 130 millió Ft-os értékével a Bruttó hozzáadott érték 10,2%-át tette ki. A foglalkoztatottak száma 2014-ben 4 100 800 fő volt Magyarországon, amelyből 548 200 fő a kereskedelem, gépjárműjavítás ágazatban dolgozott. Ezen belül a főtevékenységként az „Élelmiszer jellegű vegyes bolti kiskereskedelmi” tevékenységet főtevékenységként folytató vállalkozásokat választottuk, mivel ez

* Dr. Fenyves Veronika tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar

** Dr. Tarnóczi Tibor tanszékvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar

*** Dr. habil Bács Zoltán intézetvezető egyetemi docens, Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar

az a tevékenység, amely az élelmiszer-kiskereskedelem forgalmából a legnagyobb arányban részesedik.

A nemzetközi élelmiszer-kereskedelem az elmúlt évtizedekben horizontálisan és vertikálisan is nagy változásokon ment keresztül. Az egész világon növekszik a koncentráció a hiper- és szupermarketek, a diszkontáruházak, valamint a nagykereskedők vonatkozásában. A rendszer-váltást követően alapjaiban változott meg a magyarországi élelmiszer-kiskereskedelem helyzete, a korábban állami és szövetkezeti tulajdonban lévő kiskereskedelmi egységeket magántulajdonban működő egységek váltották fel, az ágazatban megjelentek a különböző (hazai és külföldi tulajdonú) kereskedelmi láncok. Az ezredfordulót követően a kereskedelmi láncok előretörése felgyorsult, és mára jelentős piaci részesedéssel rendelkeznek. A magyarországi élelmiszer-kiskereskedelmet magas koncentráció jellemzi, hasonlóan az európai átlaghoz. Tanulmányunk célja megvizsgálni, hogy az ágazatot jellemző magas koncentráció mennyire figyelhető meg a pénzügyi kimutatások adataiban.

2. Az élelmiszer-kiskereskedelem helyzete Magyarországon

A rendszerváltást megelőzően az élelmiszer-kiskereskedelemben is az állami tulajdon dominált. 1989-ben a kereskedelmi forgalom 60%-át még az állami vállalatok, további egyharmadát pedig a szövetkezetek adták¹. A rendszerváltás után, a privatizáció során, a korábbi állami és szövetkezeti tulajdonban lévő kiskereskedelmi egységek darabjaikra hullottak, illetve az újonnan alakuló gazdasági társaságok és az egyéni vállalkozók nagy számban létesítettek értékesítési egységeket². Ennek során 1990 és 1998 között az élelmiszer-kiskereskedelmi üzletek száma 25 066-ról 50 966-ra nőtt³.

A rendszerváltás és a privatizáció az élelmiszer-kereskedelem területén is alapvető változásokat hozott⁴. Stauder⁵ három fő szakaszra osztotta a hazai élelmiszer-kiskereskedelem átalakulási folyamatát, amelynek során megkülönböztette a spontán privatizáció időszakát (1989-1990), a privatizáció időszakát (1991-1996) és a kezdődő koncentráció időszakát (1997-2000). A 20. század végén a magyar élelmiszer-kiskereskedelmi változásokhoz nem egészen egy évtized állt rendelkezésre, szemben Nyugat-Európával, ahol ez a fejlődési folyamat öt évtizedig tartott⁶.

Az ezredforduló után az ún. modern értékesítési csatornák előretörése felgyorsult. A hazai értékesítésen belül a hipermarketeket, szupermarketeket és diszkontláncokat magában foglaló „modern kiskereskedelem” részaránya 2011-re 70% fölé emelkedett, míg a hagyományos kiskereskedelemé (független és egyéb kis élelmiszerboltok, fogyasztói piacok) csökkent. Több külföldi élelmiszer-kiskereskedelmi lánc szerzett meg nagyszámú boltot⁷. A jövőben várható, hogy a modern értékesítési csatornák (hiper- és szupermarketek, diszkontok) előretörése folytatódik, a hagyományos kereskedelmi csatornák (kis általános élelmiszerbolt, piac) visszaszorulnak. A kiskereskedelmi láncok meghatározó szerepét a hazai élelmi-

szer-forgalomban a nagytömegben történő eladás, valamint a hagyományos kis-boltokhoz képest alacsonyabb fogyasztói árak indokolják⁸. Új jelenség, hogy a kiskereskedelmi cégek – a beszerzési költségek csökkentése érdekében – egyre inkább közvetlen kapcsolatot igyekeznek kiépíteni az élelmiszer-előállítókkal, ami csökkenti a nagykereskedelem fontosságát⁹.

A 2014. évi agrárjelentés alapján megállapítható, hogy az elmúlt években a kiskereskedelmi csatornák között nem volt érdemi átrendeződés, mindössze enyhe ingadozások figyelhetők meg. A háztartások, az előző évekhez hasonlóan, 2014-ben is a hipermarketeket részesítették előnyben vásárlásaik során, noha részesedésük csökkent 2013-hoz képest. A hazai láncok részesedése minimálisan visszaesett, a többi kategóriánál pedig a megelőző évhez hasonló arányok figyelhetők meg. Többéves távlatban, 2010 és 2014 között, pedig csak a diszkontok esetében körvonalazódik egyértelmű növekvő tendencia, a többi kiskereskedelmi csatorna részesedése stagnált, hullámozott¹⁰.

A GfK Kereskedelmi analízisek tanulmánya szerint a lakóhelyhez közeli, jellemzően szűkebb áruválasztékot kínáló és jelentősen a saját márkákra támaszkodó diszkontüzletekben nagymértékben nőtt a kosárérték. Ez arra engedhet következtetni, hogy a nagybevásárlások egy része a városszéli hipermarketekből a diszkontokba helyeződik át. Nagyobb mértékben a nemzeti dohányboltoknak, kisebb mértékben pedig az online kereskedelemnek köszönhetően az „egyéb” csatorna is 3 százalékponttal tudta növelni a piaci részesedését a 2013-as értékhez képest. Az áruházláncok részesedése a hazai kiskereskedelmi forgalomból (72%) összességében megközelíti a környező országokban jellemző szintet, ami például Horvátországban szintén 72%, Csehországban 74%, Ausztriában 76%, de Szlovákiában már eléri a 81%-ot. Ugyanakkor tőlünk keletre a hagyományos csatornák súlya a jelentősebb¹¹.

A hazai élelmiszer-kiskereskedelemben a szétaprózottság időszakát követően, a kilencvenes évek közepétől kibontakozó éles piaci verseny következtében, egyre erősebb koncentráció figyelhető meg¹². A kiskereskedelemben végbemenő változások, s főként a növekvő piaci koncentráció okát sokan abban látják, hogy a kiskereskedők minden esetben egymás versenytársai, azaz egymással helyettesítési viszonyban állnak¹³.

Jankuné és munkatársai¹⁴ tanulmányukban leírják, hogy egy iparágban a túlzott koncentráció általában versenyjogi problémákat vet fel, ami főként az iparág vevői és a versenytársak számára jár hátránnyal, hiszen egy piacmeghatározó cég gyakran diktálja az árakat és az egyéb feltételeket. Ugyanakkor már mérsékeltebb, versenyjogi szempontból még nem túlságosan magas koncentráció is nehéz feltételeket teremt a beszállítók számára, főleg, ha azok kisebb szervezetek. Egy ágazatban a koncentráció mértékét a legegyszerűbben a koncentrációs arányszámmal, a CR* mutatóval mérhetjük. A mutató az adott számú vállalkozás árbevételét arányosítja a teljes ágazatéhoz, így megmutatja, hogy az adott területen működő

* concentration ratio – koncentráció mutató

legnagyobb vállalkozások forgalma mekkora részét fedik le a teljes szektornak. A CR mutatót leggyakrabban az első három (CR-3), első öt (CR-5) vagy az első tíz (CR-10) cégre szokás kiszámítani¹⁵.

Az élelmiszer-kiskereskedelem erősebben koncentrált ágazatnak számít az élelmiszer-nagykereskedelemtől, hiszen az ágazat összes árbevételének több mint 40%-át három, több mint felét öt cég mondhatja magáénak (1. táblázat). Ráadásul 2005 és 2010 között a koncentráltóság tovább nőtt, hiszen az első három cég részesedése csaknem 46%-ra, az első öté pedig közel 58%-ra növekedett. Az első tíz élelmiszer-kiskereskedelmi cég (ami nagyjából le is fedí a szaksajtó által nevesítve emlegetett láncokat) 2005-ben még 61, 2010-ben már csaknem 66%-át tette kis a teljes ágazat forgalmának¹⁶.

1. táblázat: Az élelmiszer-kiskereskedelmi vállalkozások forgalom szerinti koncentrációja

Megnevezés	2005	2010	2005	2010
	milliárd Ft		százalék	
3 legnagyobb árbevételű cég	717	1148	40,1	45,7
5 legnagyobb árbevételű cég	904	1455	50,5	57,9
10 legnagyobb árbevételű cég	1091	1650	61,0	65,7
20 legnagyobb árbevételű cég	1183	1767	66,1	70,3
50 legnagyobb árbevételű cég	1289	1908	72,1	76,0
Élelmiszer-kiskereskedelem összesen	1789	2512	100,0	100,0

Forrás: JankUné et al., 2012

Fontos megjegyezni, hogy nemzetközi összehasonlításban a magyarországi koncentráció egyáltalán nem tekinthető kiemelkedően magasnak, hiszen valamivel az uniós átlag alatt helyezkedik el. Az Európai Unión belül nagy szórása van a CR-3 mutatónak, hiszen míg például a skandináv országokban és Hollandiában 80-90% az értéke és 60-70% körül van a mutató Írországban és Észtországban is, vannak nagyon alacsony, 20% alatti mutatóval rendelkező tagállamok is (pl.: Bulgária, Románia, Lengyelország). A tagállamok túlnyomó többsége esetében a mutató a 30-50% közötti tartományban helyezkedik el¹⁷. A kiskereskedelem koncentráltóságának a mértéke az egyes európai országokban változatos képet mutat¹⁸.

2. Anyag és módszer

A vizsgálati adatbázisba azok az élelmiszer-kereskedelmi tevékenységet végző vállalkozások kerültek be, amelyek főtevékenységként az „Élelmiszer jellegű vegyes bolti kiskereskedelmi” tevékenységet jelölték meg, és amelyek székhelye az Észak-Alföld régióban található, a vállalkozás alapítása pedig 2009. január

1. előtt megtörtént és 6 beszámolóval lezárt üzleti évvel rendelkeznek. A vállalkozások kiválasztása az OPTEN cégtárban történt, illetve az elemzésbe bevont vállalatok éves beszámolóit, az Elektronikus Beszámoló Portálról (e-beszamolo.kim.gov.hu) kerültek letöltésre. A vállalatok éves beszámolóinak adatai 6 évre, 2009-től 2014-ig kerültek összegyűjtésre. Az Észak-Alföld régióban a megadott feltételeknek összesen 887 db vállalkozás felelt meg, amelyek közül 563 vállalkozás adatai kerültek be az elemzési adatbázisba. A 887 vállalkozás közül a vizsgált időszakban 96 vállalkozás felszámolás/ végelszámolás alá került, további 238 vállalkozásnak a vizsgált időszak egyes éveiben nem állt rendelkezésre éves beszámoló vagy az éves beszámolónak az elemzés szempontjából fontos sorai nullás értékeket tartalmaztak. A 2. táblázatból látható, hogy összesen 563 vállalkozás beszámolója képezte az adatbázist, ami a feltételeknek megfelelő vállalkozások 63,47%-át teszi ki.

2. táblázat: A 2009. január 1. előtt alapított élelmiszer-jellegű vegyes bolti kiskereskedelmi tevékenységet végző vállalkozások száma az Észak-Alföld régióban

Megnevezés	Hajdú-Bihar megye	Jász-Nagykun-Szolnok megye	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	Összesen
A vizsgált időszakban felszámolás/végelszámolás alá került cégek (db)	37	43	16	96
A vizsgált időszak egyes éveiben beszámolóval nem rendelkező vagy nullás beszámolóval rendelkező cégek (db)	56	49	36	141
Hiányos adatokkal rendelkező cégek	43	29	25	97
Az elemzésbe bevonható cégek (db)	250	131	182	563
Összesen	386	252	259	897

Forrás: saját számítás az OPTEN cégtár adatai alapján*

Az elemzéshez a Microsoft Excel táblázatkezelő és az R statisztikai rendszer adatkezelési és számítási lehetőségeit használtuk^{19, 20}). Az R statisztikai rendszert az Excel táblázatkezelőn keresztül használtuk, az RExcel segítségével²¹.

Az elemzéshez a leíró statisztikai mutatószámokat és a koncentráció elemzésének módszertanát alkalmaztuk. A koncentráció az eloszlások mértékéről ad információt. Koncentrációnak nevezzük azt a jelenséget, hogy a sokasághoz tartozó

* <http://www.opten.hu/cegtar/lista/85381>

teljes értékösszeg jelentős része a sokaság kevés egységére összpontosul. Ha a sokaság elemszáma kicsi, akkor már önmagában is koncentrációt jelent, hiszen a teljes értékösszeg kevés egységben összpontosul. A koncentráció kiszámításához a relatív gyakoriság és a relatív értékösszeg kumulált meghatározása szükséges. A koncentrációs együttható dimenzió nélküli szám, amely egyenletesség esetén 0, teljes koncentrációnál 1. A koncentráció tehát annál erősebb, minél közelebb esik az értéke az 1-hez ²². A Gini együtthatóként is ismert koncentrációs mutatót leggyakrabban jövedelmi vagy más típusú egyenlőtlenség mérésére használják, főként közgazdasági területeken (pl. gazdaságsszociológia, egészség-közgazdaságtan).

4. Az Észak-Alföldi régió élelmiszer jellegű vegyes bolti kiskereskedelmi tevékenységet végző vállalkozásainak nagyvonalú statisztikai elemzése

Jelen tanulmányban az elemzést két olyan változóra készítettük el, amelyek fontosak lehetnek a kereskedelmi vállalati tevékenység megítéléséhez. A vizsgált változók a következők:

- 1). Tárgyi eszközök
- 2). Készletek

Az elemzésnél az alapvető statisztikai jellemzőkből indulunk ki (átlag, szóródás terjedelme, relatív szórás, átlag standard hiba, ferdeség, csúcsosság). A kiválasztott jellemzőket arra használtuk, hogy megállapításokat tudjunk tenni az adatok szóródására, a vizsgálat egyedeinek különbözőségére. Esetenként lehet publikációkban azzal találkozni, hogy jelentős mértékben inhomogén adatokból számítanak például átlagot, amely esetben ez az átlag nem megfelelően használható statisztikai jellemzőjét adja a vizsgált sokaságnak. Az adatok elemezhetősége érdekében kvartilisenként elemeztük a kiválasztott jellemzőket. A meghatározott statisztikai mutatók segítségével vizsgáljuk a régió vállalkozásainak alapvető jellemzőit. Az elemzés során megvizsgáljuk, hogy milyen a létrehozott részsokaságok homogenitása, milyen mértékben változott az egész sokaságra vonatkozó inhomogenitás. Azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a kvartilisenkénti csoportosításhoz önkényesen kell kiválasztani azt a számveteli jellemzőt, amely alapján a csoportosítást elvégezzük.

4.1. A vállalkozások elemzése a tárgyi eszközök alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás segítségével

A 3. táblázatban bemutatjuk a tárgyi eszközök alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás főbb statisztikai jellemzőit. A táblázatból látható, hogy a 2. és a 3. kvartilisbe tartozó vállalatok relatív szórása jelentős mértékben a teljes sokaság értékei alatt van. A leghomogénebb csoport a 3. kvartilis (40,08%-55,27%), a 2. kvartilisnél azonban valamelyest magasabb értékek találhatók (58,57%-68,30%). Az első kvartilisre vonatkozó relatív szórások már jóval magasabbak, de még így

sem érik el a teljes sokaság harmadát (105,44%-194,73%). A 4. kvartilisnél a relatív szórás még mindig igen magas (280,31%-311,29%), ami azt jelenti, hogy ebben a csoportban vannak a legjelentősebb eltérések a vállalati értékekben. Ez utóbbit támasztják alá a szóródás terjedeleme és az átlag körüli szórást mutató 'Átlag SE' értékek is.

A 3. táblázatból az is látható, hogy az első 3 negyedben jelentős mértékben lecsökkentek a ferdeség mutató értékei is. A relatív szórás értékei és a ferdeség mutatók azt támasztják alá, hogy a negyedekbe osztással az első 3 csoport kiegyenlítettebbé vált. A 4. negyed esetében – az előbb leírtakból következően is – szintén érvényesül a csökkenés, és a ferdeség értékek körülbelül a teljes sokaság értékeinek a felére csökkentek, de az értékek jóval magasabbak az első három negyedhez képest, azaz ezt a negyedet még meglehetősen nagy inhomogenitás jellemzi.

3. táblázat: A tárgyi eszközök alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás vállalatai tárgyi eszköz értékeinek főbb statisztikai jellemzői

Csoport	Statisztikai mutató	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Teljes sokaság	Átlag	34 858,50	35 363,52	36 006,99	38 256,40	39 781,55	47 829,23
	Szóródás terjedelme	3 962 538,00	3 910 726,00	3 790 405,00	4 057 830,00	3 972 477,00	4 657 179,00
	Relatív szórás (%)	615,06	604,43	585,48	583,81	561,21	619,80
	Átlag SE	9 035,93	9 008,34	8 884,79	9 412,90	9 409,16	12 493,73
	Ferdeség	13,94	13,69	13,19	13,23	12,74	12,34
	Csúcsosság	225,98	219,03	204,82	208,05	193,39	169,03
1. kvartilis	Átlag	45,59	38,30	31,91	12,96	20,63	56,35
	Szóródás terjedelme	206,00	184,00	182,00	90,00	128,00	158,00
	Relatív szórás (%)	139,23	137,68	160,26	194,73	183,79	105,44
	Átlag SE	5,35	4,44	4,31	2,12	3,19	4,99
	Ferdeség	1,10	1,13	1,50	1,77	1,75	0,30
	Csúcsosság	-0,21	0,00	1,01	1,71	1,68	-1,64
2. kvartilis	Átlag	1 014,02	954,55	867,58	718,62	760,13	823,33
	Szóródás terjedelme	2 020,00	1 872,00	1 785,00	1 657,00	1 639,00	1 763,00
	Relatív szórás (%)	61,46	58,57	59,60	68,30	64,19	63,50
	Átlag SE	52,48	47,08	43,54	41,33	41,09	44,18
	Ferdeség	0,51	0,39	0,46	0,53	0,54	0,55
	Csúcsosság	-1,04	-1,10	-0,96	-0,93	-0,90	-0,94
3. kvartilis	Átlag	5 108,50	5 031,95	5 038,09	5 250,90	5 506,33	5 996,79
	Szóródás terjedelme	7 287,00	7 748,00	8 036,00	8 643,00	10 785,00	12 470,00
	Relatív szórás (%)	40,08	44,15	45,55	47,67	51,83	55,27
	Átlag SE	173,05	187,76	193,93	211,54	241,18	280,14
	Ferdeség	0,52	0,66	0,52	0,41	0,69	0,80
	Csúcsosság	-0,83	-0,73	-0,90	-1,03	-0,48	-0,31
4. kvartilis	Átlag	133 054,89	135 214,16	137 870,75	146 809,05	152 596,01	184 149,22
	Szóródás terjedelme	3 952 928,00	3 900 840,00	3 780 327,00	4 047 401,00	3 959 784,00	4 642 450,00
	Relatív szórás (%)	311,29	304,92	294,13	292,49	280,31	310,90
	Átlag SE	34 881,05	34 721,51	34 150,78	36 162,58	36 022,03	48 214,66
	Ferdeség	7,00	6,88	6,64	6,67	6,43	6,12
	Csúcsosság	55,67	54,02	50,56	51,55	47,99	40,21

Forrás: A szerzők saját számítása (eFt)

A 3. táblázatból láthatjuk, hogy a vállalatok átlagos tárgyi eszköz értéke a vizsgált évek során a teljes sokaság esetében folyamatosan növekedett. Ez jól látható az 4. táblázatban is, hiszen a 6 év alatt a vállalkozások tárgyi eszközeinek értéke 37,21%-kal növekedett. Felvetődhet a kérdés, hogy ez az átlagos növekedés mennyire igaz a sokaság különböző méretű vállalkozásaira? Ha megnézzük a kvartilisenkénti csoportokat, azt látjuk, hogy az 1-3. kvartilisekben a tárgyi eszközök értéke csökkenni kezdett, majd ez a csökkenés visszafordult. A visszafordulás bekövetkeztét valószínűleg meghatározta a vállalatok tőkeerőssége, mert a 3. kvartilisben következett be a leghamarabb (1 év után), míg az első kvartilisben a legkésőbb (3 év után). A 4. kvartilis vállalatai esetében folyamatos növekedés figyelhető meg, de ebben az esetben 2012-ben és 2014-ben erőteljesebb növekedés tapasztalható.

A 3. táblázatból az is jól látható, hogy számottevően nagyok a különbségek az egyes kvartilisek átlagos tárgyi eszköz értékei között. Ha kvartilisek átlagait a teljes sokaság átlagaihoz viszonyítjuk, akkor a következő értékeket kapjuk:

- 1. kvartilis: 0,05 – 0,13%
- 2. kvartilis: 1,72 – 2,91%
- 3. kvartilis: 12,54 – 14,65%
- 4. kvartilis: 381,70 – 385,01%

Az előző adatok azt mutatják, hogy a tárgyi eszközök nagy része a 4. negyedben koncentrálódik. Az első három negyed átlagértékei messze kisebbek a teljes sokaságra jellemző átlagnál, még a 3. kvartilisnél sem éri el annak 15%-át. Míg a negyedik negyedben a teljes sokaság átlagának közel négyszeresével találkozhatunk. Már ezekből az értékekből is megállapítható, hogy valószínűleg nagyon jelentős koncentráció van a régió kiskereskedelmi vállalkozásai esetében.

4. táblázat: A tárgyi eszközök alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás vállalatai átlagos tárgyi eszköz értékeinek bázisviszonyszámai

Év	Teljes sokaság	1. kvartilis	2. kvartilis	3. kvartilis	4. kvartilis
2009	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
2010	101,45	84,02	94,14	98,50	101,62
2011	103,29	70,01	85,56	98,62	103,62
2012	109,75	28,42	70,87	102,79	110,34
2013	114,12	45,26	74,96	107,79	114,69
2014	137,21	123,59	81,19	117,39	138,40

Forrás: A szerzők saját számítása (%)

Azt is fontos megvizsgálni, hogyan oszlik meg a tárgyi eszközök értéke az egyes kvartilisek között. A 5. táblázatból láthatjuk, hogy a tárgyi eszközök értékének kevesebb mint 1%-a van a 1. kvartilisben, ugyanakkor a vállalatok száma minden kvartilisben ugyanannyi. Az adatok alapján megállapítható, hogy a 4. kvartilisben

van az eszközérték több mint 95%-a, vagyis a vállalatok egynegyede birtokolja a tárgyi eszközök értékének több, mint 95%-át, a háromnegyede pedig alig több, mint 4%-át. Az is kitűnik, hogy a 4. negyed részesedése az összes eszközértékből közel 1%-kal növekedett a 6. év végére. A legnagyobb csökkenés az első 4 évben az 1. és a 2. kvartilisben volt, arányait tekintve hasonló, de az értékét tekintve az 1. kvartilisben volt a magasabb. Az utolsó évben minden kvartilisben nőtt a tárgyi eszközök értéke. Ezek a számok még egyértelműbbé teszik, hogy a tárgyi eszközök a 4. kvartilisben szereplő vállalkozásoknál koncentrálnak.

5. táblázat: A kvartilisenkénti és évenkénti tárgyi eszköz értékek és azok megoszlása a kvartilisek között

Évek	1. kvartilis	2. kvartilis	3. kvartilis	4. kvartilis	Összesen
2009	6 428	142 977	715 190	18 760 739	19 625 334
	0,03%	0,73%	3,64%	95,59%	100,00%
2010	5 401	134 592	704 473	19 065 197	19 909 663
	0,03%	0,68%	3,54%	95,76%	100,00%
2011	4 500	122 329	705 332	19 439 776	20 271 937
	0,02%	0,60%	3,48%	95,90%	100,00%
2012	1 827	101 325	735 126	20 700 076	21 538 354
	0,01%	0,47%	3,41%	96,11%	100,00%
2013	2 909	107 178	770 886	21 516 037	22 397 010
	0,01%	0,48%	3,44%	96,07%	100,00%
2014	8 001	115 266	839 551	25 965 040	26 927 858
	0,03%	0,43%	3,12%	96,42%	100,00%

Forrás: A szerzők saját számítása eFt

A 5. táblázatból az is egyértelműen látszik, hogy az átlagértékeknél tapasztaltakkal szemben a teljes tárgyi eszköz érték az 1. kvartilisben a vizsgált években jelentős mértékben csökkent (44%-kal), a 2. kvartilisben nagyon kis mértékű csökkenés következett be (1%), míg a 3. és a 4. kvartilisekben a tárgyi eszközök értéke viszonylag jelentősebb mértékben nőtt (22%, illetve 25%). Ezek a változások úgy következtek be, hogy a teljes sokaság tárgyi eszköz értékén belüli kvartilisenkénti megoszlások az 1-3. kvartilis esetében csökkentek, míg a 4.-nél nőttek.

A Gini-féle mutatók alapján a 6. táblázatból leolvasható, hogy Hajdú-Bihar megye vonatkozásában viszonylag állandónak tekinthető a koncentráció foka, az utolsó évben volt kisebb csökkenés. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében kisebb visszaesések után 2014-re növekedett a koncentráció. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a vizsgált években viszonylag azonos szintű koncentráció tapasztalható, de ez a szint a legmagasabb a megyék között, a régiós koncentrációt is meghaladja.

6. táblázat: Az Észak-Alföld régió kiskereskedelmi vállalkozásainak tárgyi eszköz koncentrációja a Gini-féle mutató alapján

Megnevezés	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Észak-Alföld régió	0,9062	0,9071	0,9060	0,9075	0,9032	0,9127
Hajdú-Bihar megye	0,8928	0,8991	0,8946	0,8990	0,8940	0,8789
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	0,8489	0,8476	0,8561	0,8582	0,8568	0,9001
Jász-Nagykun-Szolnok megye	0,9374	0,9386	0,9381	0,9375	0,9354	0,9347

Forrás: A szerzők saját számítása

Mivel a fejezet a tárgyi eszközök kvartilisenkénti csoportosításáról szól, ezért megnéztük, hogyan alakul a koncentráció az egyes kvartilisekben. A 7. táblázatból láthatjuk, hogy a kvartilisekre is viszonylag magas koncentráció a jellemző. Az is megállapítható, hogy az 1. kvartilisben a koncentráció folyamatosan csökkent, ugyanakkor ebben a negyedben volt a legnagyobb a koncentráció. A 4. kvartilisben folyamatos – nem jelentős mértékű – növekedés volt tapasztalható, de a koncentráció mértékét mutató Gini-index átlagosan 10%-kal kisebb, mint az 1. kvartilisben.

7. táblázat: Az Észak-Alföld régió kiskereskedelmi vállalkozásainak a tárgyi eszközök kvartilisenkénti koncentrációja a Gini-féle mutató alapján

Megnevezés	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1. kvartilis	0,9457	0,9410	0,9383	0,9220	0,9197	0,9134
2. kvartilis	0,8623	0,8578	0,8485	0,8670	0,8885	0,8632
3. kvartilis	0,8646	0,8673	0,8854	0,8901	0,8894	0,8722
4. kvartilis	0,8271	0,8314	0,8326	0,8342	0,8367	0,8406

Forrás: A szerzők saját számítása

A 2. kvartilisekben 2011-ig csökkent, majd utána 2 évig nőtt, és az utolsó évben az első évihez közeli értéket ért el. A 3. kvartilisben 2012-ig nőtt a Gini mutató értéke, majd csökkenni kezdett és 2014-ben egy kicsit magasabb értéket ért el, mint a kiinduló évben volt. A kvartilisek esetében is az állapítható meg, hogy a viszonylag magas Gini mutatók alapján a tárgyi eszközérték a nagyobb vállalatoknál koncentrálódik.

4.2. A vállalkozások elemzése a készletek alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás segítségével

A következőkben a vizsgált kiskereskedelmi vállalkozások készletállományával foglalkozunk, ami a tevékenység jellege miatt kiemelt jelentőséggel bír, mert a kereskedés tárgya, az áru, a készletek között kerül kimutatásra. 2014-ben az átlá-

gos készletállomány alatt 481 vállalkozás (85,44%), felette pedig 82 vállalkozás (14,56%) volt. Ugyanebben az évben a régiós átlag alatti vállalkozások átlagos készletállománya 5 109 eFt, míg a fölötté lévőké 125 459 eFt (a maximális érték 1 416 000 eFt). Ez utóbbiak azt támasztják alá, hogy az átlagos készletállomány értékét (22 638 eFt) az átlag feletti néhány nagyobb vállalkozás emeli meg.

8. táblázat: A készletek alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás vállalatai készletértékeinek főbb statisztikai jellemzői

Csoport	Statisztikai mutató	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Teljes sokaság	Átlag	22 347,43	23 054,93	25 382,07	24 892,86	24 711,31	22 637,78
	Szóródás terjedelme	1 357 896,00	1 428 338,00	1 524 193,00	1 269 335,00	1 525 395,00	1 415 888,00
	Relatív szórás (%)	447,05	448,05	466,01	438,15	463,28	453,23
	Átlag SE	4 210,43	4 353,43	4 985,09	4 596,69	4 824,83	4 324,11
	Ferdeség	10,24	10,11	9,91	9,26	9,87	10,87
	Csúcsosság	118,63	114,81	107,97	93,15	107,19	132,78
1. kvartilis	Átlag	961,09	749,72	660,18	499,82	258,11	171,25
	Szóródás terjedelme	2 126,00	1 956,00	1 804,00	1 733,00	1 217,00	900,00
	Relatív szórás (%)	65,99	83,04	89,43	112,49	138,43	158,31
	Átlag SE	53,41	52,43	49,72	47,35	30,09	22,83
	Ferdeség	0,19	0,33	0,45	0,82	1,18	1,44
	Csúcsosság	-1,14	-1,25	-1,16	-0,76	0,11	0,69
2. kvartilis	Átlag	3 389,47	3 235,13	3 209,50	3 101,44	2 597,74	2 481,01
	Szóródás terjedelme	2 617,00	2 741,00	3 044,00	2 915,00	3 050,00	3 573,00
	Relatív szórás (%)	22,76	25,70	28,81	26,86	31,40	36,18
	Átlag SE	64,98	70,03	77,86	70,16	68,69	75,60
	Ferdeség	-0,01	0,22	0,25	0,18	0,30	0,37
	Csúcsosság	-1,29	-1,16	-1,20	-1,24	-0,88	-0,75
3. kvartilis	Átlag	7 710,06	7 784,14	8 053,02	8 421,49	7 816,79	7 800,12
	Szóródás terjedelme	7 722,00	7 765,00	8 076,00	8 864,00	7 878,00	8 019,00
	Relatív szórás (%)	27,33	25,67	28,47	30,52	28,71	28,45
	Átlag SE	178,08	168,87	193,77	217,24	189,66	188,21
	Ferdeség	0,49	0,51	0,56	0,49	0,22	0,44
	Csúcsosság	-0,86	-0,79	-0,86	-0,96	-1,04	-0,77
4. kvartilis	Átlag	77 225,28	80 342,41	89 482,68	87 431,88	88 052,77	79 485,10
	Szóródás terjedelme	1 345 080,00	1 415 488,00	1 511 140,00	1 255 777,00	1 513 133,00	1 403 197,00
	Relatív szórás (%)	245,66	243,88	251,41	235,67	246,69	243,86
	Átlag SE	15 976,51	16 501,21	18 945,40	17 352,88	18 293,29	16 265,85
	Ferdeség	5,09	5,02	4,89	4,56	4,88	5,49
	Csúcsosság	27,96	26,94	24,81	21,05	24,74	32,30

Forrás: A szerzők saját számítása eFt

A 8. táblázatban bemutatjuk a készletek alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás főbb statisztikai jellemzőit. A táblázatból látható, hogy a 2. és a 3. kvartilisbe tartozó vállalatok relatív szórása jelentős mértékben a teljes sokaság értékei alatt vannak. A leghomogénebb csoport a 3. kvartilis (25,67%-30,52%), a 2. kvartilisnél azonban az évenkénti relatív szórások terjedelme nagyobb, mint a 3. kvartilisnél (22,76%-36,18%). A 2. kvartilisnél a minimum érték kisebb, a maximum érték magasabb, mint a 3. kvartilis esetében. Az 1. kvartilisre vonatkozó relatív szórások már jóval magasabbak, de még így is csak kis mértékben haladják meg

a teljes sokaság harmadát (65,99%-158,31%). Ugyanakkor a 4. kvartilisnél a relatív szórás értékek még mindig igen magasak (243,86%-246,69%), ami azt jelenti, hogy ebben a csoportban vannak a legjelentősebb eltérések a vállalati értékekben. Ez utóbbit támasztják alá a szóródás terjedeleme és az átlag körüli szórást mutató 'Átlag SE' értékek is, amelyek igen magasak.

A készletek interkvartilis (IQR) terjedeleme értékei alig különböznek egymástól, ami a középső 50%-ba tartozó vállalkozások viszonylagos kiegyenlítetttségére utal, és ebben az esetben is a 4. negyedbe tartozó nagyvállalatok okozzák a magas relatív szórás értéket, illetve növelik meg a szóródás terjedelmét. Az IQR kiegyenlítetttsége azt jelenti, hogy az 1. kvartilis és a 3. kvartilis felső határa között nem túl nagy a távolság. A nagy szórást, illetve relatív szórást az okozza, hogy a minimális és a maximális érték között jelentős távolság van. Ez felveti, hogy a kiugró értékek – ami alapvetően a nagyvállalatokat jelenti –, elhagyásával sokkal homogénebb adatbázis keletkezne, amire megbízhatóbb elemzést lehetne készíteni. A magas heterogenitást támasztja alá az is, hogy a medián értékek megközelítőleg az átlag értékek ötödei.

A 8. táblázatból az is látható, hogy az első 3 negyedben jelentős mértékben lecsökkentek a ferdeség mutató értékei is, mindhárom kvartilisnél – az 1. kvartilis két utolsó évét kivéve – jelentős mértékben egy alatt vannak. A relatív szórás értékei és a ferdeség mutatók azt támasztják alá, hogy a negyedekbe osztással az első 3 csoport kiegyenlítettebbé vált. A 4. negyed esetében – az előbb leírtakból következően is – szintén érvényesül a csökkenés, és a ferdeség értékek körülbelül a teljes sokaság értékeinek a felére csökkentek, de az értékek jóval magasabbak az első három negyedhez képest, azaz ezt a negyedet még jelentős inhomogenitás jellemzi.

A 8. táblázatból az is kitűnik, hogy a vállalatok átlagos készletértéke a vizsgált évek során a teljes sokaság esetében 2011-ig növekedett, majd utána csökkent és 2014-re a 2009-es érték közelébe került. Ez jól látható a 13. táblázatban is, hiszen a vállalkozások készletértéke 2011-re több mint 13%-kal növekedett, de 2014-re már alig több mint 1% maradt meg a növekedésből. Felvetődhet a kérdés, hogy ez mennyire igaz a sokaság különböző méretű vállalkozásaira? Ha megnézzük a kvartilisenkénti csoportokat, azt látjuk, hogy az 1-2. kvartilisben a készletek értéke jelentős mértékben lecsökkent, különösen nagymértékű csökkenés volt tapasztalható az 1. kvartilisben, ahol 2014-re 18% alá csökkent a készletérték, míg a 2. kvartilisben mintegy 27%-os csökkenés történt. A 3. és a 4. kvartilisekben a kezdeti növekedés után csökkenés következett, de a 2014-es értékek mindkét negyed esetében, ha kismértékben is, de 100% felett maradtak. A készletekkel kapcsolatban is az a megállapítás fogalmazható meg, hogy valószínűleg a tőkeerősebb – eleve magasabb készletszinttel is rendelkező – vállalkozások tudták a készlet-szintjüket megtartani.

A 9. táblázatból az is megfigyelhető, hogy nagyon nagyok a különbségek az egyes kvartilisek átlagos készletértékei között, de a készletek esetében az 1-3. kvar-

tilisek is nagyobb arányt képviselnek az átlagértékből, mint azt tapasztaltuk a tárgyi eszközök esetében. Ha kvartilisek átlagait a teljes sokaság átlagaihoz viszonyítjuk, akkor a következő értékeket kapjuk:

- 1. kvartilis: 0,76 – 4,30%
- 2. kvartilis: 10,51 – 15,17%
- 3. kvartilis: 31,63 – 34,50%
- 4. kvartilis: 345,57 – 356,33%

9. táblázat: A készletek alapján elvégzett kvartilisenkénti csoportosítás vállalatai átlagos készletértékeinek bázisviszonyszámai

Év	Teljes sokaság	1. kvartilis	2. kvartilis	3. kvartilis	4. kvartilis
2009	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
2010	103,17	78,01	95,45	100,96	104,04
2011	113,58	68,69	94,69	104,45	115,87
2012	111,39	52,00	91,50	109,23	113,22
2013	110,58	26,86	76,64	101,38	114,02
2014	101,30	17,82	73,20	101,17	102,93

Forrás: A szerzők saját számítása (%)

A két eszközcsoport vizsgálata kapcsán megállapítható, hogy a vizsgált évek alatt a kisebb vállalkozásoknak – az átlagértékeket tekintve – kevésbé volt lehetőségük beruházni, azaz növelni a tárgyi eszközeik értékét, míg a nagyobb tárgyi eszköz állománnyal rendelkező cégek ezt meg tudták tenni. Ugyanakkor a készleteket tekintve a kisebb vállalkozások is megpróbálták tartani a szükséges szintet, ezért a kvartilisenkénti átlagok az első három kvartilisnél közelebb vannak az átlagértékhez, persze a különbség még így is jelentős. A 4. kvartilis átlagos készletértéke viszont 3,5-szerese a teljes sokaság átlagának. Ugyanakkor ebben semmi különleges nincsen, mert egyértelmű, hogy a nagyobb kereskedelmi vállalkozások nagyobb árukészlettel rendelkeznek.

Az előző adatok egyértelműen azt mutatják, hogy a készletek nagy része a 4. negyedben koncentrálódik. Az első három negyed átlagértékei jóval kisebbek a teljes sokaságra jellemző átlagnál, még a 3. kvartilisnél sem érik el annak 35%-át. Ezzel szemben a negyedik negyedben a teljes sokaság átlagának 3,5-szeresével találkozhatunk. Már ezekből az értékekből is megállapítható, hogy a készletekre vonatkozóan is nagyon jelentős koncentráció van a régió kiskereskedelmi vállalkozásai esetében, ami azonban a vállalat méretéből is következik, mert kereskedelmi vállalatokról van szó.

Azt is fontos megvizsgálni, hogyan oszlik meg a készletek értéke az egyes kvartilisek között. A 10. táblázatból láthatjuk, hogy az 1. kvartilisben a készletek értékének kevesebb mint 1%-a található, amely arány az évek folyamán jelentős mértékben csökkent. Az adatok alapján az is megállapítható, hogy a 4. kvartilisben

van a készletérték közel 90%-a, vagyis a vállalatok egynegyede birtokolja a készletek értékének alig több mint közel 90%-át, a háromnegyede pedig alig több, mint 4%-át. Azt is láthatjuk, hogy a 4. negyed részesedése az összes eszközértékből közel 1%-kal növekedett a 6. év végére. A legnagyobb csökkenés az első 4 évben az 1. és a 2. kvartilisben volt, arányait tekintve hasonló, de az értékét tekintve az 1. kvartilisben volt a magasabb. Az utolsó évben minden kvartilisben nőtt a tárgyi eszközök értéke. Ezek a számok még egyértelműbbé teszik, hogy a tárgyi eszközök a 4. kvartilisben szereplő vállalkozásoknál koncentrálnak.

10. táblázat: A kvartilisenkénti és évenkénti készletértékek és azok megoszlása a kvartilisek között

Évek	1. kvartilis	2. kvartilis	3. kvartilis	4. kvartilis	Összesen
2009	135 514	477 915	1 079 408	10 888 764	12 581 601
	1,08%	3,80%	8,58%	86,55%	100,00%
2010	105 711	456 153	1 089 780	11 328 280	12 979 924
	0,81%	3,51%	8,40%	87,28%	100,00%
2011	93 086	452 540	1 127 423	12 617 058	14 290 107
	0,65%	3,17%	7,89%	88,29%	100,00%
2012	70 474	437 303	1 179 008	12 327 895	14 014 680
	0,50%	3,12%	8,41%	87,96%	100,00%
2013	36 393	366 282	1 094 351	12 415 441	13 912 467
	0,26%	2,63%	7,87%	89,24%	100,00%
2014	24 146	349 823	1 084 216	11 286 884	12 745 069
	0,19%	2,74%	8,51%	88,56%	100,00%

Forrás: A szerzők saját számítása eFt

A 10. táblázatból az is egyértelműen látszik, hogy az átlagértékeknél tapasztaltakkal szemben a kvartilis teljes készletértéke az 1. kvartilisben a vizsgált időszak végére jelentős mértékben lecsökkent (72%-kal), a 2. kvartilisben már sokkal kisebb csökkenés következett be (27%), ami azonban még így is elég jelentős mértékű. Ez a csökkenés azt jelzi, hogy a kisebb készlettel rendelkező – valószínűleg kevésbé tőkeerős – kereskedelmi vállalkozások nem tudják tartani a korábbi készletszintjüket, annak drasztikus csökkentésére kényszerültek. A 3. kvartilis kisebb növekedésekkel és csökkenésekkel 2014-ben az induló készletértékhez közeli értéken zárt. A 4. kvartilisben a készletek összértéke az évek során viszonylag jelentősebb mértékben növekedett, de az utolsó években ismét csökkenni kezdett, majd 2014-re a növekedésből 4% maradt. A változások a teljes készletértékben úgy következtek be, hogy a teljes sokaság készletértékén belüli kvartilisenkénti megoszlások az 1-2. kvartilis esetében csökkentek, a 3. kvartilisnél lényegében szinten maradtak, míg a 4.-nél kisebb növekedés következett be. Alapvetően a 4. kvartilis jelentős súlya vezetett oda, hogy a teljes sokaság készletértéke is nőtt kis mértékben (1%-kal).

A Gini-féle mutatók alapján a 11. táblázatból kiolvasható, hogy a régió egészében a tendenciáját tekintve nőtt a koncentráció, bár voltak kisebb növekedések és visszaesések. A táblázatból az is látható, ami már korábban is kiderült, hogy a készletek esetében a koncentráció mértéke alacsonyabb, mint a tárgyi eszközöknél volt. Ami ismételten azt támasztja alá, hogy míg a kisebb vállalkozások nem tudtak fejleszteni, egy adott áruszintet kénytelenek tartani, hogy a megfelelő forgalmat fenn tudják tartani. Az is valószínűsíthető, hogy éppen a fejlesztések rovására próbálják a készletszintet fenntartani. Hajdú-Bihar megye vonatkozásában viszonylag állandó volt a koncentráció foka, az utolsó időszakban kisebb emelkedés tapasztalható. Az előzőhöz hasonló volt a helyzet Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében is. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a vizsgált években viszonylag azonos szintű koncentráció tapasztalható, de tendenciáját tekintve szerény erősödés látható a koncentráció mértékében.

11. táblázat: Az Észak-Alföld régió kiskereskedelmi vállalkozásainak készlet koncentrációja a Gini-féle mutató alapján

Megnevezés	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Észak-Alföld régió	0,8051	0,8127	0,8266	0,8225	0,8379	0,8286
Hajdú-Bihar megye	0,7402	0,7477	0,7490	0,7575	0,7713	0,7671
Szabolcs-Szatmár megye	0,8022	0,8067	0,8204	0,8185	0,8365	0,8183
Jász-Nagykun-Szolnok megye	0,8601	0,8718	0,8909	0,8820	0,8917	0,8917

Forrás: A szerzők saját számítása

A 12. táblázatból láthatjuk, hogy a kvartilisekre, a megyékhez viszonyítva jóval alacsonyabb értékű koncentráció a jellemző. Az is megállapítható, hogy az 1. kvartilisben a koncentráció folyamatosan csökkent, és az időszak végére több mint 10%-os csökkenés következett be. A 4. kvartilisben nem jelentős mértékű, de a tendenciáját tekintve csökkenés volt tapasztalható. A 2. kvartilisben, kisebb visszaesésekkel, de nőtt a Gini mutatók értéke. A 3. kvartilisben vannak a legnagyobb eltérések a többi kvartilishez képest, 2010-2011-ben jelentős visszaesés volt a mutató értékében, de az azt követő időszakokban visszaállt a 2009-es érték közé-
lébe. A kvartilisek esetében az állapítható meg az alacsonyabb Gini mutatók alapján, hogy a készletérték viszonylag egyenletesebben oszlik szét a vállalkozások között, de még így is jelentősek a koncentrációbeli különbségek. Az előzőek jól látszanak a 15. ábrán is. Az ábrán is kitűnnek a 2010-es és a 2011-es években a 3. kvartilisnél jelentkező koncentráció csökkenések. Az ábrákból az is látszódik, hogy a görbék több esetben is metszik egymást, ami a koncentráció mértékének, illetve egymáshoz való viszonyának a változására utal.

12. táblázat: Az Észak-Alföld régió kiskereskedelmi vállalkozásainak készlet kvartilisenkénti koncentrációja a Gini-féle mutató alapján

Megnevezés	2009	2010	2011	2012	2013	2014
1. kvartilis	0,7448	0,7158	0,7096	0,6992	0,6772	0,6577
2. kvartilis	0,7050	0,7987	0,7981	0,7802	0,7845	0,7952
3. kvartilis	0,6206	0,4744	0,4784	0,6213	0,6180	0,6415
4. kvartilis	0,7200	0,7249	0,7176	0,7180	0,7103	0,7152

Forrás: A szerzők saját számítása

A vizsgált vállalkozások készletállományaival kapcsolatban összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az egész régiót tekintve kisebb növekedés volt tapasztalható, ami alapvetően ebben az esetben is a felső két negyednek volt köszönhető. Az alsó két negyedre a csökkenés a jellemző. Az átlagokból – az összes eszköz és a nettó értékesítési árbevétel jellemzőit is figyelembe véve – az állapítható meg, hogy a kisebb vállalkozásoknál a csökkenés a jellemzőbb, növekedni inkább a nagyobb vállalkozások tudnak. A relatív szórás vonatkozásában ugyanazok a következtetések vonhatók le, mint az előzőekben.

5. Összefoglalás

A vállalkozások nagyvonalú statisztikai elemzése, illetve a kvartilisenkénti csoportosítások alapján elmondható, hogy a vizsgált adatbázis erősen heterogén képet mutat, ezt alapvetően a relatív szórás nagyon magas értékei támasztják alá. Az elemzésekből egyértelműen kiderült, hogy a nagyon magas szórás (változékonyság) miatt a teljes sokaságra vonatkozó átlag nem jellemezi megfelelően a sokaságot. Az is megállapítható, hogy a kvartilisek alapján elvégzett csoportosítások – a 4. kvartilisek kivételével – jelentős mértékben csökkentették az adatok szórását, azaz növelték az így kialakított részsokaságok homogenitását, ami azt jelenti, hogy a részsokaságokra vonatkozó átlagok már jobban jellemzik a részsokaságokat. Ugyanakkor azt is tudni kell, hogy a kvartilisek alapján történő csoportosításnál csak egyetlen változó lehet a csoportosítás alapja. Ez azt is jelenti, hogy másik változó (jellemző) kiválasztásával más vállalatok kerülnek be a csoportba (kvartilisbe), tehát a csoport összetétele jelentős mértékben az elemző választásának a függvénye. Ezen problémák csökkentése érdekében további vizsgálatok során meg lehet próbálni több változó (jellemző) alapján csoportokat képezni. A csoportok képzéséhez olyan módszert kell/lehet használni, amelyik jobban biztosítja azt, hogy objektívebb alapokon nyugvó csoportok jöjjenek létre. Természetesen bizonyos mértékű szubjektivitás – például a változók kiválasztása miatt – mindig marad a rendszerben, de a módszerek megfelelő kombinálásával és használatával ez jelentős mértékben csökkenthető.

A kvartilisenkénti elemzést két olyan változóra (Tárgyi eszközök, Készletek) készítettük el, amelyek fontosak lehetnek a kereskedelmi vállalati tevékenység megítéléséhez. A kiválasztott jellemzőkre vonatkozóan a meghatározott statisztikai mutatók segítségével vizsgáltuk a régió vállalkozásainak alapvető jellemzőit, azt, hogy milyen a létrehozott részsokaságok homogenitása. Mind a két változó esetében elmondható, a tárgyi eszközök és a készletek mérlegtételeinek értéke esetében is magas a koncentráció mértéke. A koncentráció mérésére a Gini-féle mutatót használtuk.

JEGYZETEK

1. Karsai G. (2000): Az élelmiszer-kereskedelem privatizációja Közgazdasági Szemle XLVII. Évfolyam 2000. július – augusztus
2. Bauer A. – Agárdi I. – Mitev A. – Kenesei Zs. (2000): Az értékesítési rendszer iparági elemzésének lehetőségei változó környezeti hatások között. Vezetéstudomány, XXXI. évfolyam, 2000, 4. sz., 3-8. pp.
3. Jankuné Kürthy Gy. – Stauder M. – Györe D. (2012): Az élelmiszer-kereskedelem termelékenysége és jövedelmezősége Agrárgazdasági Kutatóintézet ISBN 978-963-491-582-9 21-72. pp.
4. Péntes Gy-né (2005): A hazai élelmiszer-kiskereskedelem struktúrája az ezredforduló után. Gazdaság és Statisztika, 2005/4., 3-13. pp.
5. Stauder M. (2003): Az agrár- és élelmiszertermékek belföldi kereskedelme a kilencvenes években és napjainkban. Agrárgazdasági tanulmányok, 2003. 6. szám Agrárgazdasági Kutató intézet, Budapest, 2003.
6. Földi K. (2012): Kvalitatív kutatás: Az élelmiszer kiskereskedelem strukturális átalakulásának hatása a vásárlási lehetőségekre és szokásokra a Szolnoki térségben. Területfejlesztés és Innováció 6. évfolyam 2. szám 12-18. pp.
7. Berezhvai Zs. (2014): Élelmiszer-kiskereskedelmi üzletláncok árazási stratégiája válság idején E-CONOM Online tudományos folyóirat III/1 ISSN 2063-644X 125-138. pp.
8. Popp J. – Juhász A. (2011): Az élelmiszerlánc szereplői közötti kapcsolatok hazánkban. GAZDÁLKODÁS 55. évfolyam, 1. szám, 8-18. pp.
9. Jankuné Kürthy Gy. – Stauder M. – Györe D. (2012): Az élelmiszer-kereskedelem termelékenysége és jövedelmezősége Agrárgazdasági Kutatóintézet ISBN 978-963-491-582-9 21-72. pp.
10. 2014. évi agárjelentés
<http://www.kormany.hu/hu/dok?source=3&type=410#!DocumentBrowse> letöltés: 2016. január 18.
11. [102] <https://www.haztartaspanel.hu/HU/NewsReader.aspx?id=91> letöltés: 2016. január 17.
12. Agárdi I. – Bauer A. (2000): Az élelmiszer-kiskereskedelem szerkezeti változásai és kialakult vállaltcsoportok Magyarországon. Marketing & Menedzsment, XXXIV. évfolyam, 2000/3. sz., 8-14. pp.

13. Agárdi I. (2008): Kompetitív hatások az élelmiszer-és napicikk-kiskereskedelemben. Vezetéstudomány, XXXIX. évfolyam, 9. szám, 43-54. pp.
14. Jankuné Kürthy Gy. – Stauder M. – Györe D. (2012): Az élelmiszer-kereskedelem termelékenysége és jövedelmezősége Agrárgazdasági Kutatóintézet ISBN 978-963-491-582-9 21-72. pp.
15. Seres A. (2005): A hazai kereskedelem vállalati koncentrátsága 1999 és 2002 között Marketing & Menedzsment XXXIX. Évfolyam 2005/3. sz. 52-63. pp
16. Jankuné Kürthy Gy. – Stauder M. – Györe D. (2012): Az élelmiszer-kereskedelem termelékenysége és jövedelmezősége Agrárgazdasági Kutatóintézet ISBN 978-963-491-582-9 21-72. pp.
17. Jankuné Kürthy Gy. – Stauder M. – Györe D. (2012): Az élelmiszer-kereskedelem termelékenysége és jövedelmezősége Agrárgazdasági Kutatóintézet ISBN 978-963-491-582-9 21-72. pp.
18. Polereczki Zs. – Szigeti O. (2009): A hazai élelmiszer-kiskereskedelem elvárásai és a kisvállalkozások teljesítőképessége Élelmészeti Ipar, LXIII. évfolyam, 5. sz., 145-153. pp.
19. Everitt, B.S. – Hothorn, I. (2010): A Handbook of Statistical Analyses Using R. 2nd ed. Taylor and Francis Group, LLC.
20. Huzsvai, L (2013): Variancia-analízisek az R-ben. Seneca Books, Debrecen.
21. Heiberger, R.M. – Neuirth, E. (2009): R Through Excel. A Spreadsheet Interface for Statistics, Data Analysis, and Graphics. Springer Science+Business Media, LLC.
22. Kiss K. (2002): Változékonyság In: Alkalmazott statisztika Szerk: Szücs I. AGROINFORM Kiadó Budapest 98-109. pp.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Karsai G. (2000): Az élelmiszer-kereskedelem privatizációja Közgazdasági Szemle XLVII. Évfolyam 2000. július – augusztus
- Bauer A. – Agárdi I. – Mitev A. – Kenesei Zs. (2000): Az értékesítési rendszer iparági elemzésének lehetőségei változó környezeti hatások között. Vezetéstudomány, XXXI. évfolyam, 2000, 4. sz., 3-8. pp.
- Jankuné Kürthy Gy. – Stauder M. – Györe D. (2012): Az élelmiszer-kereskedelem termelékenysége és jövedelmezősége Agrárgazdasági Kutatóintézet ISBN 978-963-491-582-9 21-72. pp.
- Pénzes Gy-né (2005): A hazai élelmiszer-kiskereskedelem struktúrája az ezredforduló után. Gazdaság és Statisztika, 2005/4., 3-13.pp.
- Stauder M. (2003): Az agrár- és élelmiszertermékek belföldi kereskedelme a kilencvenes években és napjainkban. Agrárgazdasági tanulmányok, 2003. 6. szám Agrárgazdasági Kutató intézet, Budapest, 2003.

- Földi K. (2012): Kvalitatív kutatás: Az élelmiszer kiskereskedelem strukturális átalakulásának hatása a vásárlási lehetőségekre és szokásokra a Szolnoki térségben. *Területfejlesztés és Innováció* 6. évfolyam 2. szám 12-18. pp.
- Berezvai Zs. (2014): Élelmiszer-kiskereskedelmi üzletláncok árazási stratégiája válság idején *E-CONOM Online tudományos folyóirat* III/1 ISSN 2063-644X 125-138. pp.
- Popp J. – Juhász A. (2011): Az élelmiszerlánc szereplői közötti kapcsolatok hazánkban. *GAZDÁLKODÁS* 55. évfolyam, 1. szám, 8-18. pp.
2014. évi agárjelentés
<http://www.kormany.hu/hu/dok?source=3&type=410#!DocumentBrowse> letöltés: 2016. január 18.
- <https://www.haztartaspanel.hu/HU/NewsReader.aspx?id=91> letöltés: 2016. január 17.
- Agárdi I. – Bauer A. (2000): Az élelmiszer-kiskereskedelem szerkezeti változásai és kialakult vállaltcsoportok Magyarországon. *Marketing & Menedzsment*, XXXIV. évfolyam, 2000/3. sz., 8-14. pp.
- Agárdi I. (2008): Kompetitív hatások az élelmiszer-és napicikk-kiskereskedelemben. *Vezetéstudomány*, XXXIX. évfolyam, 9. szám, 43-54. pp.
- Seres A. (2005): A hazai kereskedelem vállalati koncentrálttsága 1999 és 2002 között *Marketing & Menedzsment* XXXIX. Évfolyam 2005/3. sz. 52-63. pp
- Polereczki Zs. – Szigeti O. (2009): A hazai élelmiszer-kiskereskedelem elvárásai és a kisvállalkozások teljesítőképessége *Élelmezési Ipar*, LXIII. évfolyam, 5. sz., 145-153. pp.
- Everitt, B.S. – Hothorn, I. (2010): *A Handbook of Statistical Analyses Using R*. 2nd ed. Taylor and Francis Group, LLC.
- Huzsvai, L (2013): *Variancia-analízisek az R-ben*. Seneca Books, Debrecen.
- Heiberger, R.M. – Neuwirth, E. (2009): *R Through Excel. A Spreadsheet Interface for Statistics, Data Analysis, and Graphics*. Springer Science+Business Media, LLC.
- Kiss K. (2002): Változékonyság In: *Alkalmazott statisztika Szerk: Szűcs I. AGROINFORM* Kiadó Budapest 98-109. pp.

Sztányi Róbert*

MUNKAERŐPIACI SAJÁTÓSÁGOK VIZSGÁLATA AZ ÉPÍTŐIPARBAN

EXAMINATION OF FEATURES IN LABOUR MARKET IN THE BUILDING INDUSTRY

ABSTRACT

Generations ago, many excellent specialists and prentices could be found. Since then, lack of experts has emerged as a result of the established economic situation and the rapid development. Based on analysis of changes in the building industry in Hungary, it is ascertainable that there are lot's of factors which threaten the sustainability of the construction organizations. These factors are the following: developed lack of experts, the value of manual work, construction labor prestige, lack of education, quality of education. The main objective of my research is finding a connection between sustainability of construction organizations and the characteristics of the construction labor market. My other aim is exploring what competencies and skills must have a construction professionals to contribute to successful operation of the construction organizations with their performance.

1. Bevezetés

A 2008-ban Magyarországot is elérő gazdasági világválság az építőipart sem kerülte el. Hatásai a vállalkozások sorozatos megszűnésében, a cégalapítások számának csökkenésében, az építkezési kedv hanyatlásában és a lakossági megrendelések számában is érződnek. Lakatos és szerzőtársai szerint az átmenetileg külföldön dolgozók magyarok száma, már 2011-ben is meghaladta az 55 000 főt, mely azóta nagymértékben növekedett. Ezek a tényezők az építőipari termelésre is kedvezőtlenül hatnak, melyet az ott jelentkező szakember hiány is fokoz. 2015-ben a hazai építőipari cégek közel 50%-a esetében okoz problémát a megfelelő kompetenciákkal rendelkező munkaerő.¹

Célom, hogy elemezzem az építőipar helyzetét Magyarországon annak makrogazdasági vonatkozásaival, illetve az építőiparban foglalkoztatottak számát, a szakemberek hiányát és a szakmunkások kompetenciáit. Ezáltal célom, hogy kapcsolatot találjak az építőipari szervezetek fenntarthatósága és az építőipari munkaerőpiac sajátosságai között, illetve javaslatot tegyek a kialakult helyzet megoldására.

* Sztányi Róbert PhD hallgató, Debreceni Egyetem Műszaki Kar

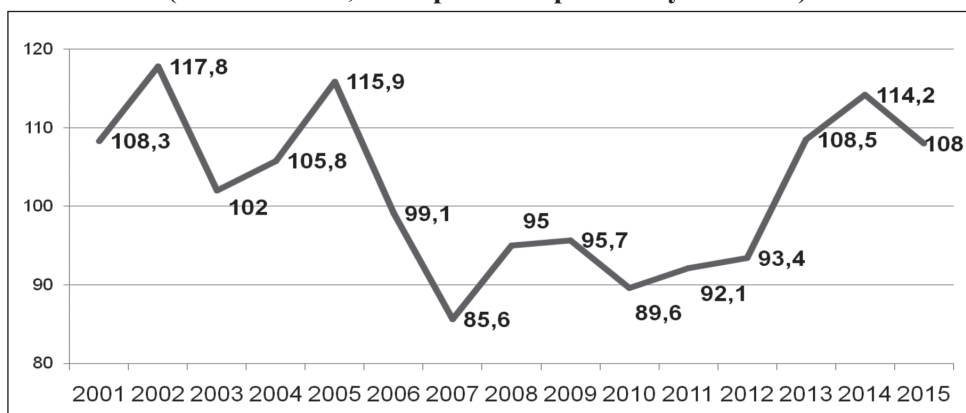
2. Az építőipar helyzete Magyarországon

Az Amerika Egyesült Államokból elinduló gazdasági világválság 2008-ban érte el Magyarországot, melynek hatása legerőteljesebben 2009-ben érvényesült és még a mai napig érződik. A válság okozta következmények minden területet érintettek, így az építőipart is. Az építőipari vállalkozások megszűnése sorozattá vált és a cégalapítások száma is csökkent. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai szerint az építőiparban megszűnő cégek aránya 2013-ra az előző évhez viszonyítva 50% felé emelkedett. A válság a lakosságot is érintette, amely által az építkezési kedv és a megrendelések számának drasztikus visszaesése miatt számos cég csődbe ment. A hvg.hu adatai szerint 2015 júliusában Magyarországon 474 építőipari cég szűnt meg, és a számuk fokozatosan tovább csökken.²

Az építőipari vállalatok számának csökkenése az építőipari termelésre is kedvezőtlen hatást gyakorolt, melyet az 1. ábra szemléltet. Az előző év azonos időszaka jelenti a 100%-ot, melyhez képest jelennek meg az adott évek mutatószámai. 2001 és 2005 között egy változó időszak figyelhető meg csökkenésekkel és növekedésekkel, amelynek eredményeképp 108.3%-ról 115.9%-ra emelkedett a termelés. Ezt követően 2006-tól egy nagymértékű csökkenés tapasztalható 2012-ig, amely a gazdasági világválság erőteljes hatását mutatja.

1. ábra: Az építőipari termelés alakulása Magyarországon (Volumenindex, előző év azonos időszaka = 100)

Figure 1: Development of the construction industry output in Hungary (Volume index, same period of previous year = 100)

Forrás: www.ujlakopark.hu (2015): Építőipari termelés, építési engedélyek, lakásépítések Magyarországon

A 2013-as évben jelentkező növekedés (108,5%) 2014-ben tovább folytatódott elérve a 114,2%-ot. A növekedés következtében az ezredfordulón mért szintet meghaladta a termelés, de a válság előtti időszaktól 9,8% -al elmarad. Emellett a 2015-ös mutatószámok esetében meg kell említeni, hogy a lakásépítkezések, az

ipari beruházások mellett figyelembe vették az adatok kiszámításánál az egyéb építményeket, illetve az út-, és vasútfejlesztést is. Székhely szerint minden régióban emelkedett az odatarozó szervezetek termelése. A 2013-as évhez viszonyítva az újonnan kötött szerződések száma 2015-ben 17%-al kevesebb volt, illetve az éves termelés 35%-át tette ki. Az építőipari cégek által foglalkoztatottak száma megnőtt, a legalább 5 főt alkalmazó vállalatok esetében 1,7%-kal emelkedett a korábbi évek átlagánál. A keresetek azonban továbbra is a nemzetgazdasági átlag alatt maradtak. A termelő árak 2,1%-al emelkedtek az előző évekhez képest.³

2.1 Makrogazdasági és átlagkereseti jellemzők

Az építőipar munkaerő piaci sajátosságainak vizsgálatához a gazdasági válság hatásai mellett a makrogazdasági jellemzőket (nemzetgazdasági részarány) és az alkalmazásban állók bruttó keresetét is elemzem. Az előbbihez kapcsolódó legfontosabb adatokat az alábbi táblázat foglalja össze. Az 1. táblázat az építőipar részarányát mutatja a nemzetgazdaságban. Magyarországon a GDP – a 2013. évi 1,5%-os növekedés után – 2014-ben 3,6%-kal emelkedett. Ehhez a termelési oldalon a legnagyobb mértékben a mezőgazdaság, a feldolgozóipar és az építőipar teljesítménye járult hozzá.⁴

1. táblázat: Az építőipar részaránya a nemzetgazdaságban (%)

Table 1: Proportion of the construction industry in the national economy (%)

Év	a bruttó hazai termékből (GDP)	a beruházásban	a foglalkoztatásban	a vállalkozások számában
2005	5,4	2,9	8,1	8,0
2006	5,1	2,8	8,2	8,0
2007	4,8	2,7	8,4	7,7
2008	4,9	2,8	8,0	6,3
2009	4,9	2,4	7,8	6,1
2010	4,2	2,2	7,3	5,9
2011	4,0	1,8	6,9	6,0
2012	3,7	1,5	6,3	5,7
2013	3,3	1,7	6,3	5,7
2014	3,6	2,0	6,3	5,4

Forrás: KSH A (2015): Jelentés az építőipar 2014. évi teljesítményéről

Az építőipar Magyarország bruttó hozzáadott értékéhez 2014-ben 3,6%-kal járult hozzá. A súlya a nemzetgazdaságban 1995 óta folyó áron számítva 3,7–5,6% közötti, de 2006 és 2013 között folyamatosan csökkent. A Magyarországi gazdaságban a munkavállalók létszáma 2 millió 823 ezer fő volt a legalább 5 főt foglalkoztató szervezetek körében, ez 4,6%-kal több az előző évhez képest. A termelés-

ben ezen belül az építőiparban 110 ezer fő állt alkalmazásban. Maga az építőipar az itt működő nagymennyiségű, 5 főnél kevesebbet foglalkoztató vállalkozások miatt az összes foglalkoztatott létszámából 6,3%-kal részesedik. 2014-ben a gazdaságban az alkalmazásban állók bruttó nominális keresete és a nettó átlagkeresete hasonlóan 3,0%-kal magasabb volt az előző évhez képest. A munkavállalók reálkeresetének értéke nemzetgazdasági szinten 3,2%-kal haladta meg a 2013-as értéket. Az építőiparban dolgozók bruttó nominális átlagkeresete pedig látványosan 4,3%-kal emelkedett.⁵ A 2. táblázat szemlélteti a rész- és teljes munkaidőben foglalkoztatottak szektorok szerinti megoszlását az EU 27 tagállamának átlaga alapján.

2. táblázat: A rész- és teljes munkaidőben foglalkoztatottak megoszlása az EU-27-ben nemzetgazdasági szektorok szerint, 2008-2012

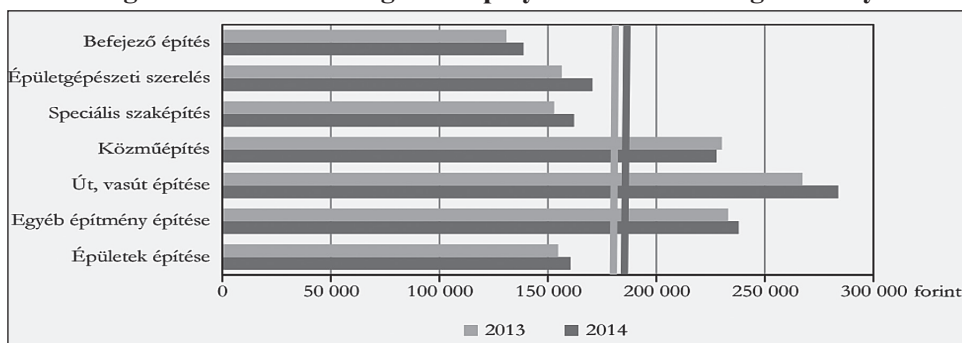
Table 2: The distribution of part-time and full-time employment by economic sectors in the EU-27, according to 2008-2012

Időszak	Rész munkaidőben foglalkoztatott			Teljes munkaidőben foglalkoztatott		
	Mezőgazdaság	Ipar, építőipar	Szolgáltatás	Mezőgazdaság	Ipar, építőipar	Szolgáltatás
	%					
2008	6,0	10,0	84,0	4,9	31,3	63,9
2009	5,7	9,6	84,8	4,9	29,8	65,2
2010	5,7	9,4	85,0	5,0	29,2	65,9
2011	5,4	9,4	85,2	4,8	29,0	66,2
2012	5,2	9,4	85,4	4,8	28,7	66,5

Forrás: Seres (2014): Gazdasági szektorok, tevékenységek és a rész munkaidő alkalmazása közötti kapcsolat

2. ábra: Az építőiparban alkalmazásban állók bruttó keresete

Figure 1: Gross earnings of employees in the building industry

Forrás: KSH A (2015): Jelentés az építőipar 2014. évi teljesítményéről

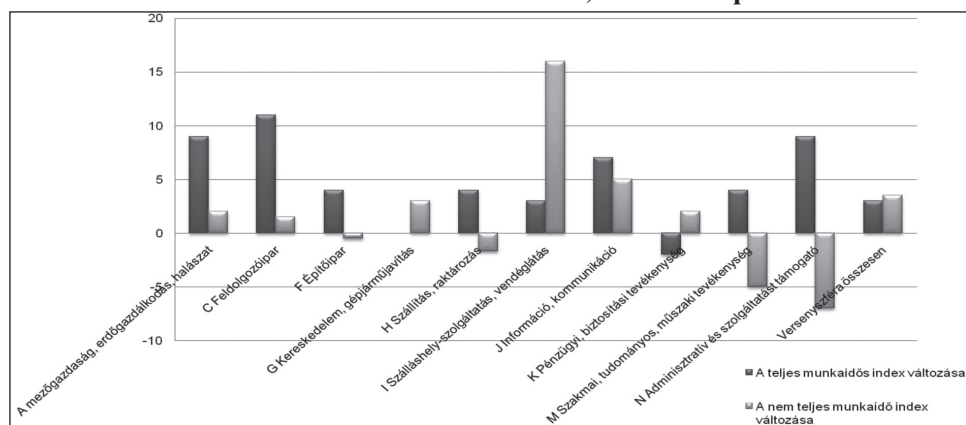
Az építőipar a bruttó átlagkeresetet tekintve a nemzetgazdasági ágak között az utolsók között helyezkedik el, mely a nemzetgazdasági átlagtól 22%-al kevesebb értéket jelent. Ez az adat mind a szellemi, mind pedig a fizikai foglalkozásúakra érvényes az építőiparon belül. 2014-ben a bruttó átlagkereset 185 400 Ft volt.

3. Az építőiparban foglalkoztatottak száma és szakemberek hiánya

A magyarországi építőipari cégek helyzetét bemutatva megállapítható, hogy a megszűnő vállalkozások száma az építőiparban 2013-ra az előző évhez viszonyítva 50% felé emelkedett. Ez maga után vonja, hogy számos munkahely is megszűnt, ezért a munkaképes szakmunkások kivándoroltak Magyarországról. Ezáltal szakember hiány alakult ki, melyet a foglalkoztatottság alakulása is szemléltet.

3. ábra: A teljes és nem teljes munkaidős foglalkoztatottak létszámának változása a versenyszféra főbb ágazataiban, 2014 I. negyedév

Figure 3: Changes in the number of full-time and part-time employees in the main sectors of the business sector, 2014 first quarter

Forrás: KSH B (2014): Statisztikai tükör, Munkaerő-piaci folyamatok, 2014. I. negyedév

A 3. ábra a versenyszféra főbb ágazataira lebontva mutatja be a teljes és nem teljes munkaidős foglalkoztatottak számát. Amint látható a pénzügyi és biztosítási ágazat mellett az építőiparban foglalkoztatottak száma rendkívül alacsony. A szakemberek számának alakulását és hiányát, illetve ennek okait a ManpowerGroup vizsgálja 42 országban. A kutatásukban megállapították, hogy a munkaadók 36%-a küzd a megfelelő munkaerő megtalálásával világszerte. Ezt mutatja a felmérés azon része is, amelyben meghatározták azoknak a cégeknek a pontos arányát, amelyek toborzáskor nehézségekkel találják szembe magukat. Ez az érték az előző évhez képest 1%-al emelkedett. A felmérés szerint Japánban mutatható ki a legmagasabb érték, miszerint a munkaadók 81%-a küzd nehézségekkel az

alkalmazott kereséskor. Szintén a felállított lista elején szerepel világszinten Peru (67%) és India (64%), az EMEA (azaz Európa, a Közel-Kelet és Afrika) régióban pedig Törökország (63%), Izrael (49%) és Magyarország (45%). A legalacsonyabb érték a Finnnekél jelentkezik (2%).⁶

Magyarországon 2014-ben a legnehezebben betölthető munkakörök a következők: Szakmunkás, Csoportvezető, Mérnök, Sofőr, Vendéglátó ipari dolgozó, Orvos, Értékesítő, Könyvelő és pénzügyi szakember, Gépkészítő, Informatikus Lakatos et.al. (2015) szerint az átmenetileg külföldön dolgozók magyarok száma, már 2011-ben is meghaladta az 55 000 főt, mely azóta nagymértékben növekedett. Az építőipar ez az alábbiak szerint érinti (3. táblázat).

3. táblázat: Az átmenetileg külföldön dolgozók néhány demográfiai-foglalkozási jellemzője

Table 1: Occupational-demographic characteristics of the temporary workers abroad

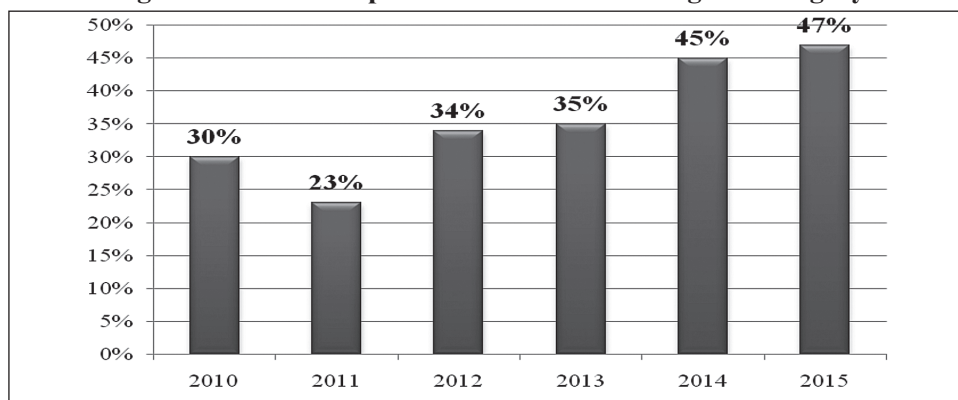
Megnevezés	Összesen	Férfi	Nő
Összesen	56 694	40 165	16 529
Ipari és építőipari foglalkozások	34,4%	47,2%	3,5%
Ipar, építőipar	36,4%	46,7%	11,3%

Forrás: Lakatos et. al. (2015): Mobilitás és foglalkoztatás

Magyarországon azoknak a cégeknek a száma, amelyek szakmunkás munkaerőhiánnyal küzdenek a globális átlagtól jóval magasabb és folyamatosan növekszik. Ezt szemlélteti a következő ábra.

4. ábra: A munkaerőhiány alakulása Magyarországon

Figure 4: The development of the labor shortage in Hungary

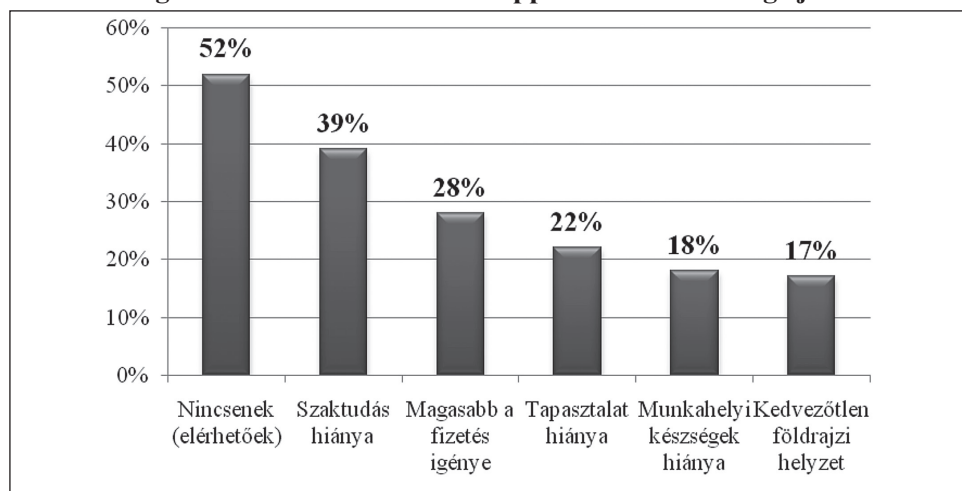
Forrás: Rigó Anita (2015): Súlyos munkaerőhiánnyal küzd Magyarország

A 4. ábra a munkaerőhiány alakulását szemlélteti 2010 és 2015 között Magyarországon. Míg 2010-ben a cégek csupán 30%-a küzdött szakemberhiánnyal, 2015-re ez az érték 47%-ra emelkedett. Ezen belül 19% esetében kifejezetten nagy hatással van a társaság működésére a szakemberhiány. 33% érzékeli a szakemberhiányt és nem tudják a meglévő munkaköreiket feltölteni, ennek ellenére nem érzékelnek nagy problémát a mindennapos működésükben. 56% esetében okozott a szakemberhiány ügyfél-kiszolgálási képesség csökkenést és 51% esetében produktivitás csökkenést.⁷

A szakember hiány által okozott problémák mellett a munkaadók megneveztek hat indokot a hiányszakmák megjelenésére, melyet a következő ábra szemléltet.

5. ábra: A hiányszakmák megjelenésének okai

Figure 5: The reasons for the appearance of shortage jobs

Forrás: ManpowerGroup (2015): Hiányszakma felmérések

Az 5. ábra a hiányszakmák megjelenésének okait foglalja össze az érintett cégek által. A legmagasabb arányban a nem elérhető munkaerőt nevezték meg okként (52%). A fiatal, szakképzett munkaerő elvándorol Nyugat-Európába a jobb megélhetés reményében. Míg a fejlett országokban a szakemberek az elvégzett munkáért 10-12 eurót kapnak óránként, addig a magyarországi szakképzett munkavállalók 2-3 eurót. 39%-ban a szaktudás hiánya okozza a szakmunkáshiányt. Kifejezetten a fiatal pályakezdők esetében jelenik meg a gyakorlati és elméleti tudás hiánya. A magasabb fizetési igény 28%-ban járul hozzá a szakemberhiányhoz, hiszen kevesebb munkával magasabb bért tudnak elérni más területen a munkavállalók. 22%-ban megjelenik a tapasztalathiány is. Itt szintén az iskolapadból kikerült szakemberekre gondolnak, illetve a különböző felnőttképzéseken részt vett munkaerőre. Bizonyos munkahelyi készségek hiányoznak, például a modern gépek, eszközök kezelésének ismerete (18%). Legkisebb arányban (17%) a kedvezőtlen földrajzi helyzet miatt váltanak

munkahelyeket, illetve szakmát, hiszen a munkavállaló lakhelyétől távol eső munkahelyek megnehezítik a napi kapcsolattartást a családdal, több órás utazással érik el a munkahelyüket. Ez mind fizikailag, mind szellemileg megterhelő a munkavállalók részére, illetve az utazási költségeket nagy részük nem tudja biztosítani, ami szintén okozza a munkaerő elvándorlást, ezáltal a szakemberhiányt.⁸

4. Szakmunkások kompetenciái

Magyarországon az elmúlt években realizálható szakemberhiány alakult ki. Azonban nem csak maga a szakember hiány okoz gondot, hanem az ipar által elvárt kompetenciák hiánya is a szakemberek esetében. A magyar szakemberek képzettsége nem követi a piac igényeit, gyenge a problémamegoldó képességük, csapatomunkában nem hatékonyak, és a munkavállalási hajlandóságuk sem megfelelő.

Jelentős a szakemberhiány az építőiparban, szinte nem is lehet szakmunkást találni, a hozzáértő emberek közül a legtöbben a fejlettebb Nyugat-Európába országokba mentek. A Központi Statisztikai Hivatal (KSH) korábban arról számolt be, hogy a múlt év utolsó három hónapjában már közel 111.000 magyar dolgozott egy éven belül külföldön. Az elmúlt két évben 90 és 100 ezer körül, 2010-ben és 2011-ben pedig 50-60 ezerre becsülték a számukat. A több nyelven beszélő bölcsészek, képzett orvosok, az informatikusok mellett a kétkező munkát végző szakmunkások is egyre nagyobb számban emelik a statisztikai adatokat.

Hasonlóan az építőiparban egyre inkább növekszik az elvándorlás mértéke, szinte az összes szakmát fel lehetne sorolni: itthon már nincs kőműves, villanszerelő, ács, vízvezeték-szerelő. Azonos állapotok uralkodnak, mint az orvosoknál, jutalékot adnak annak, aki kicsábít maga után még valakit. Az Építési Vállalkozók Országos Szakszövetségének (ÉVOSZ) elnöke szerint. Kiközvetítő cégek jöttek létre, akik ezzel keresik a kenyerüket. Tolnay Péter tapasztalata szerint: vannak olyan németországi építkezések, ahol csak magyar szakemberek dolgoznak.

A legfrissebb felmérések szerint 40 százalék körüli a Németországba és a hasonló nyelvterületű Ausztriába kitelepülők között a szakmunkások aránya, de az ő körükben is népszerű célország az Egyesült Királyság. Nevüket nem vállaló vállalkozók elmondták, hogy kapcsolatban állnak a munkaügyi központokkal, rendszeresen kapnak tőlük olyan szakmunkásokat, akik pár hónapos átképzéseken szereztek szakmát, de sem minőségben, sem mennyiségben nem tudták őket hasznosítani a termelésben. A különböző internetes álláskereső honlapokon és több munkaügyi központ weboldalán alig lehet találni olyan álláskeresőt, aki szakmunkásként helyezkedne el. Az építőipari szervezetek azonban nagy számban keresnek építőmestereket (például: kőművest), képzettséget nem igénylő segédmunkásokat és vízvezeték-szerelőket. Az ÉVOSZ az egy évvel korábbi felmérése szerint a vállalkozások 50% számolt be szakemberhiányról, ezt részben saját munkavállalóik továbbképzésével próbálták pótolni illetve a határon túli magyar szakemberekkel. A szakközépiskolákban egyre kevesebb a tanuló, kevesen szeretnének

kétkezi szakmát tanulni és szakemberré válni. Tolnay Péter szerint az átlagos bér bruttó 170.000 forint körül van, míg Nyugat-Európában a többszörösét fizetik. Ez nem jelent túl vonzó perspektívát. Továbbra is magas az átláthatatlan szürke- vagy a feketefoglalkoztatás az építőiparban.⁹

A korszerű építési ágazat igényeinek az építőipari szakképzés sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem felel meg, azaz gyakorlatban és elméletileg kellően felkészült szakmunkaerő. Annak ellenére uniós fejlesztési forrásaink 50-60%-a az építőiparban realizálódik, tudatosan infrastrukturális és környezetvédelmi beruházásokon keresztül. Az ország összes ágazatát érintő gazdasági válság és recesszió ellenére még mindig lehet bízni abban, hogy 10-15 év alatt az építőipar teljesítménye kétszeresére nőhet. Ennek fényében különösképp szembe-tűnő, hogy mind az Európai mind a magyar szakmunkaerő-állomány egyre inkább előregszik, amit az is növel még, hogy az általános népességfogyás következtében a fiatal generáció száma egyébként is csökken. Ennek eredményeként a fejlesztések a humán erőforrások területén elmaradnak, ami aztán ronthatja az uniós források arányát és hátráltatja a gazdaság egészének fejlődését. A képzés súlyos probléma. A mérnöki felsőoktatás az utóbbi mintegy másfél évtizedben csupán 30-40%-a gyarapodik, azaz már középtávon is jelentkezhet a szakemberhiány. Az építőipari szakmákat tanulók közt nagymértékű a kontraszelektált diákok aránya. Társadalmi irányvonal, hogy az utóbbi években a szakmák – és alapvetően a kétkező fizikai munkavégzés – megítélése jelentősen romlott, ami tovább nehezíti a kitörést ebből a körből. A helyzet válságos, hiszen 2015-re az előrejelzések szerint közel 40.000 szakképzett építőipari munkás hiányzik majd. Ez megakadályozhatja az operatív programok és a kohéziós alapok munkáinak elkészülését is. Fontos lenne egy speciális ösztöndíjrendszer kidolgozása az oktatásban dolgozó szakoktatók és a hátrányos helyzetű tanulók részére. Az adott helyzetben ugyanis az építőiparban képződő 7-8 milliárd forint értékű szakképzési hozzájárulásnak közel egyötödét használják fel ténylegesen az építőipari szakképzésben. A képzések száma az 1980-as években még 10-12 ezer építőipari szakmunkás volt. Ez mára négyezer alá csökkent – és már nem elegendő a nyugdíjba vonulók utánpótlásához sem.

Számos probléma alakult ki a szakmunkásképzéssel kapcsolatban. A szakképző iskolák, illetve fenntartóik nehezen tudnak vagy akarnak a megváltozott gazdasági körülményekhez igazodni, azonban a piac a képzés rugalmas alkalmazkodóképességét követeli meg. Az intézményvezetők szembesülnek azzal a problémával, hogy kevés a műszaki tanár, a szakoktató, akik magas színvonalon tudnak oktatni a leendő szakmunkásokat, azonban a magas szintű szakmaiság elengedhetetlen eleme a gyakorlati kompetenciák megléte és folyamatos fejlesztése. Az országok felsőoktatása akkor versenyképes, ha az általuk kibocsátott fiatalok és szolgáltatások a térségre és a gazdaságra pozitív hatással vannak.¹⁰

Czibik et.al. (2013) által elvégzett vizsgálatok szerint „nyilvánvaló, hogy a képzettségi követelmények növekedéséhez képest a követelmények csökkenése (deskilling) jóval kevésbé volt jellemző gyakorlat az elmúlt évtizedben Magyarországon”.¹¹

4. táblázat: A képzettségi követelmények csökkenése a gazdaság egészében, súlyozott adatok (százalék)

Table 4: The decline in educational standards throughout the economy, weighted figures (in percent)

Válasz	Fizikai foglalkozások	Szolgáltatási foglalkozások	Szakértelmiségi munkakörök	Vezetői munkakörök
Egyáltalán nem	34,9	45,2	58,9	63,5
Ritkán, de előfordul	35,9	36,2	30,6	28,2
Gyakori	23,9	16,4	9,1	6,7
Nagyon gyakori	5,2	2,3	1,4	1,5

Forrás: KSH A (2015): Jelentés az építőipar 2014. évi teljesítményéről

Egyfelől az építőipari feldolgozóipari és a szállítással foglalkozó cégek, másfelől a nem exportáló cégek, illetve a közép- és nyugat-dunántúli cégek érzik az átlagosnál elterjedtebbnek a gazdaságban a fizikai munkakörök képzettségi követelményeinek csökkenését.

5. Konklúzió, javaslatétel

Az által feldolgozott szacikkek és KSH adatok alapján az alábbi következtetéseket vonom le az építőipar munkaerőpiaci sajátosságaival kapcsolatban:

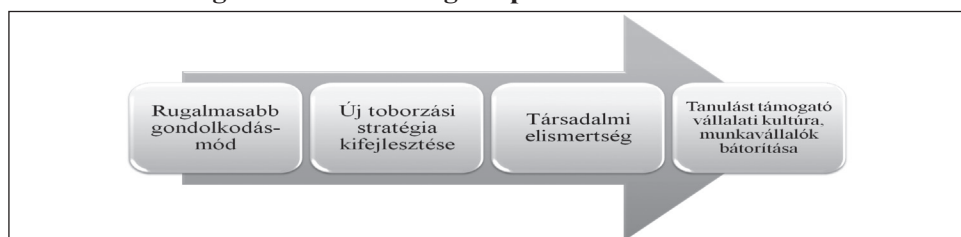
- A válság okozta következmények minden területet érintettek, így az építőipart is.
- Magyarországon a munkáltatók 47%-a küzd szakemberhiánnyal.
- 2015 júliusában Magyarországon 474 építőipari cég szűnt meg, és a számuk fokozatosan tovább csökken.
- Az építőipar Magyarország bruttó hozzáadott értékéhez 2014-ben 3,6%-kal járult hozzá, de 2006 és 2013 között folyamatosan csökkent.
- Az építőipar a bruttó átlagkeresetet tekintve a nemzetgazdasági ágak között az utolsók között helyezkedik el.
- Az építőipari szakképzés sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem felel meg a korszerű építési ágazat igényeinek.
- Az építőipari felsőoktatás az utóbbi mintegy másfél évtizedben csupán 30-40 százalékkal bővült.
- A magyar szakemberek képzettsége nem követi a piac igényeit.
- 2015-re az előrejelzések szerint közel negyvenezer szakképzett építőipari munkás hiányzik majd.

A vállalatok a munkaerő okozta nehézségek kezelésére számos stratégiát dolgoztak ki világszinten. A legtöbbben elsőként a meglévő munkaerő esetében eszköznének változásokat (képzési, fejlesztési programok megreformálása, juttatá-

sok átalakítása, kezdő bérek emelése). Emellett új munkaforrásokat derítenek fel és megváltoztatják a foglalkoztatási módszereiket is. A magyarországi vállalatok esetében mindezek mellett megjelenik a toborzási stratégia megváltoztatása is. A munkaszervezéssel kapcsolatos megoldások esetében megjelenik a szakember utánpótlás előtérbe helyezése, a munkaerő kölcsönzés lehetőségének figyelembe vétele, illetve a rugalmasabb munkafeltételek biztosítása.

A vállalatok mindezek mellett az alábbi ábrában látható javaslatokkal szolgálnak a szakember hiány megoldására.

6. ábra: A szakemberhiány megoldása
Figure 6: The shortage of professionals solutions

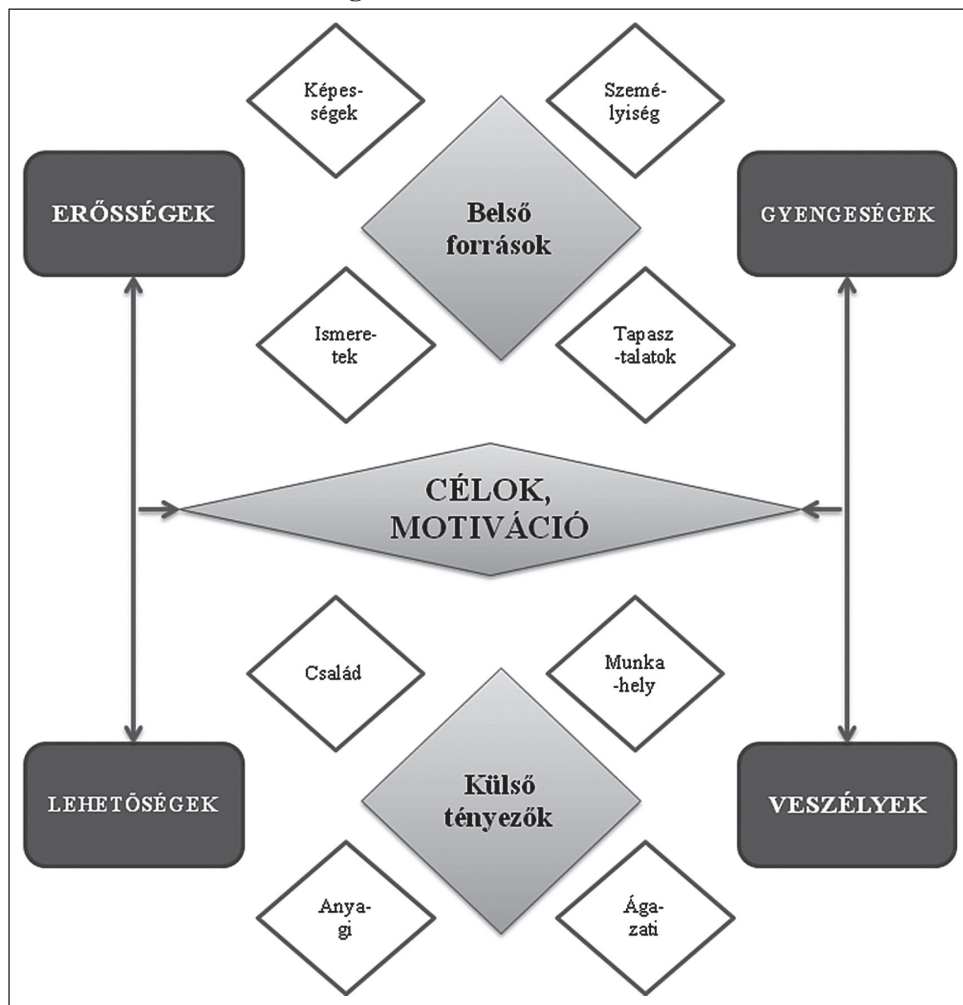
Forrás: ManpowerGroup (2015): Hiányszakma felmérések

Amint a 6. ábrán is látható számos lehetőség adódik a szakemberhiány kiküszöbölésére. Új toborzási stratégia kifejlesztésével a vállalati oldalról jelentkező nehézségek kiküszöbölhetők. A munkaerő oldalról jelentkező okok esetében a társadalmi elismertség az egyik kulcskérdés. A szakemberek társadalmi elismertsége ugyanis csökkent az utóbbi időkben, amely ahhoz vezet, hogy a fiatalok nem választják ezt a pályát. Ezért lenne fontos, hogy a vállalatok és meglévő szakemberek együtt alakítsanak és javítsanak a szakmunkások társadalmi elismertségén. A rugalmasabb gondolkodásmód mind a munkaadói oldalon, mind pedig a munkavállalói oldalon szükséges ahhoz, hogy a szakember hiány csökkenjen. A vállalatok vállalati kultúrájukban nagyobb hangsúlyt fektethetnének a tanulás támogatására ezzel ösztönözve és bátorítva a munkavállalókat.¹²

A munkavállalók részéről javasolnám karrier – SWOT elkészítését. Ahhoz, hogy a szakmunkások eladhatóvá tegyék képességeiket, szükségük van belső erősségeik (S), gyengeségeik (W) és külső lehetőségeik (O) és veszélyeik (T) ismeretére. A karrier – SWOT elkészítésének sablonját a következő ábra szemlélteti.

A 7. ábra mutatja be a karrier – SWOT pontjait. Amint látható az egyén céljai és motiváció meghatározása után erre felépítve határozhatja meg az erősségeit, gyengeségeit, lehetőségeit és veszélyeket. A belső források esetében olyan tényezőket kell figyelembe vennie, mint a képességek, személyiség, ismeretek és tapasztalatok. A külső tényezők esetében a család, a munkahely, az anyagi szempontok és az ágazati sajátosságok játsszák a legfontosabb szerepet. Annak érdekében, hogy sikeresekké váljunk, elengedhetetlen, hogy egy működő folyamat rendszereként szemléljük tevékenységünket.¹³

7. ábra: Karrier – SWOT
Figure 7: Carrier – SWOT

Forrás: Matkó Andea (2014): Önmenedzselés

6. Összefoglalás

Az utóbbi években a Magyarországi építőiparban számos változás következett be, amelyek kedvezőtlenül hatnak rá. Ennek okai közt említhetők a kialakult szakemberhiány, az építőipari munka presztízse és a megfelelően képzett munkaerő hiánya.

Kutatásomban feltártam az építőipar munkaerőpiaci sajátosságait, melyet kapcsolatba állítottam az építőipari szervezetek fenntarthatóságával. Elemeztem az építőiparban foglalkoztatottak számát és a fennálló szakemberhiány lehetséges

okait és következményeit. Megvizsgáltam és azonosítottuk, hogy mely kompetenciák hiányoznak az építőipari szakemberek esetében, melyek a gyenge problémamegoldó képesség, nem hatékonyak a csapatmunkában és nem megfelelő a munkavállalási hajlandóságuk. Javaslatot tettem a kialakult helyzet megoldására, melyek közül eredményesek lehetnek a tanulást támogató vállalati kultúra kialakítása, a társadalmi elismertség fokozása, a rugalmasabb gondolkodásmód, új toborzási stratégia kialakítása és karrier – SWOT elkészítése.

JEGYZETEK

1. Lakatos Miklós et.al. (2015): Mobilitás és foglalkoztatás. Területi Statisztika, 2015, 55 (2): 157.-179. old.
2. hvg.hu, 2015
3. KSH (2015): Jelentés az építőipar 2014. évi teljesítményéről.
4. KSH (2015): Jelentés az építőipar 2014. évi teljesítményéről.
5. KSH (2015): Jelentés az építőipar 2014. évi teljesítményéről.
6. KSH (2014): Statisztikai tükör, Munkaerő-piaci folyamatok, 2014. I. negyedév
7. Rigó Anita (2015): Súlyos munkaerőhiánnyal küzd Magyarország. http://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/sulyos_munkaerohiannyal_kuzd_magyarorszag.220735.html
8. Versenyképességünket veszélyezteti a szakemberhiány. <http://orientpress.hu/129103>
9. Horváth Attila (2015): Szakmunkáshiány az építőiparban. http://mno.hu/magyar_nemzet_gazdasagi_hirei/szakmunkashiany-az-epitoiparban-1272256
10. Szűcs Edit, Kovács Sándor, Balla Tibor (2015): Vezetői kompetenciák és az intézmény versenyképessége. Veresné Somosi Mariann, Lipták Katalin (szerk.) „Mérleg és Kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia. A Gazdaságtudományi Kar megalapításának 25. évfordulója alkalmából. Konferenciakötet. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar. 733-745. old.
11. Czibik Ágnes et.al. (2013): Munkaerő-keresleti előrejelzés vállalati várakozások alapján. Közgazdasági Szemle, LX. évf., 2013. február 189–223. old.
12. ManpowerGroup (2015): <http://hianyszakmafelmeres.hu/>
13. Matkó Andrea Emese (2014): Önmenedzselés. [elektronikus dokumentum] DEBRECENI MŰSZAKI KÖZLEMÉNYEK 13:(2) p.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Czibik Ágnes et.al. (2013): Munkaerő-keresleti előrejelzés vállalati várakozások alapján. Közgazdasági Szemle, LX. évf., 2013. február 189–223. old.
- Építőipari termelés, építési engedélyek, lakásépítések Magyarországon (2015): <http://www.ujlakopark.hu/hir/epitoipari-termeles-epitesi-engedelyek-lakasepitesek-magyarorszag/>
- Horváth Attila (2015): Szakmunkáshiány az építőiparban: http://mno.hu/magyar_nemzet_gazdasagi_hirei/szakmunkashiany-az-epitoiparban-1272256
- hvg.hu, 2015
- KSH (2014): Statisztikai tükör, Munkaerő-piaci folyamatok, 2014. I. negyedév
- KSH (2015): Jelentés az építőipar 2014. évi teljesítményéről.
- Lakatos Miklós et.al. (2015): Mobilitás és foglalkoztatás. In: Területi Statisztika, 2015, 55(2): 157.-179. old.
- ManpowerGroup (2015): <http://hianyszakmafelmeres.hu/>
- Matkó Andrea Emese (2014): Önmenedzselés [elektronikus dokumentum] DEBRECENI MŰSZAKI KÖZLEMÉNYEK 13:(2) p.
- Rigó Anita (2015): Súlyos munkaerőhiánnyal küzd Magyarország: http://www.portfolio.hu/gazdasag/munkaugy/sulyos_munkaerohiannyal_kuzd_magyarorszag.220735.html
- Seres Antal (2014): Gazdasági szektorok, tevékenységek és a részmunkaidő alkalmazása közötti kapcsolat. Munkaügyi Szemle, 2014/4. szám 58-67. old.
- Szűcs Edit, Kovács Sándor, Balla Tibor (2015): Vezetői kompetenciák és az intézmény versenyképessége. Veresné Somosi Mariann, Lipták Katalin (szerk.) „Mérleg és Kihívások” IX. Nemzetközi Tudományos Konferencia. A Gazdaságtudományi Kar megalapításának 25. évfordulója alkalmából. Konferenciakötet. Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar. 733-745. old. Konferencia helye, ideje: Miskolc-Lillafüred, 2015.10.15-2015.10.16.
- Versenyképességünket veszélyezteti a szakemberhiány (2014): <http://orientpress.hu/129103>

Katona Norbert*

**A MÉRET A LÉNYEG?
STRATÉGIAI DIMENZIÓK TOVÁBBI VIZSGÁLATA
SZERVEZET-, ILLETVE PIACSZERKEZET
SPECIFIKUS CSOPORTOSÍTÁS MENTÉN**

*SIZE DOES MATTER?
FURTHER INVESTIGATION OF STRATEGY ALONG
ORGANIZATIONAL MARKET STRUCTURE DIMENSIONS*

ABSTRACT

During my research I examine the specific characteristic features of strategic management in case of monopolies. As wider scientific interest focuses on strategic motives and behavior of small and medium-sized, or giant multinational, cross-countries enterprises, thus quantitative research conducted in the summer of 2015 among the members of the Hungarian Marketing Association has revealed new results on this field. The study pointed out on one hand pattern of specific market structure and marketing strategic focal points based on domestic, practice-focused marketing specialists, and on the other hand it gave us the opportunity to explore further specific strategic directions and actions along organization dimensions, as well. This paper – reflecting to wider organization dimensions, such as corporate headcount, operation range and main activities of economic organizations – has confirmed the statistically verifiable relationship in connection with strategic patterns of market-leading companies. Outcomes put the focus on stakeholder management and gave distinctive role of strategic future orientation, characterized both tasks as distinctive indicators of strategic operation conducted by monopolies.

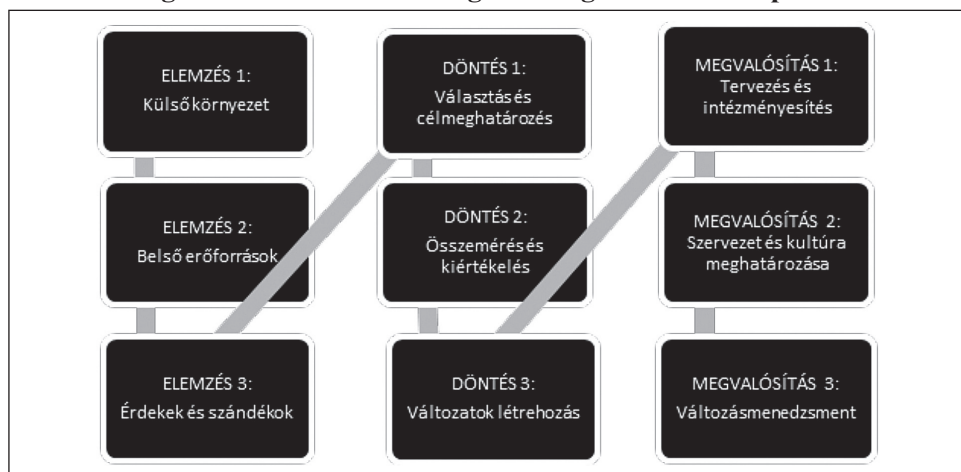
1. A kutatási téma kerete

Kutatás-sorozatom a monopol szereplők stratégia menedzsment jellemzőire koncentrál, ugyanis a stratégiai menedzsment kutatási kérdései legritkább esetben kerültek piacszerkezeti dimenziók mentén vizsgálat alá: a három alapvető piacszerkezeti kategória (tisza verseny, oligopólium, illetve monopólium) és a stratégiaalkotás illetve megvalósítás kapcsolatának összefüggései kevésbé feltártak. A monopólium – klasszikus meghatározás szerint – olyan piaci szerkezet, melyben egyetlen piaci szereplő képviseli az adott piac teljes kínálatát. A monopolhelyzet kialakulása több ok miatt lehetséges: (i) természetes monopóliumok (ásványi kin-

* Katona Norbert, doktorandusz-hallgató, Debreceni Egyetem Ihrig Károly Doktori Iskola

csek, jó termőföld), (ii) jog által biztosított monopóliumok, (iii) állami jóváhagyás mellett gyakorolt monopóliumok (állami franchise, vagy koncesszió).¹ Az állam szerepének megítélése az elmúlt, kevésbé strukturált válsággal övezett környezetben vitatott kérdés lett a közgazdászok és a gazdasági elemzők között, magas szinten abban ugyanakkor egyetértés van, hogy a kormányzatoknak megkerülhetetlen szerepük van az ún. nem gazdasági kérdések, követelmények (ellátás biztonság, társadalmi jólét (újra) elosztása, környezetvédelem, etc.) érvényesítése és szabályozása vonatkozásában. A részletekben, a módszerekben és a beavatkozás mélységében illetve időtartamában már eltérő szakmai, gazdaságpolitikai véleményeket regisztrálhatunk.² A stratégiák alkalmazására és csoportosítására is többféle iskola megközelítése ismert,³ ugyanakkor mind megegyezik abban, hogy a stratégia egy speciális integráló vezetési funkció, ennek alapján tehát management, irányítási tevékenység. Ahogy az 1. számú ábra mutatja, a stratégiát alapvetően a kényszerekre adott jó válasz határozza meg; a stratégiai elemzés⁴ során három terület – a szervezet külső környezetének, belső erőforrásainak, illetve a törekvéseit befolyásoló érdekcsoportoknak – összefoglaló vizsgálatát kell koherens módon végrehajtani, majd azokat akciókká kovácsolni.

1. ábra: A stratégiai menedzsment területei és folyamata
1. figure: The areas of strategic management and its process

Forrás: Marosán György (2006)⁵ alapján, saját szerkesztés, 2016.

Az „elemzés 3” pontban jelölt érdekcsoportok kezelése természetesen átvezet bennünket az érintett-menedzsment témájához. Alves-Santos⁶ speciális, piacvezetők vonatkozásában végzett kutatásai igazolták, hogy az oligopolisztikus vállalatok társadalmi felelősségvállalása alapvetően a következő három pillérre épülhet: (i) kapcsolódhatnak egyrészt a tulajdonosok és az érintettek elvárásaihoz, másrészt (ii) irányíthatja azt a munkavállalók iránti felelősség és vállalati érdekek, harmadrészt pedig (iii) épülhetnek az adókkal és különböző juttatásokkal össze-

függő menedzsment megközelítésekre is. Mindez a CSR (angol, jelentése: vállalatok társadalmi felelősségvállalása) differenciált, az adott vállalati pozíciónak, tulajdonosi viszony és érdekszernek illetve stratégiájának leginkább megfelelő alkalmazási lehetőségére mutat rá. A különböző tevékenységet folytató vállalatoknál teljesen eltérő CSR-fókuszú akciókra van szükség: más hangsúlyokat kell figyelembe venni egy multinacionális szervezet környezeti elemzése és akciótervezése kapcsán, míg más érdekkörök fókuszba helyezése lesz szükséges például egy lokális piacon működő vállalkozás esetén.⁷

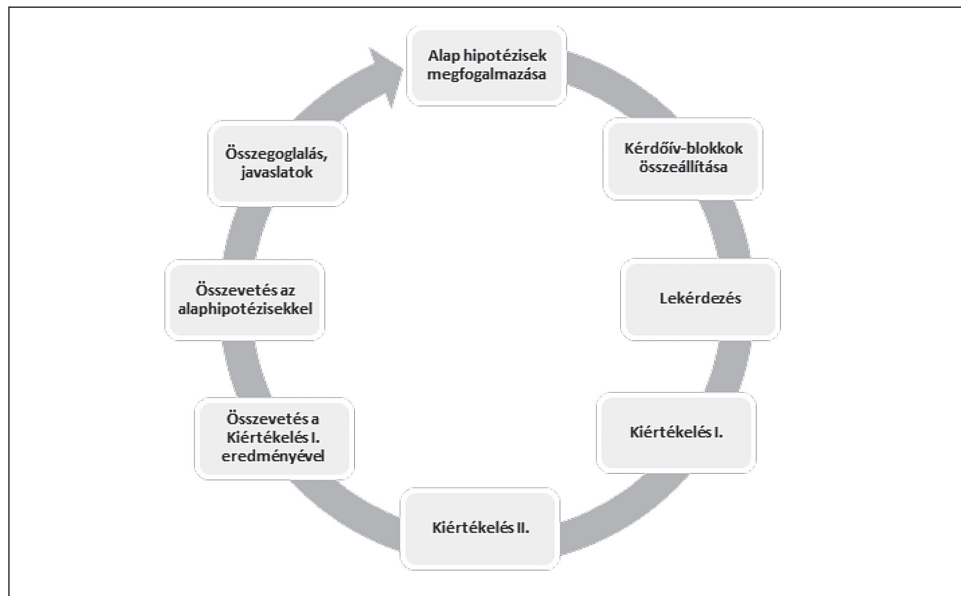
2. A kutatási téma korlátai

A kutatási kérdés egyrészt egyedi területre vezet, másrészt nehezen strukturálható. Ennek oka alapvetően három, egymásra épülő kérésre vezethető vissza: (i) ez egyrészt a konkrét statisztikai adatok hiányában keresendő, (ii) másrészt a piacszerkezetre vonatkozó becslés szubjektív módjára, (iii) harmadrészt pedig arra, hogy egy szervezet akár több részpiacra is működhet, azonos időben. A statisztikai rendszerek gazdálkodó szervezetekre vonatkozó adatsorai nem tartalmaznak adekvát információt arra vonatkozóan, hogy az adott szervezet milyen piaci szerkezet mentén működik: a KSH a mérhető és követhető jogi/szerveződési keretrendszer, árbevétel, foglalkoztatott létszám mentén kategorizálja alapvetően a gazdálkodó szervezeteket.⁸ A piaci részesedés mérésére a szakirodalom és az üzleti gyakorlat alapvetően a Herfindahl-index-et (más néven HHI vagy Herfindahl–Hirschman-index) mint a piaci koncentráció mérőszámát alkalmazza⁹. A jelzett módszertanilag jelentős korlát feloldását a kutatási fókusz tágításával közelítettem meg: a stratégiai menedzsment jellemzőinek különböző vizsgálatait a piacvezető, tehát oligopolisztikus, illetve monopol piacon tevékenykedő szervezetek csoportján mértem, amelyhez kontrollként jól használhatóak a versenypiacon működő vállalatoktól nyerhető adatok. A fenti megközelítést alátámasztják Katona¹⁰ kutatásai, aki a vállalati stratégia és a marketingstratégiák közötti összefüggést vizsgálta. 100 elemű minta esetén Katona megfigyelte, hogy a vizsgált vállalatok mintegy 13% adott piacon vezető vagy monopolhelyzetben van.

3. A kutatás-sorozat megközelítése

2016-ban megjelent, jelen cikk alapjául szolgáló tanulmányomban¹¹ azt vizsgáltam, hogy milyen összefüggések vannak a vállalkozások által kifejtett marketingtevékenység és a vállalat által alkalmazott stratégia, valamint a vállalat piaci pozíciója között. A tanulmány alapjául magyar marketingszakemberek által kitöltött kérdőívek feldolgozása szolgál, amelyeket 2015-ben töltöttek ki gyakorló vállalati szakemberek. A teljes kutatási rendszer felépítését szemléltető 2. számú ábrán látható, hogy a kutatási megközelítés az alaphipotézisekre, azok kutatási mentbe történő bemérésére épül.

2. ábra: A kutatás-sorozat felépítése
2. figure: Structure of research series

Forrás: Saját szerkesztés, 2016.

Az eredmények első értékelése során a piacszerkezetek mentén vizsgáltam az adott válaszokat, így a piacvezetők (oligopol és monopol piaci szereplők) és a versenypiaci szereplők válaszait vettem össze, míg a második elemzési körben a válaszadó gazdasági szervezeteket más módon csoportosítottam, így alkalom nyílt a piacszerkezeti összefüggésen túl, de ahhoz illeszkedve, a létszám, a működési idő illetve a tevékenységi kör mentén is megvizsgálni a stratégiai menedzsment mintázatát. A tanulmány további részében az ábrán látható séma lépéseit követem.

4. A kutatás-sorozat alap hipotézisei

A kutatást jellemző négy alaphipotézist a szakirodalmi áttekintések illetve korábbi vizsgálataim alapján fogalmaztam meg. A hipotéziseket, amelyeket H1-H4-ig jelölök, alább ismertetem:

- H1: Stratégia fókuszú megközelítésre vonatkozó hipotézis: A piacvezető (oligopolisztikus illetve monopol piacon működő) szervezetek elsősorban saját szervezeti, szervezési kérdéseikkel foglalkoznak, ezek kötik le energiájukat. Ezt a dimenziót a kutatás során a „befelé fordulás” jelenségének nevezem.
- H2: Környezeti fókuszú megközelítésre vonatkozó hipotézis: A biztos/meghatározó piaci pozícióban lévő szervezetek kevésbé tartják fontosnak a kapcsolattartást a környezettel, az ott tevékenykedő szereplőkkel. Ezt a dimenziót a kutatás során a „sziget-effektus” jelenségének neveztem el.

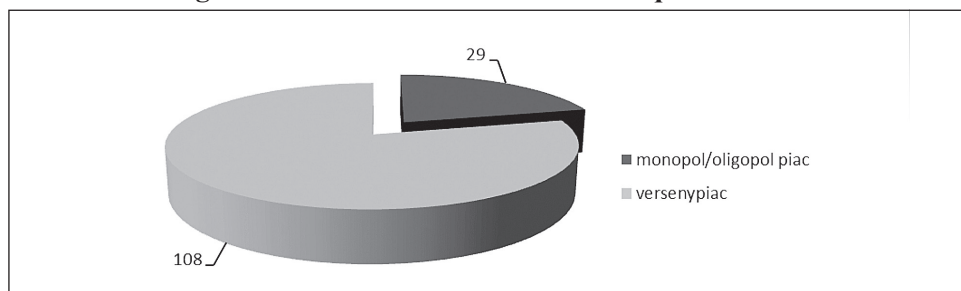
- H3: Üzleti fókuszú megközelítésre vonatkozó hipotézis: A versenypiaci szereplők sokkal diverzifikáltabb módon közelítenek a marketinghez (az üzlethez), fókuszukban a tevékenységük üzleti eredménye és annak hatékony támogatása áll. Ezt a jelenséget – a kutatás fókuszában álló monopóliumok és oligopolisztikus szervezetek szempontjából nézve „hatékonsági dilemma”-ként jellemzem.
- H4: A jövő orientáció kapcsán megfogalmazott hipotézis: A (maga)biztos piaci részzel rendelkező gazdálkodó szervezetek kevésbé fordulnak konkrét elképzelésekkel, elvárásokkal a jövő felé. Ezt a jelenséget a „kényszer hiánya”-ként követem a kutatás során.

5. A kérdőív és annak stratégiára vonatkozó elemei

A tanulmányok alapjául szolgáló alap kérdőívet jelen cikk szerzője állította össze a Magyar Marketing Szövetség számára, úgy hogy – annak utólagos elemzése – alkalmas legyen a tanulmányban szereplő magasabb szintű stratégiai összefüggések áttekintő vizsgálatára is. Ennek érdekében Nábdrádi-Pupos által követett stratégiaalkotási és menedzsment-megközelítést¹² emeltem be a kérdőívbe, amely alapján a következő öt lényeges fókusz lehetséges a stratégiaalkotás és megvalósítás során: (i) menedzsment-kérdések, (ii) marketing-kérdések, (iii) pénzügyvel és elszámolással kapcsolatos kérdések, (iv) termelés és szolgáltatás előállítása valamint (v) kutatás és fejlesztési fókusz. A kutatás utóelemzése a Magyar Marketing Szövetség hozzájárulásával történtek. A tanulmányok kizárólag a felmérés másodlagos kutatási céllal történt eredményeinek bemutatására szorítkoznak. A kérdőív 19 kérdést tartalmazott az alábbi fő kérdéscsoportok mentén: (i) a cég stratégiai fókuszpontjai; (ii) elmúlt évek marketing, szervezeti és személyes eredményei a stratégia támogatása mentén, (iii) marketing tevékenység és annak terjedelme az adott szervezet esetén, (iv) a jövő kihívásainak megítélése a marketing tevékenység, az adott szervezet és a marketing szakma nézőpontja alapján. Több mint 150 vállalat képviselője töltötte ki az internetes linkkel elérhetővé tett kérdőívet. Valamennyi vállalatnál a Szövetség képviselőjének címeztük kérdéseinket, akiktől azonos kérdésekre vártunk választ. A kérdőíves felmérést 2015. június-július hónapban végeztük. A visszaérkezett 154 kérdőívből, 4 szervezet monopol piacon, 25 vállalat oligopolisztikus, néhány szereplős piacon, 108 szervezet versenypiacon, míg 17 szervezet, egyéb, illetve non-profit környezetben tevékenykedett. A minta alapjellemzői ugyan nem tesznek eleget a statisztikai reprezentativitás szigorúan vett követelményeinek, de jól szolgálták a kutatás célját, amennyiben az értékelést a 137 versenypiaci illetve oligopolisztikus és monopol szereplőre fókuszálva folytatjuk el. A továbbiakban e két nagy csoportot képezve vizsgálom a piaci szerkezetek és stratégiai irányok, hipotézisekre vonatkozó összefüggéseket. Az egyik csoport a piacvezetők csoportja, amely tehát összesen 29 elemből áll és a monopol és oligopolisztikus piacokon működő vállalatokat fogja össze (ez volt a vizsgálat tárgyát képező vizsgálati csoport), míg a kont-

roll-csoportot a versenypiacon tevékenykedő 108 vállalatból álló sokaság képezte. Az elemzett alapminta megoszlását a 3. számú ábra szemlélteti.

3. ábra: Visszaérkezett kérdőívek megoszlási aránya
3. figure: Distribution ratio of returned questionnaires

Forrás: Saját szerkesztés, 2016

6. Kiértékelés és következtetés (1).

A kutatás-sorozat első értékelési és elemzési blokkjában az adott válaszok mentén feltérképeztem a két piacszerkezet jellemzőit és az ezek közötti eltéréseket vizsgáltam. A K-means Cluster eljárás során, előre meghatározott mennyiségű csoport létrehozását végeztem el a statisztikai elemzőprogram segítségével, majd lehetőség nyílt a két piacszerkezet összehasonlítására. Ezt követően – logisztikus regresszió alkalmazásával – valószínűségekkel kiegészítve tudtam kimutatni, hogy mennyivel jellemzőbb az adott válasz az egyes piacszerkezet mellett tevékenykedő szervezetre. A vizsgálat eredményeként szétválaszthatóvá váltak a monopol és oligopolisztikus illetve a (tiszt) versenypiacon tevékenykedő gazdálkodó szervezetek stratégiai menedzsment mintázatai. A vizsgálat alapján a stratégia fókuszú megközelítésre vonatkozó hipotézis (H1), mely szerint a piacvezető szervezetek elsősorban saját szervezeti, szervezési kérdéseikkel foglalkoznak, és ezek kötik le energiájukat – igaznak bizonyult. A környezeti fókuszú megközelítésre vonatkozó hipotézis (H2), mely szerint a meghatározó, vagy stabil piaci pozícióban lévő szervezetek kevésbé tartják fontosnak a kapcsolattartást a külső környezettel – szintén igaznak bizonyult, olyan megköttéssel, hogy a kutatás során – a lekérdezés célcsoportja miatt – a szokásos marketing és kommunikációs tevékenységekkel összefüggésben felmerülő kapcsolatokat, illetve azok jellemző mintázatot mérhettem fel. Ezzel a témakörrel hoztam összefüggésbe a vizsgálat függvényyszerű eredményeként feltárt jelenséget, amely szerint a piacvezető gazdálkodó szervezetek mind a múltban, mind pedig a jövőben markánsan többet foglalkoznak az érintettekkel összefüggő tevékenységekkel. Az üzleti fókuszú megközelítésre vonatkozó hipotézis (H3) részben volt igazolható a kutatással: a kapott klaszterek száma, és az azokat létrehozó ismérvek – mindkét vizsgált csoport esetén észlelhető – hete-

rogén volta további, specifikus kutatásokat igényelnek. A jövő orientáció kapcsán megfogalmazott hipotézis (H4), amely azt állította, hogy a (maga)biztos piaci részszelel rendelkező gazdálkodó szervezetek kevésbé fordulnak konkrét elképzelésekkel, elvárásokkal a jövő felé – teljes mértékben, és igen markánsan beigazolódt az első kutatási blokk eredményei kapcsán.

7. Kiértékelés és következtetés (2).

A kutatás és következtetés második körében kiterjesztettem a beérkezett válaszok vizsgálatát további, tágabb gazdasági-statisztikai dimenzióra is, annak alapján alkalom nyílt a piacszerkezeti összefüggésen túl – de ahhoz illeszkedve – a létszám, a működési idő illetve a tevékenységi kör mentén is megvizsgálni a stratégiai menedzsment motivációját és akcióinak mintázatát. A gazdálkodó szervezetek létszáma esetén az 50 főnél kevesebb, illetve az 50 főnél nagyon szervezetek szétválasztását tette lehetővé a minta, a kutatásban így „kis” és „nagy” cégek megkülönböztetésére nyílt lehetőség. A működési idő vonatkozásában a 15 évnél rövidebb ideje, illetve a 15 évnél régebben piacon lévő vállaltokat különböztettem meg, így a tanulmányban ennek figyelembevételével „friss” és „rég” cégeket definiáltam. A működési kör vonatkozásában – a lekérdezés természeténél fogva – a kereskedelem és marketing területén valamint az egyéb üzleti területen tevékenykedő szervezetek vizsgálatára szorítkoztam. A fentiek alapján az 1. számú táblán látható elemszámokkal dolgoztam, jelölve a korábbi elemzési szempontként szereplő piacszerkezeti kereszt-elemszámot is.

1. tábla: A minta elemszámainak megoszlása

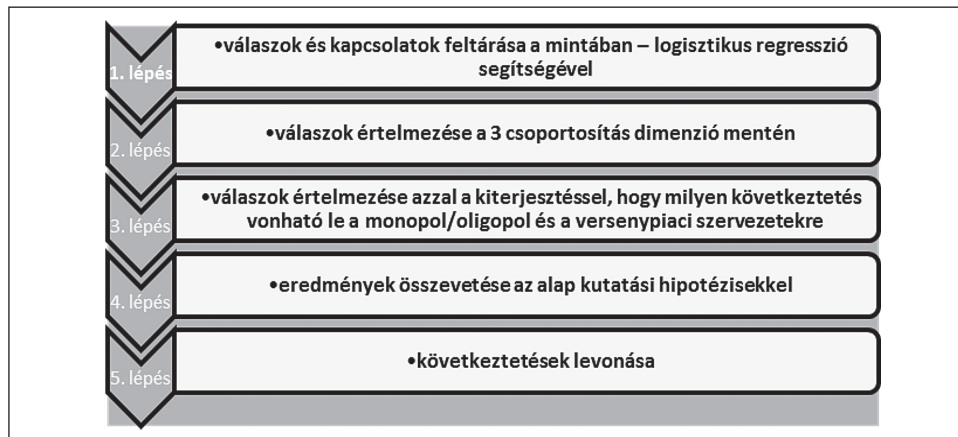
1. table: Distribution of the sample

	„kis” cég	„nagy” cég	„friss” cég	„rég” cég	egyéb terület	kereskedelem/marketing
monopol/oligopol piac	20	8	16	13	18	11
versenypiac	91	17	42	65	65	43

Forrás: Saját szerkesztés, 2016

Megjegyzem, hogy az első két adatsorban (létszám és működési idő ismérv mentén) összesen 136, a harmadikban pedig összesen 137 elem található, mert az első két szétbontás esetén egy-egy válaszadó nem adott választ a csoportképző kérdésre. A „kiértékelés 2” blokk feldolgozásának lépéseinél – szintén SPSS statisztikai programot alkalmazva – elsőként logisztikus regresszióval határoztam meg és értelmeztem a válaszok összefüggéseit az adott dimenziók mentén. Az 4. számú ábra jól mutatja, hogy a feldolgozás további lépéseként figyelembe vettem az adott csoportosítás mentén értelmezett válaszok piacszerkezeti összefüggéseit is. A feldolgozás sarkalatos pontja volt az is, hogy az eredményeket az alaphipotézisek vonatkozásában is értelmeztem (lsd. lépés).

4. ábra: A kutatás második szakaszának értelmezési sémája
4. figure: Scheme of interpretation of the second stage of research

Forrás: Saját szerkesztés, 2016

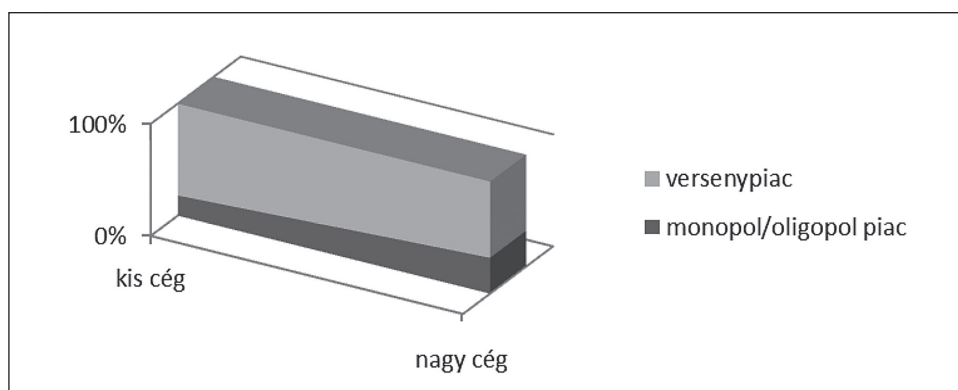
7.1. Különbségek feltárása a foglalkoztatottak létszáma alapján

A minta szükséges – létszám alapján történő – csoportosítását követően megvizsgáltam, hogy a különböző számú munkavállalót foglalkoztató vállalatok milyen válasszintázatokot adtak a különböző releváns kérdésekre, majd megnéztem, hogy egyenként mennyiben határozza meg a válaszokat az, hogy adott cég hány főt foglalkoztat. Ehhez a logisztikus regresszió módszerét alkalmaztam. A függő változó minden esetben az adott részterület volt, tehát, hogy említette-e az adott választ a megkérdezett, míg a független változó egy dichotóm, kétértékű változó volt, amely azt mutatta meg, hogy hány főt foglalkoztat a cég (0-ás érték, ha 50 fő alatt, 1-es pedig, ha e fölött), ezáltal a két csoport válaszai összehasonlítására nyílt lehetőség. A logisztikus regresszió abban is segítségemre szolgált, hogy valószínűségekkkel kiegészítve azt is meg tudjam határozni, hogy mennyivel jellemzőbb az adott válasz a nagyobb illetve a kisebb cégekre. A felfolytatott vizsgálat kimutatta, hogy a cégméret alapján több eltérés is kifejezetten markáns a vizsgált kérdésekben. Jelentős eltérés egyrészt a CSR, mint marketingtevékenység területén volt azonosítható, amely egyértelműen a nagyméretű cégekre volt jellemző: majdnem 5-ször akkora az esélye ($\text{Exp}(B)$), hogy egy nagy cég ilyen jellegű marketingtevékenységet folytasson, mint egy kis cég esetében. Ettől valószínűleg nem független az, hogy főleg szintén a nagyméretű cégek nyilatkoztak úgy, hogy a CSR eredmények és aktivitások fokozása területén is sokkal inkább nekik sikerült előrelépniük az utóbbi két évben. Emellett szintén megosztotta ez a terület a jövőre vonatkozó tervekre adott válaszok is, bár hozzá kell tenni, hogy itt már jóval kisebb a különbség, nem 5-szörös, hanem „csak” 3-szoros a különbség a valószínűségben. Ezen kívül különbséget jelent még az is, hogy a nagyobb méretű cégeket sokkal inkább foglalkoztatja a hatékony együttműködés kialakítása a szervezeten belül. A 5. ábra azt mutatja, hogy

a létszám alapján történő csoportosítás és a korábbi – alapkutatási célhoz illeszkedő piacszerkezeti csoportosítás milyen relációban van egymással. Az adatok áttekintése alapján látszik, hogy a „nagy” cégekre alapvetően a monopol-oligopol (tehát piacvezető cégek) súlya jellemző, míg a versenypiaci cégek – egyébként reális mintázatot sugallva – elsősorban a kisebb cégek felé „lejtjenek”. A kis cégek 18%-a monopol-oligopol piacon működik, míg a nagy cégek esetében ez a szám jóval markánsabb, meghaladja a 30%-ot is (32%).

5. ábra: A mintaösszetétel vállalati létszám és piacszerkezeti dimenziók alapján

5. figure: Sample composition based on dimension of corporate headcount and market structure

Forrás: Saját szerkesztés, 2016.

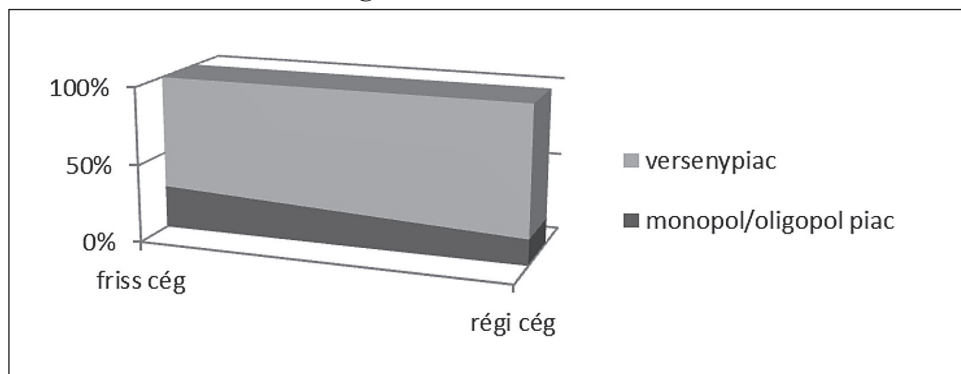
A logisztikus regresszió alapján kapott lényeges eltérések és a kutatási alaphipotézisek összefüggését rendre az összefoglaló következtetés pont alatt adom közre.

7.2. Különbségek feltárása a működési idő alapján

A minta szükséges – működési idő alapján történő – csoportosítását követően megvizsgáltam, hogy a különböző működési idejű gazdálkodó szervezetek milyen válaszmintázatokat adtak a különböző releváns kérdésekre, majd megnéztem, hogy egyenként mennyiben határozza meg a válaszokat a vállalatok működési ideje. A logisztikus regresszió esetén a függő változó az adott részterület volt, míg a független változó egy dichotóm, kétértékű változót jelölt, amely azt mutatta meg, hogy hány éve működik a cég (0-ás érték, ha 15 évnél fiatalabb, 1-es pedig, ha ennél régebbi). Ezáltal a két csoport válaszai összehasonlítására nyílt lehetőség. Az összefüggéseket valószínűségekké kiegészítve azt is meg tudtam határozni, hogy mennyivel jellemzőbb az adott válasz a „friss” illetve a „rég” cégekre. A lefuttatott regressziós modellek alapján megállapítható, hogy két olyan terület is van, ahol jelentős eltérés van a kevesebb, mint 15 éve, valamint a több mint 15 éve működő cégek között. Az egyik az, hogy az utóbbi két évben mennyire fejlőd-

tek a termékek és szolgáltatások innovatív tervezésének területén. Az újabb cégek közül nyilatkoztak úgy egyértelműen többen, hogy ezen a területen előrelépést tapasztaltak. Az is látszik az adatokból, hogy harmad akkora az esélye, hogy egy régebben működő cég előrelépést tapasztalt, mint hogy egy frissebb cég tette ezt. A másik eltérés a jövőre és a környezeti-kapcsolattartásra egyaránt vonatkozik: a kérdés fókuszában az áll, hogy a kétféle ideje működő cégek mennyire szeretnék a következő két évben előrelépést tenni a külső és belső érintettek bevonása és elérése területén. Erről szintén a frissebb cégek nyilatkoztak többen, nagyságrendileg itt is háromszor akkora volt a valószínűsége, hogy a „friss” cégek erről pozitívan nyilatkoztak, mint a régebben piacon lévő szereplők. A 6. ábra azt mutatja, hogy a működési idő alapján történő csoportosítás és a korábbi – alap kutatási célhoz illeszkedő piacszerkezeti szegmentálás milyen relatív viszonyban van egymással. Az adatok áttekintése alapján látszik, hogy a „friss” cégekre – némiképp meglepő módon – inkább a monopol/oligopol (tehát piacvezető cégek) relatív súlya jellemző, míg a versenypiaci cégek elsősorban a régi cégek felé tömörödnek: a régi cégek 17%-ka vallotta magát piacvezetőnek, míg az új cégeknél ez a szám alulról súrolja a 30%-ot (28%).

6. ábra: A mintaösszetétel működési idő és piacszerkezeti dimenzió alapján
6. figure: Sample composition based on dimension of corporate operation range and market structure

Forrás: Saját szerkesztés, 2016.

7.3. Különbségek azonosítása működési kör alapján

A minta szükséges – működési kör alapján történő – csoportosítását követően ebben az esetben is megvizsgáltam, hogy a különböző működési körű cégek milyen válaszmintázatokat adtak a különböző releváns kérdésekre, majd megnéztem, hogy egyenként mennyiben határozza meg a válaszokat a működési körük, ehhez – ahogy a többi esetben is – a logisztikus regresszió módszerét alkalmaztam. Itt a függő változó minden esetben az adott részterület volt, tehát, hogy említette-e az adott választ a megkérdezett, míg a független változó egy dichotóm, kétértékű

változó volt, amely azt mutatta meg, hogy milyen területen működik a cég (0-ás érték, ha „egyéb”, 1-es érték pedig, ha kereskedelem illetve marketing területen). A regressziós modellek mindegyikét végigfuttatva sem tártam fel olyan esetet, amit 95 százalékos megbízhatósági szint mellett szignifikánsnak lehetett volna nevezni. A mintát és a lekérdezés körét ismerve, ennek oka az lehet, hogy a kereskedelem és a marketing területén kívüli egyéb területeken dolgozó cégek annyira szerteágazó tevékenységet végeztek, hogy azok statisztikai értelemben „semlegesítették” a különbségeket. Egyetlen olyan terület volt, ahol legalább közel volt a szignifikáns eredményhez az összefüggés, ez pedig az, hogy két éven belül mely cégek szeretnék a kereskedelem és a sales eredmények területén eredményt elérni. Ebben az értelemben a marketing illetve kereskedelem területén dolgozó cégek tűntek ambiciózusabbnak, azonban újra hangsúlyozni kell, hogy ez a különbség sem szignifikáns, ezért a működési kör alapján történő további részletes vizsgálattól, illetve annak bemutatásától eltekintek.

8. Összefoglaló következtetések

A vizsgálatok összefoglaló értelmezését a 2. táblán mutatom be, ahol együtt láthatóak a második körben végzett regressziós vizsgálatok alapján kapott lényeges eltérések és a kutatási alaphipotézisek összefüggései.

Összefoglalásképpen kiemelhetjük, hogy a legtöbb (4 db) markáns különbséget a vállalati létszám alapján történő elemzés alapján mutat a vizsgálat, míg (másik véletként) a tevékenységi kör alapján csoportosított elemzés nem hozott szignifikáns eredményt, a működési idő alapján történt újabb elemzés eredményei (2 db) pedig már-már lezártak vélt hipotézisek átfogóbb vizsgálatának szükségességét hozta felszínre. Ami az alaphipotéziseket illeti, kiemelhető, hogy a nagy létszámú cégek, akik között előkelő relatív arányt képviselnek a piacvezető, tehát oligopolisztikus illetve monopol piacon működő vállalatok, egyértelműen szervezeten belüli kérdésekre fókuszálnak stratégiájuk tervezése és megvalósítása során. A nagyobb foglalkoztatott-létszámmal rendelkező vállalatok kiemelt szerepet szánnak a külső és belső érintettekkel való foglalkozásnak, ugyanakkor laza, kevésbé strukturált szakmai kapcsolódásokat mutatnak. Mindeközben a külső és belső érintettek bevonását célzó aktivitásokra vonatkozó tervek a „friss” cégekre jellemző inkább, amelyek között ugyanakkor szintén relatív magas a piacvezető szereplők aránya. Mindezek alapján az érintett-menedzsment (környezeti fókusz) témakörben részletes átfogó vizsgálat indokolt a piacvezető társaságoknál, hogy feloldhatóak, értelmezhetőek legyenek a még elfedett belső ellentmondások. Az üzleti fókusz stratégiai jelentőségét, illetve annak hiányát sem az első, sem pedig a második, már átstrukturált vizsgálat nem igazolta, de el sem vetette azt, következésképp az üzleti fókusz speciális stratégiai jelenségét, illetve jelentőségét a kutatás-sorozat nem igazolta, ennek alapján a hipotézisben szereplő állítás további vizsgálata nem indokolt, a kutatás-sorozat további menetében.

2. tábla: Kutatási eredmények összefoglalása
2. table: Summary of research results

Hipotézis	Leírás / szinonima	Kutatási/elemzés 1 eredménye	Kutatás/elemzés 2 eredménye	Fő következtetés a hipotézisre nézve
Stratégiai fókusz	„befele-fordulás”	• egyértelműen igaz a piacvezető, tehát a monopol/oligopol szereplőkre	• a nagy cégekre jellemző az erre irányuló orientáció • működési idő és működési kör alapján nem kaptam releváns eredményt	• A nagy szervezetekre, illetve a piacvezető pozícióban lévő vállalatokra egyértelműen igaz a hipotézis.
Környezeti fókusz	„sziget-effektus”	• igaz a piacvezető cégekre, azok környezeti kapcsolattartására... • ...ugyanakkor a CSR aktivitások is kiemelt szerepet kapnak/kaptak ezeknél a cégeknél	• nagy cégekre jellemző a CSR, mint marketing tevékenység kiemelt szerepe & jellemző a múltbéli CSR aktivitás eredményeinek hangsúlya • a külső és belső érintettek bevonását célzó aktivitásokra vonatkozó elképzelések inkább a „friss” cégekre jellemző • működési idő, működési kör alapján nem kaptam releváns eredményt	• Ellentmondásos eredmény született – ezért a kérdéskör átfogó vizsgálata indokolt.
Üzleti fókusz	„hatékonyági-dilemma”	• ellentmondásos eredmény, elsősorban a minta összetétele miatt nehezen kutatható hipotézis	• cégméret/működési idő/működési kör alapján sem kaptam releváns eredményt	• Az üzleti fókusz speciális stratégiai jelentőségét a kutatás-sorozat nem igazolta, de nem is vetette el.
Jövő orientáció	„a kényszer hiánya”	• egyértelműen igaz a piacvezetőkre	• a nagy cégekre inkább jellemzőek az artikulált, egy-séges jövőre vonatkozó tervek • a „friss” cégek kimagaslóbban innovatívak voltak termék és szolgáltatások fejlesztésében • a kereskedelmi és marketing cégek a jövőben értékesítési és sales aktivitásokat terveznek –DE ez az eredmény statisztikailag nem szignifikáns	• Ellentmondásos eredmény született – mivel „nagy” és a „friss” cégek csoportján belül relatív magas a piacvezető szervezetek aránya – • a kérdés átfogó vizsgálata indokolt.

Forrás: Saját szerkesztés, 2016.

Nem feltétlenül okozott meglepetést az az eredmény, hogy a „friss” cégek frissebbek az újítások terén is: ez a csoport jóval több eredményt tudhat magáénak a termék és szolgáltatás innováció terén, míg a kereskedelmi és marketing cégek elsősorban jövőbeni értékesítési és marketing eredményeket vizionálnak. Míg az utóbbi tétel – statisztikai szempontból sem – befolyásolja a jövő-orientációra vonatkozó hipotézist, addig az előbbi annál inkább: az ott kapott eredmény további vizsgálat lefolytatását vetíti előre, mivel a „friss” cégek között relatív magas a piacvezető válaszadók aránya. Mindezek figyelembevételével a tanulmány(ok) a négy, kutatás-sorozatot meghatározó alaphipotézisből kettő esetén egyértelmű eredményt hoztak, míg további kettő esetén mélyebb-szintű, mikro kutatásra sarkallják a szerzőt. Összegzésképpen kijelenthető, hogy a piacvezető, benne a kizárólag monopol piacon tevékenykedő szervezetek stratégiai menedzsmentjének specifikus jellemzői között igazolt módon helye van a „befelé fordulás” jelenségének, valamint a környezeti/érintetti dimenzió és a „jövő orientáció” differenciált megközelítésének.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki ezúton is a Magyar Marketing Szövetség felé, amely lehetővé tette a felmérés utóelemzését és a kapott tudományos eredmények publikálását.

JEGYZETEK

1. Sugár András (2011): A piacsabályozás elméleti és gyakorlati aspektusai a közszolgáltató szektorokban, elsősorban az energiaszektor árszabályozása példáján. Doktori dolgozat. Letöltve: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/570/1/Sugar_Andras.pdf. Letöltés dátuma: 2016.05.17.
2. Mozsár Ferenc (2002): A közszolgáltató szervezetek monopol helyzete. In: Hetesi Erzsébet (ed.): A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje. SZTE GTK Közleményei, JATE PRESS, Szeged, 33-49. old. Letöltve: <http://www2.eco.u-szeged.hu/tudkozlemeny/pdf/2002/Mozsar.pdf>. Letöltés dátuma: 2016.05.14.
3. Gulyás László (2014/b): A stratégiai menedzsment története és alapfogalmai. In: Gulyás László szerk. (2014/a): Stratégiai menedzsment. Szen Ce-től a Kék Óceánig. JatePress. Szeged. 19-28. old.
4. A stratégiai elemzés folyamatáról lásd Gulyás László (2014/c): A stratégiai elemzés: Szándékok és érdekek. In: Gulyás László szerk. (2014/a) 29-40. old; Gulyás László (2014/d): Stratégiai elemzés: A külső környezet elemzése. Makrokörnyezet. A klaszszikus PEST analízis In: Gulyás László szerk. (2014/a) 41-45. old; Gulyás László (2014/e): Stratégiai elemzés: A külső környezet elemzése 2: A mikrokörnyezet. In: Gulyás László szerk. (2014/a) 59-70. old; Gulyás László (2014/f): Stratégiai elemzés: A belső helyzet elemzése: In: Gulyás László szerk. (2014/a) 71-82. old.
5. Marosán György (2006): A 21. század stratégia menedzsmentje. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 25. old.

6. Alves, Claudia and Santos-Pint, Luís: A Theory of Corporate Social Responsibility in Oligopolistic Markets. Letöltve: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.463.9279&rep=rep1&type=pdf>. Letöltés dátuma: 2015.06.21.
7. Katona Norbert és Tessényi Judit (2015): A CSR és a stratégiai menedzsment kapcsolatának vizsgálata hazai, monopol piacon működő nagyvállalat példáján keresztül. In. Marketing és Menedzsment. XLIX. évf. 2. szám/2015. 19-33. old.
8. A regisztrált gazdasági szervezetek száma, 2014, KSH Statisztikai Tükör. Letöltve: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gaz/gaz21412.pdf>. Letöltés dátuma: 2016.05.17.
9. Móre Csaba és Nagy Márton (2013): A piaci struktúra hatása a bankok teljesítményére, MNB füzetek. Letöltve: <http://www.mnb.hu/letoltes/mf2003-12.pdf>. Letöltés dátuma: 2016.05.17.
10. Katona Ferenc (2010): A marketingaktivitás és a vállalati stratégia összefüggéseinek vizsgálata a magyar vállalatok körében. Letöltve: <http://core.ac.uk/download/pdf/6359697.pdf>. Letöltés dátuma: 2015.06.21.
11. Katona Norbert (2016): Mindenki másképp egyforma – stratégia fókuszpontok mintázatok a piaci szerkezet tükrében. In. Közép Európai Közlemények, 2016/1, IX. évf. 1. szám. No.32.134-146. old.
12. Nábrádi András és Pupos Tibor (szerk.) (2010): A stratégiai és üzleti tervezés gyakorlata Budapest. Szaktudás Kiadó Ház.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A regisztrált gazdasági szervezetek száma, 2014, KSH Statisztikai Tükör. Letöltve: <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/gyor/gaz/gaz21412.pdf>. Letöltés dátuma: 2016.05.17.

Alves, Claudia and Santos-Pint, Luís: A Theory of Corporate Social Responsibility in Oligopolistic Markets. Letöltve: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.463.9279&rep=rep1&type=pdf>. Letöltés dátuma: 2015.06.21.

Gulyás László szerk. (2014/a): Stratégiai menedzsment. Szen Ce-től a Kék Óceánig. JatePress. Szeged.

Gulyás László (2014/b): A stratégiai menedzsment története és alapfogalmai. In. Gulyás László szerk. (2014/a): 19-28. old.

Gulyás László (2014/c): A stratégiai elemzés: Szándékok és érdekek. In. Gulyás László szerk. (2014/a) 29-40. old.

Gulyás László (2014/d): Stratégiai elemzés: A külső környezet elemzése. Makrokörnyezet. A klasszikus PEST analízis In. Gulyás László szerk. (2014/a) 41-45. old.

Gulyás László (2014/e): Stratégiai elemzés: A külső környezet elemzése 2: A mikrokörnyezet. In. Gulyás László szerk. (2014/a) 59-70. old.

Gulyás László (2014/f): Stratégiai elemzés: A belső helyzet elemzése. In. Gulyás László szerk. (2014/a) 71-82. old.

Katona Ferenc (2010): A marketingaktivitás és a vállalati stratégia összefüggéseinek vizsgálata a magyar vállalatok körében. Letöltve: <http://core.ac.uk/download/pdf/6359697.pdf>. Letöltés dátuma: 2015.06.21.

Katona Norbert (2016): Mindenki másképp egyforma – stratégia fókuszpontok mintázatok a piaci szerkezet tükrében. In. Közép Európai Közlemények, 2016/1, IX. évf. 1. szám. No.32.134-146. old.

Katona Norbert és Tessényi Judit (2015): A CSR és a stratégiai menedzsment kapcsolatának vizsgálata hazai, monopol piacon működő nagyvállalat példáján keresztül. In. Marketing és Menedzsment. XLIX. évf. 2. szám/2015. 19-33. old.

Marosán György (2006): A 21. század stratégia menedzsmentje. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 25. old.

Móré Csaba és Nagy Márton (2013): A piaci struktúra hatása a bankok teljesítményére, MNB füzetek. Letöltve: <http://www.mnb.hu/letoltes/mf2003-12.pdf>. Letöltés dátuma: 2016.05.17.

Mozsár Ferenc (2002): A közszolgáltató szervezetek monopol helyzete. In: Hetesi Erzsébet (ed.): A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje. SZTE GTK Közleményei, JATE PRESS, Szeged, 33-49. old. Letöltve: <http://www2.econ.u-szeged.hu/tudkozlemeny/pdf/2002/Mozsar.pdf>. Letöltés dátuma: 2016.05.14.

Nábrádi András és Pupos Tibor (szerk.) (2010): A stratégiai és üzleti tervezés gyakorlata Budapest. Szaktudás Kiadó Ház.

Sugár András (2011): A piacsabályozás elméleti és gyakorlati aspektusai a közszolgáltató szektorokban, elsősorban az energiaszektor árszabályozása példáján. Doktori dolgozat. Letöltve: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/570/1/Sugar_Andras.pdf. Letöltés dátuma: 2016.05.17.

Takács Zsuzsanna Mária*

A MAGYAR TANÍTÓNŐK, VALAMINT A PÉCSI TANÍTÓNŐKÉPZÉS A SZÁZADFORDULÓTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG

*THE FEMALE TEACHER IN HUNGARY AND THE FEMALE TEACHER
TRAINING IN PÉCS FROM THE TURN OF THE CENTURY TO THE
WORLD WAR II.*

ABSTRACT

The female teacher training in Pécs was developed in 1895 in the framework of the school complex of the Notre Dame Female Canon Order invited to Pécs by Bishop János Scitovszky and it closed its doors after the World War II. Students of the institution arrived mainly from Somogy and Tolna counties, beside Baranya, thus it became the determinative female teacher school of South-Transdanubia, and this was the educational institution of the highest level for girls in this region of the country. This study focuses on the about four-decade functioning of this institution, examining mainly the social composition of students and the agglomeration area of the school in the first half of the 20th century.

*„Nemini nocere, prodesse omnibus/
Senkinek sem ártani, mindenkinek használni”
/a Notre Dame rend jelmondata/*

Tanítónőképzés Magyarországon

A tanítónők tanulmányait szolgáló első intézmény az angolkisasszonyok által a pesti rendházban saját rendtagjaik számára létrehozott tanintézet 1855-ben indította képzését, ahol 1861-ig teljesen német, majd részben magyar, 1864-től pedig teljesen magyar nyelven történt a rend iskoláiban tanító apácák képzése.¹ A két-éves tanulmányi időt írás- és szóbeli képesítő vizsga zárta a helytartótanácsi biztos részvételével, melyet kb. 30-40 tanítónőjelölt tett le évente sikerrel. A következő években indította el képzését a szatmárnémeti (1857), a nagyváradi (1858), a kassai (1860) és a soproni (orsolyita, 1864) királyi római katolikus tanítónőképző, amely intézményekben 1868-ig összesen kb. 600 tanítónő szerezte meg képesítését.²

A 19. század második felében 15-16 ezer tanítót találunk az ország területén, akiknek kb. negyede semmiféle képesítéssel nem rendelkezett, az 1856-1867

* Dr. Takács Zsuzsanna Mária PhD egyetemi tanársegéd, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék.

közötti időszakban összesen 4978 tanítót és 364 tanítónőt találunk megfelelő képe-
sítéssel, de csak kb. 25%-uk volt főtanítói, a többiek alelemi és altanítói képesi-
tésűek.³ Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk⁴ a népiskolai oktatásról hozott újabb
változást a tanítóképzés terén. A törvény előírásai szerint tanító csak az lehetett, aki
oklevéllel rendelkezett képesítéséről. A dualizmus időszakában a tanító/nőképzők
fenntartóinak aránya is ebből adódóan változott, bár a katolikus felekezet végig
megtartotta vezető szerepét a képzést nyújtó és az ott tanulmányaikat folytató diá-
kok számának tekintetében is. Az 1868-tól kezdődő időszakban folyamatosan nőtt
a képzőintézetek száma, mind az állami, mind a felekezeti intézmények tekintet-
ben. 1868-ban 34 tanítóképző és 5 tanítónőképző intézet működött az országban, a
számuk a dualizmus korának végére, 1918-ban már 91 (51 tanító- és 40 tanítónő-
képző), 1929-re ez a területi változások következtében 48-ra csökkent.⁵

1. táblázat: Tanítónőképzők számának változása fenntartók szerint

Table 1. Number of the female teacher training institutions

	állami	római kat.	gör. kat.	gör. kel.	refor- mátus	evan- géli- kus	izrac- lita	egyleti/ magán	össze- sen
1868	-	5	-	-	-	-	-	-	5
1875	4	7	-	1	-	-	-	-	12
1880	6	8	-	1	-	-	-	1	16
1890	5	9	-	1	-	-	-	-	15
1900	6	7	-	1	1	-	-	1	16
1914	8	20	2	1	4	1	-	-	36
1918	8	22	2	1	5	2	-	-	40
1929	4	19	-	-	4	1	1	-	29

Forrás: Takács, 2014: 39.

1929-1932 között a római katolikus egyház további tanítónőképzők létesítésével
járult hozzá a képzésre jelentkezők növekvő létszámával járó igények kielégítésé-
hez, ekkor jött létre a bajai, zalaegerszegi és zsámbéki képző 1929-ben, 1930-ban
Budapesten és Székesfehérváron, majd a következő két évben újabb két budapesti
intézet.⁶

Tanulmányaikat a tanítónőképzőkben nemcsak azok végezték, akik később el
is helyezkedtek tanítónőként, hanem már a kezdetektől a leendő feleségek/anyák
számára is megfelelő iskolaként tartották számon a társadalom középrétegéhez tar-
tozó családok. Az ott tanultak (általános műveltségi tárgyak, gyermekekre vonat-
kozó ismeretek, neveléstan, gazdasági ismeretek, kézimunka, zene) a leghaszno-
sabb ismereteket nyújtották azok számára, akik nem akartak tovább tanulni vagy
tanítani.⁷ Ezen kívül pedig azon társadalmi szemléletmód is erősítette ezt a tenden-

ciát, mely szerint „a tanítónői pálya a női lélekhez legközelebb álló szellemi foglalkozás” és mint szellemi foglalkozás ezen területen nincs alárendelt állapotban, hanem „férfi kollégáival teljesen egyenrangú”.⁸ A tanítói pálya feminizálódása ebből adódóan előkészítette a nők értelmiségiként való emancipálódását, hiszen először vált összeegyeztethetővé a női értelmiségi keresőtevékenység a családon belüli női szerepekkel.⁹

A következő táblázatban a tanítók és tanítónők számarányának változásait látjuk az 1880-as évek elejétől az 1927-1928-as tanévig

2. táblázat: Tanítók és tanítónők aránya 1883-tól és 1928-ig
Table 2. Proportion of school-teachers and schoolmistresses from 1883 to 1928

Év	Tanító	Tanítónő	Tanítónők aránya
1882/1883	20.607	2377	10,35%
1892/1893	22.008	3744	14,53%
1902/1903	22.982	7110	23,62%
1912/1913	23.346	10.566	31,07%
1922/1923	10.200	7289	41,68%
1927/1928	10.202	7354	41,88%

Forrás: Takács, 2014: 106

Az 1930-as népszámlálás adatgyűjtésének eredményeként pedig már azt láthatjuk, hogy a tanítótársadalmon belül a tanítónők aránya már 45% (9054 fő) a tanítók 55%-a (10.905 fő) mellett.¹⁰ A nők munkavállalásának tekintetében ezen hivatás nagyobb arányú megjelenésével kapcsolatban azon társadalmi szemléletmód is erősítette a növekvő tendenciát, mely szerint „a tanítónői pálya a női lélekhez legközelebb álló szellemi foglalkozás” és mint szellemi foglalkozás ezen területen nincs alárendelt állapotban, hanem „férfi kollégáival teljesen egyenrangú”.¹¹ A tanítói pálya feminizálódása ebből adódóan előkészítette a nők értelmiségiként való emancipálódását, hiszen először vált összeegyeztethetővé a női értelmiségi keresőtevékenység a családon belüli női szerepekkel.¹²

A pécsi tanítónőképző

Pécsen 1851-ben, Scitovszky János püspök, a későbbi esztergomi érsek hívására telepedtek meg és alapítottak a zárda mellett leányiskolát a Miasszonyunk Női Kanonokrend tagjai, akik az elkövetkező évtizedekben Pécs egyik legjelentősebb oktatási intézményrendszerét hozták létre. Ebben az időben nem volt a megyében megfelelő leánynevelő intézet és Scitovszky sokáig tanulmányozta az alapítást megelőzően a rend pozsonyi szervezetét és intézményeit, melynek következtében, hosszas tárgyalásokat követően az ottani zárda tíz apáca, két világi nővér mellett

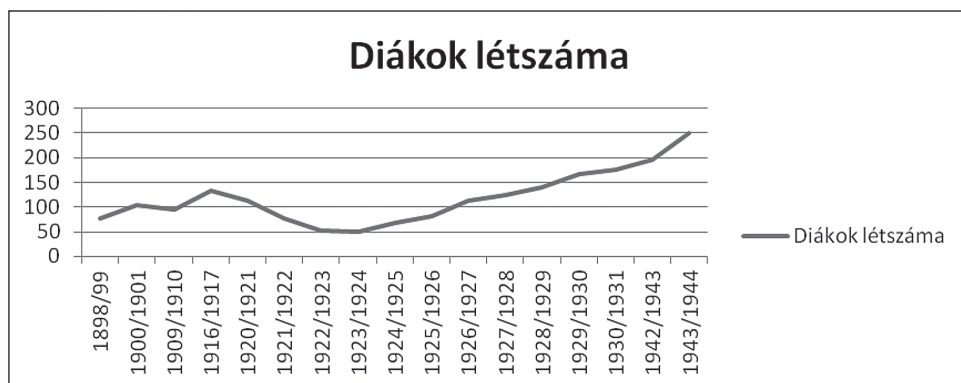
két újoncot és két jelöltet küldött Pécsre a zárda megalapítására.¹³ Az ezt követő fél évszázadban a rend pécsi zárdája és annak iskolái folyamatosan fejlődtek és alakult ki a századfordulóra az intézet, amelyet Rajczi Péter találóan nevezett egy valóságos „iskolakombinátnak”.¹⁴ A tanítónőképző intézet létrehozásának gondolata 1895-ben merült fel, mivel „szakképzett, vizsgázott tanerőkkel a zárda gazdagon el van látva, kik a magyar nyelvet írásban és szóban teljesen bírják, hogy a tanítóképző-intézethez szükséges gyakorló-iskola a 4 osztályú külső- és a 6 osztályú belső iskolában rendelkezésre áll, valamint iskolai és szakkönyvtár szintén készen van”, így ez év szeptemberében 24 rendes és 5 magántanulóval megindult a képzés.¹⁵ Dulánszky Nándor, majd Hetey Sámuel pécsi püspökök is nagy gondot fordítottak az iskola és a tanítónőképző működésére, valamint azt megelőzően is a zárdában oktató apácák képzésére, melyről a Pécsi Püspöki Tanítóképző-Intézet gondoskodott. „Ide járul – olvashatjuk Döbrössy Alajos írásában –, hogy azon zárdabeli tanítónőjelöltek, kik háziszabályaik értelmében a zárdát el nem hagyhatják, mint például a pécsi „Miasszonyunk”-ról nevezett zárdanők –, a tanképesítési vizsgálat miatt igen könnyen kellemetlen zaklatásoknak lehetnének kitéve, sőt a tanítónői képesítés jótéteményétől hosszabb időre, vagy tán örökre is elütve, ha t.i. a pécsi tanítóképző-intézet tanártestülete előtt vizsgálataikat nem végezhetnék. Egyébiránt a pécsi tanítónőképző intézetnek felállításával, és a negyedik évfolyamnak már nemsokára történendő megnyitásával, a keresztény nőnevelés tanítónőképzés fontos kérdései a leghatékosabban megoldást nyerték.”¹⁶ A leendő tanítónők az akkori kornak megfelelően a polgári iskola négy osztályának, vagy a felső népiskola két osztályának sikeres elvégzése után jelentkezhettek a képzőbe 14 és 18 éves koruk között.¹⁷

A pécsi intézmény jelentősége abból a szempontból is fontos, ha megvizsgáljuk, vajon a dél-dunántúli régió hány tanítónőképzővel rendelkezett ebben az időben. Az 1917-18-as tanévben a Notre Dame pécsi tanítónőképzője mellett csak Kalocsán találunk római katolikus, Szabadkán állami, valamint Zomborban görög keleti tanítónőképzőt. A Dunántúl területén pedig a legközelebbi tanítónőképzők Veszprémben, Pápán és Kőszegen voltak.¹⁸ A következő tanévtől kezdődően folyamatosan nyitják meg az egész ország területén, így a régióban is az újabb intézeteket: Kecskemét (református, 1918), Dombóvár (római katolikus, 1927), Baja (római katolikus, 1929).¹⁹ A pécsi tanítónőképző azonban évtizedes hagyományai és a Miasszonyunk Női Kanonokrend által fenntartott többi iskolatípus miatt is kiemelkedő szerepet töltött be a régió leánynevelését tekintve. Baranya megyében a 20. század első felében a tanító(nő)k és az elemi népiskolák száma is növekedésnek indult a törvényi előírások következtében. 1900-ban 406 elemi iskolát, azon belül is 229 római katolikus fenntartású intézményt találunk a megye területén, mely ekkor 5106 km²-t jelentett és 241.837 lakossal rendelkezett, 1910-ben 412 elemi iskola működött, 1930-ra ez a szám annak ellenére, hogy a terület 3970 km²-re csökkent, lakosságszámban 249.997 főt jelentett, az elemi népiskolákban tanítók száma 536 és közülük is 409 tartozott római katolikus felekezethez.²⁰

A századfordulón a képzőbe érkezők nagy része az internátusban töltötte azt a négy évet, mely során tanítónői képesítésüket megszerezték. Sokuk már korábban is ebben a hatalmas intézményben végezte tanulmányait, így nem jelentett számukra nagy változást, hogy az intézet egyik épületéből a másikba költözzenek. A mai diákok számára minden bizonnyal az iskola mindennapi élete nagyon szigorú előírások alapján zajlott, de a korszak és az iskolák jellege folytán diákjainak teljesen természetes volt. „...megkívántuk – olvashatjuk az intézet 1907-1908-as értesítőjében –, hogy szeptember elejétől novemberig, május 1-től az iskolaév végéig naponta, a téli hónapokban vasár- és ünnepnapokon megjelenjenek a szentmisén”.²¹ Az iskolakomplexumnak két internátusa volt, a kisebbik internátusban éltek az elemi, a polgári és a felsőbb leányiskola tanulói, a tanítónőképzőnek viszont külön internátus állítottak fel, amelynek házirendje ugyanolyan, ha nem nagyobb szigorral alakította ki az ott élők mindennapjait.

A tanítónőképző diákjai

A Notre Dame pécsi képzőintézetének létszáma a kezdeti 25-ről lassan, de biztosan emelkedett. Az 1898-99-es tanévben már 76 fő, 1900-1901-ben 104, 1909-1910-ben 94, majd az 1916-17-ess tanévben már 133 diákot találunk falai között. A létszámokat vizsgálva azonban azt látjuk, hogy az I. világháborút követő években csökken az iskola tanulóinak létszáma: 1920-21-est tanévben még 114 fő, viszont ezt követően 77 (1921-22), 53 (1922-23), 49 (1923-24) – ekkor érte el a mélypontot.²² Az 1921-22-es tanévben nem indult első osztály sem, így 5 tanéven keresztül egy évfolyam hiányzott a képző diákjainak sorából. Ezt az időszakot meghatározza Pécs történetében a szerb megszállás (1818-1921) és ezalatt, valamint az azt követő időszakban az iskolák számára fontos volt az intézmény újból vonzóvá tétele főleg az ország távolabbi területeiről származók diákok számára. Az 1924-25-ös tanévtől (67 fő) kezdődően viszont újból növekedni kezdett a tanulók száma és az 1943-44-es tanévre elérte a 249 főt.²³

Forrás: Az intézmény évente kiadott értesítői²⁴

A Miasszonyunk Női Kanonokrend tanítónőképzőjének értesítőiben az 1898 és 1917 közötti időszakot vizsgálva a növendékek származási helyét illetően azt találjuk, hogy a pécsi és baranyai születésűek aránya átlagban 25 és 14% körül mozgott és a más megyéből származók aránya 50-60% körüli.²⁵ Azonban a más megyéből származók pontos területe nincs feloldva, ebből adódóan az iskolai értesítők arra vonatkozóan nem szolgálnak támpontul, hogy vajon az ország mely területéről származtak az itt tanulók. A képzős diákok szüleinek polgári foglalkozását vizsgálva ebben az időszakban, megfigyelhetjük, hogy az önálló iparosok (11,5%), valamint a tisztviselők (16,5%) mellett az értelmiség (16%), majd azon belül is a tanárok/tanítók (18%) leánygyermekai találhatók meg magasabb arányban.²⁶ Ezen kívül pedig érdemes egy pillantást vetni a nyugdíjasok gyermekeinek változó, de növekvő tendenciát mutató arányára, ahol az 1,98% (1913/14-es tanévben) mellett megtaláljuk a 11,61%-ot (1915/16-os tanévben) is.²⁷ Ez a tendencia folytatódott a következő időszakban is, így ha az 1928 és 1944 közötti adatokat vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy Pécs és Baranya mellett a diákok szüleinek lakóhelye főként a két szomszédos megyét jelentette. Somogy és Tolna mellett pedig még Zala és Fejér megyét találjuk meg nagyobb arányban a lakóhelyek százalékos arányát tekintve.

A tanítónőképzőbe járó diákok szüleinek foglalkozását tekintve szintén alátámasztódik Kelemen Elemér megállapítása, miszerint a képzőkben a polgárosuló parasztság, a települések iparosai, kereskedői, valamint az alacsonyabb beosztású hivatalnokai (vasutas és postai alkalmazott) családból származók gyermekei tanulnak. Ez a társadalmi, családi háttér egyfajta helyzeti előnyt is jelentett a képzőből kikerülők számára, hiszen ismerték azokat a körülményeket, hagyományokat és gondolkodásmódot, amivel azok az emberek rendelkeztek, akik között nagy valószínűséggel életük nagy részét a közösségek tanítóiként töltötték, melyeket ezáltal formálni is tudtak, így Kenyeres Elemér ezt a státuszt mediátor-szerepnek nevezi és hatékonyságát abban látja, minél tovább, minél több generációt tudott a tanító egy adott településen nevelni, tanítani.²⁸ A Miasszonyunk Női Kanonokrend képzőjében tanulók szüleinek polgári foglalkozását vizsgálva megfigyelhetjük a századfordulót követő években, hogy az önálló iparosok (11,5%), valamint a tisztviselők (16,5%) mellett az értelmiség (16%), majd azon belül is a tanárok/tanítók (18%) leánygyermekai találhatók meg magasabb arányban ha a tanévek átlagos adatait nézzük. Ezen kívül pedig érdemes egy pillantást vetni a nyugdíjasok gyermekeinek változó, de növekvő tendenciát mutató arányára, ahol az 1,98% (1913/14-es tanévben) mellett megtaláljuk a 11,61%-ot (1915/16-os tanévben) is.²⁹ Az 1928-44 közé eső időszakban is az önálló iparosok (9-14%), valamint a tisztviselők (13-27%) mellett az értelmiség – az orvos, jogász, gyógyszerész, jegyző, stb. (1,5-5,5%), külön kiemelt csoportként megjelenítve a tanárok/tanítók (13-18%) leánygyermekai találhatók meg magasabb arányban.³⁰ Emellett a korábbinál nagyobb arányban jelennek meg Nagyobb számban jelennek meg a katonaságnál, illetve csendőrségnél dolgozók gyermekei (2-6%), a nyugdíjas korosztály közül pedig kiemelkednek a nyugdíjas tanítók, tanárok leányai (4-9%).³¹

Az 1943/44-es tanév értesítőjében találhatunk először az iskola történetében olyan adatokat, melyek alátámasztják azt a korszak tanítónőképzőire jellemző tanulmányi célt, hogy a középréteghez tartozó családok leánygyermeki elsősorban, mint jövőendő életük (feleség és anyaszerep) szempontjából tanultak az intézmény falai között. Ugyanis első alkalommal tüntették fel tételesen, hogy az előző tanév végzett diákjai közül ki, hogyan folytatta tovább életét, tanulmányait. A 39 tanítónői oklevelet szerzett diák közül 15 folytatta tanítónőként, 4 polgári leányiskolában, 4 pedig hivatalokban elhelyezkedve pályáját, ketten tanultak tovább kereskedelmi főiskolán, a maradék 14 azonban háztartásban maradván, nem állásban elhelyezkedve folytatta életét.³²

Összegzés

A magyar tanítónőképzés fejlődéstörténetét vizsgálva, azon belül is egy konkrét példaként a Miasszonyunk Női Kanonokrend Tanítónőképző Intézetének pécsi történetét és az 1890-es évek végétől 1944-ig vizsgálva diákjainak társadalmi összetételét, megállapíthatjuk, hogy egy regionális intézmény tekintve is kimutathatók az országos szintű változások. Elmondhatjuk, hogy a képzőbe járók szüleinek foglalkozási megoszlásánál nagyobb arányban találjuk meg a hivatalnokok/tisztviselők, az értelmiség, valamint a tanítók gyermekeit, így az intézmények hozzájárultak ezen társadalmi réteg önreprodukciójához. Az itt tanuló diákok esetében pedig az ott elsajátított ismereteket már a kezdetektől a leendő feleségek/anyák számára is megfelelőnek tartották a társadalom középrétegéhez tartozó családok, akik ezen okból kifolyólag nem feltétlenül a jövőendő munkalehetőség reményében küldték lányukat ezen intézmény falai közé.

JEGYZETEK

1. Kiss József (1929): Nők a tanítói pályán. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs. 19. old.
2. Uo. 19. old.
3. Kelemen Elemér (2007): A tanító a történelem sodrában: tanulmányok a magyar tanítóság 19-20. századi történetéből. Iskolakultúra, Pécs. 64. old.
4. 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. In: 1000 év törvényei <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> [Letöltés ideje: 2012. 07. 28.]
5. Donáth Péter (2008): A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868-1958. Trezor Kiadó, Bp.; Kiss, 1929.
6. Neszt Judit (2010): A tanítói pálya elnöiesedésének történeti előzményei. Educatio. 2. sz. 314-321. old.
7. Kiss, 1929.

8. Uo., 56-57. old.
9. Gyáni Gábor – Kövér György (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Bp. 288. old.
10. 1930/III., 1935.
11. Kiss, 1929.
12. Gyáni – Kövér, 2006: 288. old.
13. Szentkirályi István (1908): A pécsi Notre-Dame Nőzárda és iskolái. Történeti és Leíró ismertetés. Alapításának hatvanadik évfordulója alkalmából közzéteszi a pécsi Notre-Dame Nőzárda. Pécs: Taizs József Könyvnyomdája.
14. Rajczi Péter (1989): A Miasszonyunkról nevezett női kanonokrend pécsi róm. kat. tanítóképző intézetének története. 1895-1948. In: Szita László (szerk.): Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1989. Pécs, 439-473.
15. Szentkirályi, 1908: 138., 141. old.
16. Döbrössy Alajos (1896): A pécsi püspöki tanítóképző-intézet történelmének rövid vázlata. Hazánk ezredéves fennállásának emlékére. Nyomatott a Püspöki Lyc. Nyomdában (Madarász Béla). Pécs, 288. old.
17. Rajczi, 1989: 441. old.
18. Donáth, 2008: 7. old.
19. Neszt, 2010: 317. old.
20. Az 1930/III., 1935; MSTÉ, 1900: 330. old.; MSTÉ, 1911: 314. old.
21. Értesítő ND, 1908: 14. old.
22. Értesítő ND, 1898-1924.
23. Értesítő ND, 1925-1944.
24. Értesítő ND, 1898-1944.
25. Uo.
26. Uo.
27. Uo.
28. Kelemen Elemér (2007): A tanító a történelem sodrában: tanulmányok a magyar tanítóság 19-20. századi történetéből. Iskolakultúra, Pécs. 17. old.
29. Értesítő ND, 1898-1917.
30. Értesítő ND, 1928-1944.
31. Uo.
32. Értesítő ND, 1943-44.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Miasszonyunkról nevezett női rend pécsi nevelő- és tanítóintézeteinek értesítője az 1898/99-1943/44. iskolai évről. Közli: az igazgatóság. Pécs. (Értesítő ND)
1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában. In: 1000 év törvényei <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5360> [Letöltés ideje: 2012. 07. 28.]
- Az 1930. évi népszámlálás. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika. Szerkeszti és kiadja: A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Stephaneum Nyomda Részvénytársaság. Bp. 1935. (Az 1930./ III., 1935)
- Donáth Péter (2008): A magyar művelődés és tanítóképzés történetéből 1868-1958. Trezor Kiadó, Bp.
- Gyáni Gábor – Kövér György (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Bp.
- Kelemen Elemér (2007): A tanító a történelem sodrában: tanulmányok a magyar tanítóság 19-20. századi történetéből. Iskolakultúra, Pécs.
- Kiss József (1929): Nők a tanítói pályán. Dunántúl Egyetemi Nyomdája, Pécs.
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. VIII. 1900. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből. Szerk. és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája. Bp. 1900. (MSTÉ, 1900)
- Magyar Statisztikai Évkönyv. Új Folyam. XVIII. 1910. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter rendeletéből. Szerk. és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája. Bp. 1911. (MSTÉ, 1911)
- Neszt Judit (2010): A tanítói pálya elnöiesedésének történeti előzményei. Educatio. 2. sz. 314-321.
- Rajczy Péter (1989): A Miasszonyunkról nevezett női kanonokrend pécsi róm. kat. tanítóképző intézetének története. 1895-1948. In: Szita László (szerk.): Baranyai Helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 1989. Pécs, 439-473.
- Szentkirályi István (1908): A pécsi Notre-Dame Nőzárda és iskolái. Történeti és Leíró ismertetés. Alapításának hatvanadik évfordulója alkalmából közzéteszi a pécsi Notre-Dame Nőzárda. Pécs: Taizs József Könyvnyomdája.
- Takács Zsuzsanna Mária (2014): Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplók tükrében. PhD értekezés.
- http://nevtudphd.pte.hu/sites/nevtudphd.pte.hu/files/files/Vedések/2015/takacs_zsm_doktori_disszertacio.pdf [Letöltési idő: 2015. 10. 10.]

Lőrinczné Bencze Edit:

Horvátország a függetlenség kikiáltásától az uniós csatlakozásig.

Budapest, Aposztróf Kiadó, 2015. 412. old.

A magyar-horvát kapcsolatok intézményesülése immár ezeréves múltra tekint vissza: Orseolo Péter leánya I. István horvát király felesége volt, míg feltételezhető, hogy Szent Imre herceg szintén horvát királylányt vett feleségül. A perszonálunió pedig, mint az jól ismert, Szent László uralkodására nyúlik vissza: a magyar szent király nővére volt az utolsó horvát király, Zvojnimir, felesége és így a király halála után a trón a magyar uralkodóházra szállt. A két nemzet közötti tudományos, kulturális és gazdasági kapcsolatok szintén e korra nyúlnak vissza, míg a kapcsolatok történeti perspektívába helyezett vizsgálata a modern, pozitivistá történettudomány megjelenésekor vette kezdetét. A modern tudományosság mindig is kiemelt figyelmet fordított déli szomszédunk nemzetfejlődésének vizsgálatára, a térség geopolitikai adottságainak, valamint a horvát gazdaság regionális fejlődésének elemzésére. E több mint évszázados sorba illeszthető Lőrinczné Bencze Edit most megjelent nagymonográfiája.

A szerző immár másfél évtizede foglalkozik déli szomszédunk interdiszciplináris, elsősorban a nemzetközi kapcsolatok, a történelemtudomány, a regionális tudományok, a geopolitika és a politológia eszköztárát felvonultató, beható elemzésével. A Kodolányi János Főiskola Társadalom- és Bölcsészettudományi Intézetének vezetőjeként dolgozó szerző már doktori disszertációját is a horvát kérdés egyes kiemelt aspektusainak szentelte (Az európai uniós bővítések elmélete és gyakorlata a horvát csatlakozás tükrében). Az azóta önálló kötetben is megjelent értekezés elsősorban elméletalkotásával, az uniós bővítések rendszerbe állításával járult hozzá a magyarországi integrációtudomány fejlődéséhez.

A szerző jelen kötete a teljesség igényére törekedve mutatja be a magyar külpolitika prioritásai szempontjából is kiemelkedő jelentőségű szomszédunk fejlődését. A monográfia egyes fejezeteiben Lőrinczné Bencze Edit kitér Horvátország politikai, társadalmi, népességi, etnikai viszonyaira. A modern Horvát Köztársaság 1991. június 25-én kiáltotta ki függetlenségét, azonban nemzetközi elismerése csak 1992-től datálható (az Európai Közösségek 1992. január 12-én ismerte el, majd 1992. május 22-én vált az ENSZ teljes jogú tagjává). A szerző – vissza-visszatekintve korábbi korszakokra – a modern államiság létrejöttétől mutatja be a gazdasági életben bekövetkező változásokat, elemzi az ország területi viszonyait, bel- és külpolitikáját, különös tekintettel az Európai Unióval és a szomszédos államokkal – így Magyarországgal is – kialakított kapcsolatokra.

A kötet felépítése átgondolt, a részegységek szervesen illeszkednek egymáshoz. A szerző törekvése a posztmodern történetírás néha túlzó, üres nyelvi formuláinak elkerülésére, ugyanakkor az alkalmazott szakkifejezések, a tudományos eszköztár használata igényességről és jó tollforgató képességről tesz tanúbizonyságot. A

kronologikus felépítés mellett átgondolt és egy-egy részdiszciplínát vizsgáló tematikus egységek rajzolják ki a kötet főbb kérdéseit.

A kötet a horvát államiság rövid történetének felvázolásával indítja vizsgálgódását. Ennek során elemzi a magyar koronához fűződő viszonyt valamint a nemzeti eszme fejlődését a 19. századi körülmények közepette. A dualista monarchia felbomlását követő útkeresés, a belső feszültségektől terhelt Szerb-Horvát-Szlovén Királyság időszaka, majd az 1941 áprilisában kikiáltott Független Horvát Állam (Nezavisna država Hrvatska) nehézségeinek bemutatását követően részletes elemzés tárgyát képezi a jugoszláv alkotmányos fejlődés és politika. A történelmi fejezet során Lőrinczné Bencze Edit kiemelt figyelmet szentel a 20. századi nemzetépítés buktatóinak és ezekből fakadó sikertelenségének. Ezt követően viszont bemutatja az önálló horvát államiság létrejöttének kereteit, valamint annak sajátosságait. E során a szerző kitér a délszláv háborúk nemzetközi aspektusaira, bemutatja a kémletlen harcokat és azok következményeit, különös tekintettel a háborús bűnösök kérdésére. A munka kiemeli a hágai székhelyű Nemzetközi Törvényszéket (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia; ICTY), mely a második világháborút záró nürnbergi persorozat óta az első nemzetközi fórum volt a humanitárius nemzetközi jogot súlyosan sértő háborús bűncselekedetek feltárására.

A munka harmadik fejezete Horvátország politikai rendszerének elemzését adja. Ennek során a szerző bemutatja a pártstruktúrák alakulását, igyekszik a klasszikus politológiai értelmezésben (mérsékelt és radikális jobboldal, mérsékelt és radikális baloldal, valamint centrum) elhelyezni az elmúlt két és fél évtized horvát politikai erőit. (A számos elemzett párt közül külön részletességgel tárgyalja a Horvát Demokratikus Közösség, HDZ, a Horvát Független Demokraták, HND, a Horvát Szociáldemokrata Párt, SDH, a Horvát Szociálliberális Párt, HSLS, valamint a Horvát Néppárt, HNS jellemzőit.) A leíró elemzést követően a horvát többpárt-rendszer jellemzői, egyéni karaktervonásai kerülnek összegzésre, majd a szerző bemutatja a plurális demokrácia keretét adó államszerkezet legfőbb alkotóelemeit is. A történelmi kronológiába helyezve elemzi az államfő-választások eredményeit és hatásait, mely során külön részletezi Franjo Tuđman autokratikus félelnöki rendszerét. A parlamenti választások és a létrejött kormányzatok elemzése során a szerző bemutatja a horvát választási törvény egyes korszakait és a módosítások által eredményezett változásokat: míg az 1990-es választásokon még a többségi választási rendszert alkalmazták és egyedülálló módon háromkamarás törvényhozás jött létre, az 1992-es és az 1995-ös választásokon a többségi és az arányos választási rendszer kombinációja került bevezetésre. Ez alapján a szavazók az egyéni választókerületekben induló jelöltek mellett a pártok által összeállított pártlistára is leadhatták voksukat, így állt fel a kétkamarás parlament Képviselő Háza. Végül a horvát parlamenti választások történetében a 2000. évi választások jelentik a fordulópontot, amikor is bevezetésre került az azóta is érvényben lévő arányos választási rendszer, melyben zárt pártlistákra voksolhatnak az állampolgárok és egykamarás szábor áll fel a szavazatok alapján. A rendszer ismertetése után az

elemzés – számos ábrával és táblázattal – a mandátumok allokációjának változásait követi nyomon, bemutatva az egyes parlamenti választásokat és elemezve eredményeiket. Ennek során a szerző külön kiemeli azt a fluktuációt, mely jellemzi a horvát belpolitikai életet: 1990 és 2011 között összesen 25 párt képviselte magát a száborban, de ezek közül mindössze öt olyan nagy pártot tarthatunk számon, amely tíz főnél több mandátummal vett részt a parlament munkájában. Emellett 12 olyan párt is volt, amely mindössze egyetlen alkalommal szerzett mandátumot.

A kötet negyedik fejezete a demográfiai viszonyok alakulását mutatja be. A szerző itt is a történeti fejlődésbe ágyazza a jelenkori elemzést: az 1857-es első horvátországi felméréstől kezdődően keresi a 15 alkalommal felvett adatsorok tanulságait. Eszerint a horvát lakosság – bár változó intenzitással, de – 1991-ig folyamatos növekedést mutat, ekkor érte el csúcspontját 4,78 millió fővel. A rendszerváltás után azonban a népességi mutatók negatív előjellel szerepelnek, folyamatos csökkenés. Lőrinczné Bencze Edit elemzése e téren is igen fontos megállapításokat tesz, így – különböző demográfiai mutatók, majd a migrációs trendek analízise segítségével – részleteiben kimutatja, hogy a lakosság csökkenése nem egyformán érinti az ország különböző részeit, a népesség fogyásának területi dimenziója erőteljes differenciáltságot tükröz. A fejezet szintén kitér a nemzetiségi és vallási viszonyok alakulására is.

A munka következő nagy tematikus egysége az önálló horvát piacgazdaság adottságait veszi górcső alá. A történeti fejlődés hatásai itt is egyértelműen kimutathatók: a dualista monarchia felbomlása után a horvát gazdaság egy jóval kisebb piac beszűkült és szegényesebb viszonyai között találta magát, igaz a monarchia-beli fejletlen régióból a délszláv állam egyik legfejlettebb területévé vált. A második világháború utáni szocialista iparosítás, a kohászat, a hajógyártás és gépipar fejlesztései, később a fogyasztási cikkek, a feldolgozóipar, valamint az idegenforgalmi infrastrukturális beruházások elősegítették a horvát gazdaság fejlődését, ugyanakkor jelentős regionális gazdasági különbségek kialakulásához vezettek, melyek – a szerző elemzése szerint – a mai független állam elé is megoldhatatlan problémaként tornyosulnak. A modern fejlődés, a függetlenné válás, a rendszerváltás és a háború együttes gazdasági nehézségein a kilencvenes évek közepére sikerült az államnak túljutnia, az ország makrogazdasági mutatói lényegesen javultak az 1994 és 1997 közötti időszakban és az éves növekedés üteme már elérte a 6,4%-ot. Ugyanakkor a piacgazdaságra való átmenet lassú volt, komoly gondot jelentett az export alacsony szintje, mely azzal is magyarázható, hogy jelentősen megváltozott a kereskedelmi partnerek köre. A külföldi tőke beáramlása a kilencvenes évek első felében meglehetősen alacsony szinten maradt, számottevő érdeklődés csak 1996-tól valósult meg és különösen az uniós csatlakozás folyamatában vált meghatározóvá. Ez utóbbi egyben azt is elősegítette, hogy egy átfogó gazdasági stratégia hiánya mellett is, a korábbi bezárkózás helyett a gazdasági nyitás, az exportot és foglalkoztatást segítő külföldi befektetések ösztönzése és a piacgazdaság megteremtése állt a különböző kormányzatok célkitűzéseinek középpont-

jában. Az infrastruktúra-fejlesztés, a bankreformok, a beruházás növekedése, az uniós támogatások felhasználása segítségével – kisebb hullámvölgyek ellenére – a gazdaság teljesítőképessége javult, a gazdaság növekedési pályára állt. E folyamatot szakította meg a nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság, mely következtében az ország makroökonómiai és versenyképességi mutatói 2009-től kezdve negatív irányt vettek. A szerző részletesen ismerteti az ennek ellensúlyozására tett kormányzati lépéseket, melyek propagálása szorosan kapcsolódik az uniós csatlakozáshoz, a közösségi országjelentések kritikáihoz. A fejezetet a horvát állam versenyképességének részletes adatsorokra (különösen a Globális versenyképességi jelentésre) támaszkodó elemzése teszi újszerűvé a magyar tudományos irodalomban.

A kötet közepén foglal helyet a regionális tudományokhoz kapcsolódó, majd-hogynem a munka egésze szempontjából is leghosszabb fejezet: a szerző pontos fogalmi definíciók kidolgozásával és meglévő fogalmak alkalmazásával (a Mediterráneum, a Balkán régió, a Nyugat-Balkán szubrégió analizisével) helyezi el Horvátországot az európai térlehatárolás rendszerében. Majd ezt követően ismét a kronológikus módszertannak megfelelően előbb a jugoszláv állam keretei között írja le Horvátország regionális változásait: a tagköztársaságok szerepét elemezve mutatja be Horvátország modern regionális tagolását, a közigazgatás megszervezését, a helyi önkormányzatok (különösen a városok), majd a területi önkormányzatok (zsupánságok) adottságait és feladatait. A szerző ugyanakkor az uniós regionális politikának megfelelően elemzés alá vonja a tervezési statisztikai régiók kialakításának nehézségeit, a Strukturális Alapokból való részesedés maximalizálásának törekvéseit is. Ehhez kapcsolódóan kerülnek elemzésre – az institutionalista megközelítés szellemében – a területi politikát irányító hatóságok változásai és fő dokumentumai is. A szerző a fejezet során rámutat: komoly kihívást jelent a vidék és városok közti hatalmas különbségek kezelése, a modern eurokonform regionális politika kialakítása. Jelenleg mindkét felállított NUTS 2 méretű területi egység konvergencia-régióknak minősül, vagyis az EU átlagos GDP-jének 75%-a alatt teljesít. A nagy területi különbségek, a szintén részletesen bemutatott különleges bánásmódban részesülő térségek, a hegyvidék, a szigetvilág, a határ-menti területek leszakadásának megakadályozása és egyidejű felzárkóztatása még megoldandó probléma.

Az ezt követő, terjedelemben alig alulmaradó hetedik fejezet a szerző korábbi munkáihoz legszorosabban kapcsolódó része a monográfiának, hiszen a horvát külpolitika alakulását mutatja be a délszláv háborútól kezdve az uniós tagság elnyeréséig. Az euroatlanti integráció értő és mély bemutatása, a csatlakozási tárgyalások nehézségeinek és buktatóinak részletes elemzése, a magyar elnökség, illetve a spanyol-belga-magyar trió szerepének kiemelése mellett a fejezet részletesen kitér Horvátország bilaterális kapcsolataira is. Ennek során a szomszéd-államok kiemelt szerepet kapnak: Szlovénia az uniós csatlakozás szempontjából is fontos tényező volt a horvát külpolitikában, hiszen elhúzódó és elmérgesedő

határvita jellemezte újkori kapcsolataikat. Bosznia-Hercegovinát a közös történelem mellett a jelenlegi geopolitikai és geostratégiai kérdések (így a horvát kisebbség, valamint szintén mutatkozó határviták) is összekapcsolják Horvátországgal. A Szerbiához fűződő viszonyra – a békés együttélés látszata mellett – eleve rányomta bélyegét a kilencvenes évek háborúja, melyben olyan sebek keletkeztek, melyeket érthető módon a békekötés nem feledtethetett. Áttörést jelentett a kapcsolatok alakulásában ugyanakkor Ivo Sanader 2009. évi belgrádi útja, melyen a felek megállapodtak az európai integrációs kérdésekben való együttműködésről. Hasonlóan pozitívan értékelhetjük, hogy a horvát elnök, Ivo Josipović a megválasztása után többször is találkozott Boris Tadić, szerb államfővel és a vitás kérdéseket (a háborús bűnösök kérdését, a genocídium vádjait) igyekeztek tárgyalással rendezni. A fejezet során a szerző kitér még a horvát külpolitika Montenegróhoz és Olaszországhoz fűződő viszonylatára is, míg a horvát-magyar kapcsolatokat egy nagyívű fejezetben, jelentőségüknek megfelelően külön tárgyalja.

A fejezet felépítése ismételten a szerző alaposságának ékes bizonyítéka. A politikai kapcsolatokon túl külön hangsúlyos szerepet kapnak a Horvátországban élő magyarok is, mely során az elemzés kimutatja: az ország leghátrányosabb térsége éppen Szlavónia és a Drávaszög, ahol a horvátországi magyar kisebbség zöme él. Ugyanakkor a Horvát Köztársaság Alkotmánya autochton kisebbségnek, vagyis a horvát nemzet mellett államalkotó tényezőként ismeri el a magyarságot. Ez egyben elősegíti a két ország pozitív kapcsolatát is. Ezek közül a szerző a fejezetben kiemelten foglalkozik a gazdasági, kereskedelmi és regionális kapcsolatokkal. Ez utóbbiak sorában külön alfejezetet szentel Lőrinczné Bencze Edit a határmenti együttműködéseknek, úgy mint az INTERREG „A” határon átnyúló együttműködési programok keretén belül megvalósuló PHARE CBC, CARDS, IPA, és az INTERREG „B” transznacionális együttműködéseknek, ahol funkcionális és multifunkcionális makrorégiókat egyaránt találhatunk Magyarország és Horvátország részvételével. Ezek mellett természetesen nem feledkezik meg a történeti vonatkozásban is jelentős kezdeményezésekről, így bemutatásra kerül az Alpok-Adria Munkaközösség, a Dunamenti Régió Munkaközössége (legjelentősebb projektjei az INTERREG II C keretében megvalósuló a „Duna, mint kulturális útvonal” és a „Közlekedésfejlesztés” voltak, az INTERREG III B kapcsán pedig a Donauhanse – Duna- menti városok és kikötők kapcsolatrendszerének kiépítése). Szintén beszámol a munka a Duna–Dráva–Száva eurorégió, a Dráva–Mura, a Mura–Dráva és a Muránia eurorégiók működéséről. Az uniós csatlakozás után vált kiemelkedővé az Európai Területi Társulások (ETT) szerepe, így jött létre a 2014-2020-as időszakban induló Magyarország–Horvátország Határon Átnyúló Együttműködési Program, mely Horvátország EU csatlakozásával már két egyenrangú uniós állam részvételével szerveződik.

Amennyiben a kötet egészéről kívánunk összegző véleményt alkotni, úgy elmondhatjuk, hogy Lőrinczné Bencze Edit kötete nemcsak a tudományos közvélemény és a témakör, a nemzetközi kapcsolatok, a regionális tudományok, a

gazdaság- és a szomszédságpolitika iránt érdeklődő laikus közötség számára kínál jól érthető, könnyen befogadható olvasmányt. A kötet szerkezetválasztása, nyelvezete, szemléletmódja és elvárható igényessége, továbbá a munka információbőssége, kellő didaktikai mélysége (a szöveget kiegészítő 61 ábra és 59 táblázat okán) egyben a felsőoktatásban is megkerülhetetlen tananyaggá predesztinálja a munkát.

ismerteti: Zachar Péter Krisztián

Miklós Péter:
Az emlékezés világi

Szeged, Bálint Sándor Szellemi Örökségéért Alapítvány, 2015, 224 old.

2015-ben jelent meg a „Művelődéstörténeti tanulmányok” alcímet viselő tanulmánykötet, mely a szerzőnek 2000-től megjelent írásait tartalmazza, válogatás formájában. A kötet 9 rövidebb és 1 hosszabb tanulmányt tartalmaz, melyek nagy része kötődik „a magyar kereszténység modern kori történetéhez” (ahogyan a fülszövegben olvashatjuk). Ez a tematika pedig tükröződik a szerző munkásságában is: Miklós Péter munkáiban egyaránt jelenik meg a regionális keresztmetszet (a szegedi katolicizmus történetéről, a csanádi egyházmegye történetéről, Kübekháza történelméről), valamint a tágabb kitekintés (katolikus egyházi év hagyományai, Mindszenty József tevékenysége), s látható, hogy ezek közös nevezője a vallás, egyház, politika, társadalom és művelődés témakörei.

A cím (Az emlékezés világi) már önmagában sejteti, hogy kisebb egységekben villan fel előttünk a történelem egy-egy szelete, előre vetítve, hogy a közös tematikán túl az egyes tanulmányok önállóan is egy nagyobb témakör, „világ” részei; valamint (s erről bizonyosságot szerezhetünk a kötet elolvasását követően), hogy a tanulmányok nem lezárt kutatásokat, hanem további munkát igénylő kutatómunka részeredményeit mutatják be.

Bevezető tanulmány helyett a fülszövegek igyekeznek összegezni a kötet tartalmát, valamint a szerző legfontosabb életrajzi és tudományos adatait. Így a tanulmányok in medias res kezdéssel mindjárt a 7. oldalon Stanislavich Miklós csanádi püspök 1739-1750 közötti politikai és kulturális tevékenységének ismertetésével indulnak. E tanulmány legfőbb tudományos értéke a téma feldolgozatlanságában rejlik. A szerző ugyanis rámutat, hogy a bolgár származású csanádi püspök élete, főpapi, politikusi és kulturális tevékenysége a 18. századi magyar egyháztörténet kevéssé ismert terepe – ennek legfőbb oka, hogy a téma kutatójának, Juhász Kálmán professzornak (1892-1966) a csanádi püspökség történetét tárgyaló könyvsorozata befejezetlen maradt. A tanulmány így levéltári források alapján kísérli meg felvázolni Stanislavich életútját, politikai, valamint főpapi pályáját.

A második írás főszereplője Nátly József (1801-1871) „költő, író, szabadságharcos”, aki – mint az Miklós Péter írásából kiderül – az első szegedi tájszógyűjtemény összeállítója. Nátly német eredetű nemes, akinek élettörténetében kimutatható a magyar identitásúvá válás – Újszentivánon (ahol jegyzőként tevékenykedett 1858-68 között) emléktábla is őrzi ennek nyomait: „Németnek született, és a magyar nyelv szerelmese lett”. A tanulmány ismerteti a Nátly család történetét, illetve a 19. századi magyar posta rendszerét – ezek szükségesek életútjának pontosabb megismeréséhez.

A kötet harmadik (s egyben legnagyobb terjedelmű – 25-119. oldal) írása a Kecskeméti Lapok történetével foglalkozik az 1868-1956-ig terjedő periódusban.

Bár Miklós Péter korábban is publikált már a Kecskeméti Lapokról, ez az írás ebben a formájában e kötetben jelent meg először. A tanulmányból kiderül, hogy az ismeretterjesztő hetilap első száma 1868. október 3-án jelent meg, s a város első nyomdájában állították elő. A lap főmunkatársa volt Hornyik János jegyző, aki az első számokban megjelent cikkeiben a hetilap ideológiai és várospolitikai irányvonalát, valamint az alapvető célkitűzéseket ismertette – a legfőbb cél pedig a széles körben elérhető sajtótermék, s benne a legkülönbözőbb társadalmi rétegek számára is érdekes és értékes olvasnivaló közvetítése volt. A további részletekért – Kecskeméti Lapok története, hatása és jelentősége – érdemes elolvasni a tanulmányt!

A következő írás Kálmány Lajos folklorista, katolikus pap csanádpalotai éveit tárgyalja (mozaikszerűen). Kálmány Lajos kiemelkedő szerepet tölt be a szegedi népi vallásosság, valamint a népköltészet termékeinek gyűjtése történetében: egyrészt új műfajokra hívta fel a figyelmet, másrészt az Erdélyre koncentráló kutatást némiképp az Alföld felé irányította. A tanulmányban összeforr Kálmány életúja Csanádpalota történelmével, s alakja elsősorban nem a néprajzkutatói, hanem egyházi pályájának, papi tevékenységének bemutatásával elevenedik meg. (A tanulmányt Kálmány Lajos leveleiből összeállított függelék egészíti ki).

A kötet ötödik tanulmánya a „Dessewffy Sándor csanádi püspök az egyházipolitikai vitákban” címet viseli. A szerző kiemeli, hogy az 1894-95. évi egyházipolitikai törvények és az azokat övező viták mind társadalomtörténeti, mind politikatörténeti szempontból nagy jelentőséggel bírnak a magyar történelemben. Olyan témákat érintenek a törvények, amelyek hatásait valamennyi magyar polgár érezhette – többek között a civil házassági jogról, a gyermekek vallásáról, valamint a kötelező állami anyakönyvezésről is szó esett. A tanulmány a vallás szabad gyakorlásáról szóló törvény vitája kapcsán Dessewffy Sándornak a főrendiházban elmondott beszéde alapján mutatja be a csanádi püspök egyházipolitikai nézeteit.

A kötet hatodik tanulmánya a katolikus egyház Horthy-korszakban betöltött szerepének újabb interpretációja – illetve a korábbi értelmezések áttekintése, számba vétele. Miklós Péter rámutat, hogy a 20. század közepétől napjainkig terjedő mintegy 60 év történetírásában Horthy és a katolikus egyház viszonyának megítélése többször változott. A tanulmány kritikával kezeli a körülbelül 2000 előtt megjelent írásokat, melyekben kifogásolhatónak véli a történelmi tárgyilagosságot, a megfelelő forráskritikát, valamint az ideológiai és vallási értelemben is távolságtartó, semleges munkák hiányát. Ennek okán e tanulmány egy újabb megközelítéssel kísérli meg megrajzolni a kérdéses jelenséget.

A hetedik és tizedik írás oktatástörténeti tematikájú: az egyik a szegedi katolikus tanítóképző intézetnek az első világháború befejezése, és az államosítás közötti periódusának történetéhez, a másik pedig a piarista oktatás szegedi újraindulásához (1991-1999) szolgáltat adatokat.

A kötet nyolcadik és kilencedik tanulmánya életrajzi jellegű: az első Németh István püspöknek a magyarajkú ortodox püspökség létrehozására tett törekvését

taglalja, míg a második gróf Apponyi Albert halálának politikai visszhangját járja körül.

A dolgozatokat a tanulmányok első megjelenései adatainak listája követi.

Összegzőképpen elmondható, hogy Az emlékezés világi olvasmányos, még a nem-történészek számára is könnyen befogadható munka, melynek rövidebb írásai, illetve tudományos-ismeretterjesztő jellege, valamint a művelődéstörténeti attitűd alkalmassá teszik a szélesebb olvasóközönség elérésére is. A Szeged vonzáskörzetében, valamint Csongrád megyében élők számára külön érdekes lehet a helyi vonatkozású történetek megelevenedése, amelyek fontos szerepet tölthetnek be a lokális ismeretek, identitás formálásában is. Kismértékű hiányérzetet kelthetnek ugyan a rövid konklúziók a dolgozatok végén, ettől eltekintve azonban a kötet elolvasásra ajánlom, s remélem, a kutatások folytatásával a kötetet is követik majd továbbiak.

Ismerteti: Apjok Vivien

Pascal Fontaine:

Út Európa szívébe. A Kereszténydemokrata Képviselőcsoport és az Európai Néppárt története az Európai Parlamentben 1953–2009.

Budapest, Barankovics István Alapítvány, 2015. 838 oldal.

A modern politika- és történettudomány, valamint az ezek átfedési halmazában elhelyezhető integrációtudomány magyarországi kutatásaihoz is komoly hozzájárulást jelenthet Pascal Fontaine átfogó, részlet-gazdag és hiánypótló kötete az európai integráció útnak indításában kimagasló szerepet játszó kereszténydemokrácia szervezett megjelenéséről és európai jelentőségéről. Az „Út Európa szívébe 1953–2009”¹ címet viselő, már fizikai megjelenésével is tekintélyt parancsoló könyv az Európai Parlamentben megjelenő kereszténydemokrata képviselőcsoport, majd az Európai Néppárt szerepét tárja fel a közösség történetében.

A szerző, Pascal Fontaine, maga is érintett mindezekben a kérdésekben: amellett, hogy napjainkban politológusként elemzi és értelmezi a megvalósult Európát, 1974 és 1979 között Jean Monnet titkáráként dolgozott. A francia politikus, akit az unió egyik alapító atyjának tartanak és nemcsak az 50-es években, de éppen a válságterhelt 70-es években is meghatározó gondolatokkal igyekezett előmozdítani a közösség elmélyülését, nagy hatással volt Fontaine pályafutására. A 80-as években ugyanis előbb adminisztrátorként, majd kabinetfőnökként dolgozott Pierre Pflimlin, az Európai Parlament egyik elnöke, korábbi francia miniszterelnök mellett, majd közel másfél évtizeden át az Európai Néppárt frakciójának főtítkárhelyettese volt (1995–2008). Ezt követően fogott jelen kötetének megírásába, melyhez olyan közvetlen információkhoz is hozzájutott, amelyekhez más, kívülről érkező kutató nem férhetett volna hozzá. Így a kereszténydemokrata szervezetek történetét nem csak a frakcióülések és tanácskozások, valamint az európai parlamenti viták jegyzőkönyveinek felhasználásával írta meg, de számos belső használatra készített jegyzetet, a kortársak visszaemlékezéseit, valamint a legfontosabb főszereplőkkel készített interjúkat is felhasználta mindehhez.²

A katolikus-konzervatív és keresztény-demokrata néppárti jelleget öltő csoportok 1945 után meghatározó szerepet játszottak (Nyugat-)Európa történetében. Együttműködésük révén sikerült a második világháború katasztrófájából, az összeomló nemzetközi kapcsolatok időszakában új nemzetek feletti hálózatokat és szervezett párt-együttműködéseket létrehozni. A kezdeti időszak egyik legfontosabb törekvése, az európai keresztény örökség megóvása és az újjáépítés mellett a kontinens politikai egyesítése, integrációja volt. Noha a hidegháború valósága rövid időn belül csak egy „kis-Európa koncepció” érvényre jutását tette lehetővé, a meginduló szektorális együttműködések is elősegítették a politikai erők szervezett fellépését.³ Már a szupranacionális Európai Szén- és Acélközösség közgyűlése is elismerte a politikai hitvallások szerinti frakciók létrejöttét és épp a keresztény-demokrata csoport volt az első, amely 38 tagot számlálva megalakult 1953. június 23-án. Az 1958-tól már Európai Parlamentnek nevezett szervezet pedig kimondot-

tan előírta működéséhez képviselőcsoportok képzését. Az ESZAK, az Euratom és az EGK közgyűléseit egy szervezetbe tömörítő Európai Parlamenti Közgyűlés 142 tagjából 67 képviselő tartozott a kereszténydemokrata pártcsaládokhoz, így ők alkották a legnépesebb csoportot. Ugyan a képviselők eleinte csak nemzeti mandátumokkal rendelkeztek, hisz a nemzeti képviselőházak delegálták őket a nemzetek feletti tanácskozó szervbe, de a kezdetektől az integráció érdekében dolgoztak.⁴

A szerző az ettől kezdve végbemenő, közel hat évtizeden átívelő nagy jelentőségű folyamatokat három generáció segítségével jeleníti meg az olvasó számára. Az integráció elméleti alapjainak meghatározását, az eszmék csatasorba állítását az első generáció, az 1952–1979 közötti „Úttörők” nemzedéke végezte el. Ők voltak azok a képviselők, akik még az első világháború előtt születtek, meg- és túléltek a két világháború közötti autoriter rezsimeket, valamint a második világháború drámáját. Épp ezért számukra a keresztény szolidaritáson és szubszidiaritáson nyugvó, új békét teremtő közösség jelentette Európa stabilizálását.⁵ Ahogy a gazdaságban egy modern, új (szociális) piacgazdasági modell bevezetése mellett szálltak síkra⁶, úgy az európai politika színpadán egy érték- és érdekközösség létrehozását szorgalmazták. Mint arra Pascal Fontaine is rámutat: az alapvető kereszténydemokrata értékek az egyén méltósága, a felelősséggel járó szabadság, az alapvető emberi jogok, az igazság, az egyének és közösségek közötti szolidaritás, a totalitárius ideológiák elutasítása eme képviselők aktív politikai szerepvállalásával váltak a modern Európa megkérdőjelezhetetlen fundamentumává. Ebben a folyamatban lándzsát törtek a teljes gazdasági integráció, az ezen is túlmutató közösségi politizálás, a közös értékeken nyugvó szupranacionális építkezés mellett. A munka dandárját ekkor a képviselőcsoport elnökeként a holland Emmanuel Sassen (1952–1958), a belga Pierre Wigny (1958), majd a francia Alain Porter (1958–1966), a német Joseph Illerhaus (1966–1969) és a szintén német Hans-August Lückert (1969–1975) vállalták magukra. Szintén ennek jegyében történt, hogy az első közvetlen európai parlamenti választásokra készülve döntöttek egy szupranacionális európai kereszténydemokrata gyűjtőpárt létrehozásáról: az Európai Néppárt mint a kereszténydemokrácia intézményesült összeurópai ernyőszerkezete 1976-ban jött létre hét ország (Belgium, Franciaország, Hollandia, Írország, Luxemburg, Németország és Olaszország) összesen 12 pártjának kezdeményezésére.⁷

A szerző által bemutatott második generáció, akik még közvetlenül a második világhégés előtt vagy épp alatt születtek, szintén személyes ügynek tekintették a megbékélést hozó és gazdasági jólétet biztosító Európa-ház felépítését. Mivel szorosán kötődtek az első generáció idealizmusához is, így számukra a kormányközi modell elfogadhatatlannak bizonyult és minden erejükkel a szupranacionalitás erősítésén, a közösség elmélyítésén fáradoztak.⁸ Ugyan ebben a korszakban a kereszténydemokrata képviselőcsoport számarányait tekintve a második helyre szorult vissza a szocialista frakció mögött, de politikájuk továbbra is megkerülhetetlennek bizonyult. Az „Építők” a gyakorlati integráció megvalósulását kívánták elősegíteni az egységes belső piaci program, a monetáris politika összehangolása és egységes

irányelvek kidolgozása révén. Ez az 1979 és 1994 között dolgozó második generáció kihasználta az Európai Parlament közvetlen választásokban rejlő erejét, azon munkálkodott, hogy az intézményi struktúrákban a demokratikus deficit leküzdésére erősödjön az EP szerepe és egy megerősített alapokon nyugvó valós közösség jöjjön létre. Ennek zálogát a Maastrichti Szerződésben és az Európai Unióra keresztelt új típusú együttműködés modernizált politika-területeiben látták. A frakció élén ekkor a német Egon Klepsch (1977–1982, 1984–1992), majd az olasz Paolo Barbi (1982–1984) és a belga Leo Tindemans (1992–1994) álltak, míg a képviselőcsoport elnökségét Leo Tindemans (1976–1985), a holland Piet Bukman (1985–1987), a luxemburgi Jacques Santer (1987–1990), majd a belga Wilfried Martens látták el. Ha azonban volt a korszaknak meghatározó, vezető személyisége, akkor ez kétségtelenül a német kancellár, Helmut Kohl volt. Politikusi súlya, kisugárzása, érvelési rendszere meghatározónak bizonyultak a korszakban – még úgy is, hogy nem volt a képviselőcsoport tagja. Egyértelműen irányt mutatott és meghatározta helyzetértékeléseivel, javaslataival az állam- és kormányfők találkozóit mellett a képviselőcsoport találkozóit is, melyekre rendszeres meghívást kapott.⁹

A kereszténydemokrata európai politikusok harmadik generációja már a második világháború után született és számukra a közösség természetes színterét jelenti a politizálásnak. „Elsődleges célkitűzéseik közé tartozik az átláthatóság, az állampolgárok és a képviselők közötti távolság redukálása, a Bizottság feletti hatalom növelése és a bürokrácia személytelenségének csökkentése. Emellett ez az a generáció, amely elősegítette és támogatta az új Európa ébredését” – írja Pascal Fontaine. És valóban, a „Reformerek” generációja segítette elő az unió felkészülését a keleti bővítés okozta „big bang”-re az Amszterdami, majd Nizzai Szerződések reform-javaslatával és az immár újraegyesített kontinens képviselői adták áldásukat a Lisszaboni Szerződés újításaira. Mindeközben maga a néppárti képviselőcsoport is komoly változásokon ment át: a kezdeti szilárd hitbéli alapokat, vallási meggyőződéseket, melyek a politikai hitvallásban is kifejezésre jutottak, a modern néppártiság jegyében felváltotta egy általános jobbközép politikai vízió: „bár még most is hangsúlyozzák az emberi és egyéni értékek mellett elkötelezettségüket, Skandináviában, továbbá Közép- és Kelet-Európában nyitottak a mérsékelt és konzervatív politikai csoportok befogadása felé, amelyek a hangsúlyt a gazdasági fellendülés érdekében a hatékonyságra és az egyéni felelősségre helyezik. Így a néppárti frakció az Európában többségbe kerülő széles jobbközép politikai tömbbel vállalt azonosságot” – vázolja a szerző a történelek hátterét. Mindezzel a kereszténydemokrata frakció 1999 óta folyamatos többségi vezető szereppel rendelkezik az Európai Parlamentben.¹⁰ A frakció elnökei is ezáltal jóval nagyobb ismertségre tettek szert a szélesebb közvélemény előtt is: Wilfried Martens (1994–1999), Hans-Gert Pöttering (1999–2007) és Joseph Daul (2007–2014) neve már a hazai politika iránt érdeklődők számára is ismerősen cseng.

Az eredeti könyv elemző részét egy hatalmas forrásértékkel bíró függelék egészíti ki (ezt a szerkesztők tévesen és helytelenül mellékletnek nevezték el). Az

első ilyen összeállítás egy időrendi mutató, amely Winston Churchill 1946-os zürichi beszédétől tekinti át a legfontosabb mérföldköveket a 2009-es EP-választásokig. Egy ennél is jelentősebb adatsor a kereszténydemokrata, majd néppárti képviselőcsoport tagjainak névsorát tartalmazza 1952-től nemzeti delegációk szerinti bontásban. Külön táblázat mutatja be az egyes parlamenti ciklusok szerint a kereszténydemokrata EP-frakció elnökeit és főtítkárait. A négyes számú függelékben felsorolásra kerülnek azok a jelentős személyiségek, akik 1986-os megalapítása óta a Robert Schuman-medál kitüntetettjei voltak, beleértve mindazokat is, akik posztumusz nyerték el a díjat. A függelék fontos, a további kutatásokat és elemzéseket nagymértékben megkönnyítő részét képezik azok az ábrák, diagrammok, melyek a néppárti frakció történetére vonatkozóan a nemzeti delegációk arányszámait és a képviselőcsoport EP-ben elfoglalt helyét mutatják be. Szintén összeállításra kerültek a néppárti képviselőcsoport külső találkozóai 1957 és 2009 között, a képviselőcsoport munkatársai, valamint a 2009. június 7-én megválasztott frakció-tagok az egyes országokban elért eredmények alapján. Az olvasó számára sajnos nem teljesen érthető az a szerkesztési elv, hogy a kötetben való keresést és tájékozódást megkönnyítő, nélkülözhetetlen névmutató miért ezek között a függelék-részek között került „elrejtésre” és miért nem a végjegyzetek után kapott külön helyet.

A már önmagában is monumentális történeti feldolgozás e ponton a magyar kiadásban tovább bővült: Kiss Mária Rita szerkesztésében az európai kereszténydemokrácia intézményesült története kiegészül a magyar kereszténydemokrácia (nem is oly rövid) történetével. A négy tanulmányt, valamint egy időrendi áttekintést és névmutatót magában foglaló rész egyedülálló könyvtörténeti jelenség: Pascal Fontaine könyvét ugyan fél-tucat nyelven jelentették meg mindeddig, de ilyen jellegű vállalkozásra nem került sor. Eme unikális magyar kiegészítés során Petrás Éva mutatja be a kereszténydemokrácia eszmetörténeti kezdeteit és fejlődését Magyarországon 1949-ig. Ennek során tömören és jól összegzi a magyar tudományosságban alaposan feltárt kérdésköröket: a *Rerum novarum* enciklika hatását hazánkban, a Katolikus Néppárt szerepét a századforduló Magyarországon, Giesswein Sándor megkerülhetetlen nagyságú hozzájárulását a politikai katolicizmus megszületéséhez. Ugyanakkor érthetetlen módon a kérdéskörökkel behatóan foglalkozó, a különböző írás- és szóbeli megnyilvánulásaiiban is a modern politikai katolicizmus, a *Rerum novarum* szellemiségének megteremtésén munkálkodó Prohászka Ottokár eme sorból teljesen kimarad. Ezt követően tér ki a szerző a két világháború közötti útkeresés évtizedeire, a *Quadragesimo anno* enciklika magyarországi fogadtatására, Kovrig Béla és Mihelics Vid, valamint a Korunk Szava szerepére egy alternatív társadalmi-gazdasági berendezkedés megalapozásában. Noha a magyar keresztény-konzervatív gondolkodók és hozzájárulásuk az eszmetörténet fejlődéséhez ekkor az európai élmezőnybe kapcsolták hazánkat, a fejezet rész mégis kurtán és röviden mutatja fel a hivatásrendi vita alapjait és megtermékenyítő hatását. Külön sajnálatos, hogy olyan jelentős szereplők, mint a Heinrich Pesch,

Gustav Gundlach és Oswald Nell-Breuning nevével fémjelzett európai szolidarizmus iskoláját hazánkban meghonosítani igyekvő Varga László SJ páter, illetve az általa is támogatott, a politika színpadára lépő Kerkai Jenő jezsuita szerzetes a fejezetben nem kerülnek bemutatásra.

Ez a politikatörténeti vonal szintén hiányzik Szabó Róbert tanulmányából, amely a Demokrata Néppárt rövid történetének feldolgozását adja. Az előzmények – melyek tekintetében több átfedés is mutatkozik a korábbi fejezethez – során Nagy Töhötöm, Farkas György és Ugrin József mellet ugyan említésre kerül Kerkai páter is, de valós szerepére e helyütt sem térnek ki. (Sajnálatos, hogy ilyen jelentős történelmi összegzés során néhány súlyos gépelési hiba és tévesztés maradt a szövegben, így a Quadagesimo anno kezdetű apostoli körlevelet (1931) természetesen nem IX. Piusz pápa, hanem XI. Piusz adta ki és a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete (KALOT) csak 1938-tól működött ezen a néven.) A fejezetben viszont annál fontosabb és részletesebb a Keresztény Demokrata Néppárt megalakulásának bemutatása, a párt értelmiségi holdudvarának feltárása, majd a Demokrata Néppárttá alakulás ismertetése. A szerző nemcsak a párton belüli törésvonalakat és konfliktusokat (a korábbi keresztény világnézetű pártok ideológiája és az új, ökumenikus alapokon nyugvó, a hivatalos egyházi függéstől mind jobban eltávolodó irányzat küzdelmeit) mutatja be, hanem részletesen kitér a katolikus egyház és a DNP viszonyára is. Ennek során a szerző számos korabeli levéltári forrás feldolgozásával is hozzájárul a párt programjának, eszköz- és célrendszerének bemutatásához, tudatosításához. A modern kereszténydemokrata eszmerendszerben a Barankovics István, Eckhardt Sándor, Kovrig Béla, Varga László, illetve Mihelics Vid nevével fémjelzett politikai csoport „a pápák szociális körlevelei és az alapvető emberi jogok (általános, titkos választójog, személyes szabadság, szólás- és gyülekezési szabadság joga, vallásszabadság) biztosítása mellett a parlamentáris nyugati demokrácia, a szabad véleménynyilvánítás és szervezkedés joga, a ’valóságos önkormányzatiság’ mellett állt ki. Az új típusú gazdasági és szociális rend megvalósítása a természetjog, az evangélium erkölcsi szabályai és a pápák szociális enciklikái révén megvalósítható” – fogalmaztak a pártvezetésben Szabó Róbert szerint. Az adott körülmények között, a berendezkedő kommunista diktatúra árnyékában azonban nem maradt lehetőség a párt értékrendjének megfelelő politikai program megvalósítására. Az ÁVO nyomása, az egyházi iskolák államosítása, Mindszenty bíboros hercegprímás 1948. december 26-án kezdődő mártíromsága árnyékában a szervezet feloszlatta önmagát, vezetői közül többen az emigráció sanyarú útjára léptek.

A hatalmas kötet magyar részének legjelentősebb hozzájárulása véleményünk szerint azt ezt követő két fejezet. Az első ezek között Kiss Mária Rita írása az intézményesült modern kereszténydemokrácia megszületéséről Magyarországon: míg a két világháború közötti esztörténeti előzmények, a koalíciós korszak kereszténydemokrata vonatkozásai szakmai körökben közismertek, addig a rendszerváltoztatás és az azutáni korszak magyar politikatörténete, különösen a KDNP

közelmúltbeli újjáalakulása és szerepvállalása vonatkozásában szinte teljességgel feltáratlan. Külön jelentőséggel bír, hogy a fejezet megírásához Kovács K. Zoltán levéltárba került hagyatéka és a korabeli sajtó is részben feldolgozásra került, aminek köszönhetően egy kiegyensúlyozott, minden fontos kérdésre kitérő elemzés született a modernkori KDNP történetéről. Ennek során bemutatásra kerül az újjáalakulás időszaka, az ekkor tapasztalható identitáspolitikai útkeresés, az 1992-es gödöllői kongresszus, majd a párt fejlődése és szerepe az egyes kormányzati ciklusok során. Külön hangsúlyt kap a párton belüli, konkuráló identitások bemutatása, a világnézeti jelleg hol markánsabb, hol kevésbé erős szerepeltetése a politikai viták során. A tanulmány bemutatja, miként kerül sor 1997/98 során a párt szakadására és egy új, mélyebb, a szolidaritás, perszonalitás és szubszidiaritás hármasság elvét zászlajára tűző nemzeti, keresztény értékrend mellett elkötelezett szervezeti struktúra (2002-ben a pártegység megteremtését is elhozó) kialakítására.

A kötetet Petrás Éva jelentős tanulmánya zárja, mely a magyar kereszténydemokrácia nemzetközi kapcsolatait mutatja be, egészen „Európa szívébe”. Kiemelkedő szerepe van a tanulmányban az 1945/48 utáni emigráció bemutatásának, annak a hídszerepnek az ismertetésének, mely összekapcsolja a történelmi DNP és a modern, újjászülető KDNP politikai identitását. Rendkívül érdekesek azok a kezdeti lépések 1989/90 során, melyek révén a magyar kereszténydemokrácia ismét helyet követelt magának az európai kereszténydemokrata pártok közösségében (EUCD), majd a KDNP viszonyulása a meginduló európai integráció egyes kérdéseire is. A magyar rész zárásaként Szabó Róbert összeállította a KDNP 1988 és 2010 közötti kronológiáját, valamint Lukács Katalin a magyar részhez is egy részletes és a tudományos munkát megkönnyítő névjegyzéket csatolt.

Összességében mind a szakmai közvélemény, mind az érdeklődő olvasó egy olyan kötet magyar nyelvű kiadásával gazdagodott, mely nem csak összegzi eddigi ismereteinket az európai integráció történelmi folyamatairól, de komoly új tartalmakat is beemel a tudományos diskurzusba. A kereszténydemokrata alapító atyák magasztos eszméit a közösség parlamentjében dolgozó képviselőcsoport tagjai igyekeztek valóra váltani. Ebbe az ideákat a valóság talajára helyező, vitáktól, útkeresésektől, új politikai irányoktól is szabdalt folyamatba jól illeszkedik a magyar kereszténydemokrácia modernkori története. Ezáltal Pascal Fontaine kötete és annak Kiss Mária Rita által szerkesztett magyar kiegészítése megkerülhetetlen politika- és történettudományi alapvetésnek tekinthető.

ismerteti: Zachar Péter Krisztián

JEGYZETEK

1. A könyv eredetileg franciául (*Voyage au coeur de l'Europe. 1953-2009. Histoire du Groupe Democrate-Chretien et du Parti Populaire Europeen au Parlement europeen*) és németül jelent meg (*Herzenssache Europa. Eine Zeitreise. 1953-2009. Geschichte der Fraktion der Christdemokraten und der Europäischen Volkspartei im Europäischen Parlament*). A magyar kiadás az angol változat alapján készült (*Voyage to the Heart of Europe 1953-2009. A history of the Christian-Democratic Group and the Group of the European People's Party in the European Parliament*; Racine, 2009). A magyar kiadás a Barankovics István Alapítvány segítségével, a Kereszténydemokrácia Tudásbázis projekt keretében az Európai Néppárt támogatásával jelent meg Nyuli Kinga és Miklós Katalin fordításában.
2. A munka alaposságát dokumentálja, hogy a kötet mondandóját a szerző 1058 (!) forráshivatkozást tartalmazó jegyzettel támasztja alá.
3. Vö.: Jansen, Thomas – Hecke, Steven van (2011): *At Europe's Service. The Origins and Evolution of the European People's Party*. Berlin – Heidelberg – Dordrecht – London – New York. 3–21. valamint Gehler, Michael – Kaiser, Wolfram – Wohnout, Helmut (2001) (Hg.): *Christdemokratie in Europa im 20. Jahrhundert / Christian Democracy in 20th Century Europe / La Démocratie Chrétienne en Europe au XXe siècle* (Arbeitskreis Europäische Integration, Historische Forschungen, Veröffentlichungen 4). Wien – Köln – Weimar.
4. Jansen, Thomas (1996): *Die Entstehung einer Europäischen Partei. Vorgeschichte, Gründung und Entwicklung der EVP*. Bonn. 87-90.
5. Vö.: Bóka Éva (2001): *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Napvilág Kiadó, Budapest.
6. Vö.: Zachar Péter Krisztián (2014): *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern választkísérletek Európában a két világháború között*. L'Harmattan, Budapest.
7. Részletesen lásd: Jansen, 1996.
8. Vö.: Gazdag Ferenc (2005): *Európai integráció és külpolitika*. Osiris Kiadó, Budapest és J. Nagy László (2003): *Az európai integráció politikai története*. Maxim Könyvkiadó, Budapest.
9. Vö.: Schwarz, Hans-Peter (2012): *Helmut Kohl. Eine politische Biographie*. Deutsche Verlags-Anstalt, München.
10. 1999-ben komoly fölényrel 233 néppárti képviselő nyert mandátumot szemben a szocialista frakció 180 fős létszámával. A következő választásokon ez az elsőség mindvégig megmaradt: 2004-ben (a tíz csatlakozó közép-kelet-európai tagállam képviselőivel együtt) a 732 fős EP-ben 268 kereszténydemokrata mandátum született. 2007-ben pedig a román és bolgár csatlakozás nyomán a két országban megtartott választások révén a 785 főre nőtt EP-ben 288 képviselője lett a néppárti frakciónak. A 2009-es parlamenti reform után a soron következő európai választások eredményeképp a 736 fős testületben 265 tag alkotta a kereszténydemokrata képviselőcsoportot. Majd a 2014-es választások után, a frissen taggá vált horvát képviselőkkel együtt a 751 fős parlamentben 221 néppárti mandátumról beszélhetünk.

Szabó Pál:
„Régió és térszerkezet”
az elmélettől a területpolitikáig
 Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 275 p.

Szabó Pál „Régió és térszerkezet” című könyvének olvasása közben eszembe jutott egy réges-régi hirdetés az egyik leninvárosi panelház oldalán: „Műanyag – az ismeretlen ismerős”. Valahogy így van ez a könyv címében szereplő fogalmakkal is, mivel ezek a szavak – különösen a régió – nap, mint nap elhangzanak és használjuk őket, sokszor akár úgyis, hogy a pontos tartalmukkal nem vagyunk tisztában, vagy éppen oda sem figyelünk rájuk.

Nem könnyű ebben a kérdéskörben újat mondani, de talán nem is ezt kell célul kitűzni, hiszen önmagában a fogalmak szerteágazó körüljárása is hatalmas feladatot ad a témával foglalkozóknak. A szerző is megjegyzi, hogy könyvtárnyi kapcsolódó szakirodalom létezik, és ennek célirányos kiválogatása, illetve szintetizálása komoly szakmai kihívást jelent.

A könyv első nagyobb fejezete a régió fogalmának és tartalmának tisztázásával kezdődik, az etimológiai alapoktól kiindulva igazi multidiszciplináris szemléletmóddal ismerheti meg az olvasó a régiók típusait, azok sajátosságait és jellemvonásait, a kialakulásuk/kialakításuk mozgatórugóit, beleértve akár az intézményesülés, illetve a kapcsolódó identitás kérdéskörét is. A régió kifejezés használatának rendkívüli sokszínűségére és tartalmának elasztikus mivoltára az igazán bőséges szakirodalmi összefoglalás nagyszerűen mutat rá.

A következő alfejezet a régiók fogalmának európai léptékű értelmezését tekinti át, kiemelt hangsúlyt biztosítva a NUTS rendszernek. A regionális szint felértékelődése, különösen a kohéziós politika aspektusából nézve nagyon fontos részét jelenti az európai integráció fejlődésének, még ha ez napjainkban a nemzetállami keretek hangsúlyosabbá válása miatt valamelyest háttérbe is szorul.

A hazai régió koncepció megszületése és kifermálódása, majd fokozatos elszorvadása elgondolkodtató kivonatot jelent a magyar területpolitika rendszerváltás utáni folyamatainak a harmadik alfejezet részeként. A sorok közül át-átsejlik a szerző véleménye és állásfoglalása, amelyet azonban sokszor a kutatói objektivitás fátyla mögé rejt – talán indokolt óvatossággal – a drasztikusan átrendeződő viszonyok tükrében. Némi hiányérzete támadhat az olvasónak – bár az alsó-középszintű térfelosztás és regionalizálódás csak érintőlegesen kap szerepet –, mivel a Leader HACS területek és a hazai funkcionális régiók, valamint körzetek logikailag akár bele is kerülhetek volna a fejezetbe.

A területi fejlettség kérdésköre jelenti a mű következő nagyobb egységét. Elsősorban és indokoltan a GDP, valamint annak kritikájaként, alternatívájaként megjelent egyéb mérőszámok lényegre törő bemutatására kerül sor. A fejlettség és fejlődés mérésének dilemmája érthető módon viszonylag szűk mederben marad az érintett könyvfejezetben. A GDP mérésének kapcsán néhány izgalmas nemzetközi

példán keresztül is meg-megcsillan a szerző regionális földrajzban való jártassága, amely élvezetesebbé teszi a problémakör megismerését. A gazdasági fejlettség sűrűségi mutatói a térszerkezet felé jelentenek zökkenőmentes átvezetést.

A könyv harmadik nagy fejezete a térszerkezettel kapcsolatos kérdéseket járja körbe. Az első alfejezet az általános fogalmi alapokat fekteti le és a logikai sorrendnek megfelelően, indokoltan előbb a típusokat tartalmazza, és azok jellemzését nyújtja, aztán igyekszik definíciót alkotni. A térszerkezet kapcsán a centrum-periféria viszonyrendszer bemutatása nem tér ki az általános regionális fejlődési elméletekre (ezek talán messzire is vezethettek volna a 3.3. alfejezetben következő európai térszerkezeti áttekintéstől).

A térszerkezet kutatása és ábrázolása alfejezet a „csomópont”, „tengely” és „zóna” térszerkezeti elemcsoportokat azonosítja a térszerkezeti ábrák alkotóelemeiként. A tengelyekhez köthetően akár a hálózatok kérdéskörét is be lehetett volna emelni, mivel azok részben visszaköszönnék az európai térszerkezeti modellek kapcsán is.

A 3.3. alfejezet az európai térszerkezeti modelleket gyűjti csokorba (egy részét jóformán gyümölcskosárba). A szerteágazó és változatos modellek bemutatása lényegre törő, így nem veszik el a részletekben. A pusztá bemutatáson és rövid jellemzésen túl a fő mozgatórugó az, hogy milyen hatása volt ezeknek az elsősorban tudományos eredményeknek a szakpolitikai diskurzusban, tervezésben és döntéshozatalban.

A következő alfejezet Kelet-Közép-Európa térszerkezeti modelljeit tekinti át, a szakirodalmi vonatkozásokon túl a szerző saját elemzései és ábrái is nagyobb arányban kaptak helyet, tovább árnyalva a térség térszerkezeti modelljeinek tartalmát.

A térszerkezet európai uniós területpolitikai dokumentumokban, valamint a regionális politika célrendszerében, a területi kohézió elérésében való megjelenése ismételten feszes összefoglalásban szerepel. A közösségi fejlesztési dokumentumok, a kohéziós jelentések értékelése korrekt, és kifejezetten jó látni az időbeli komparatív elemzést, a szimbolika és nevezéktan fejlődését – főként a Pentagon esetében. Nem feledkezik meg a szerző az európai térfolyamatok alakulásáról sem, amelynek a fő mondanivalója, hogy az EU-n belül a korábbi klasszikus centrum-periféria dichotómia oldódott, helyette (főleg a poszt-szocialistaközép-európai országok csatlakozásával) a Nyugat-Kelet diszparitás, majd egyre inkább a nagyváros-vidék kettősség éleződött ki. A szerző szavaival élve a térszerkezetben az „oldódó banán-, erősödő szőlőmodell” átalakulás kísérhető nyomon.

A 3.6. alfejezet a hazai területpolitikai dokumentumokat veszi górcső alá. Megállapításai alapján megfigyelhető, hogy a térszerkezet kettős jelentésköre – a területrendezés és a területfejlesztés szemlélete – eltérő és külön utakon is jár, noha ez nem lenne szükségszerű. Némileg megbotlik a logikai vezérfonal azzal, hogy a térszerkezet fogalmi meghatározása, definiálása ismét előkerül a hazai fejlesztési dokumentumok elemzésénél. Az összefoglalással jól nyomon követhetővé válik

a térszerkezet koncepciójának tartalmi átalakulása és ábrázolásának fejlődése – valamelyest megkésve az európai trendekhez képest.

A könyv kifejezetten olvasmányos és élvezetes stílusú, szembetűnő ugyanakkor a kevésbé tagolt szerkezete.

Szabó Pál munkájában rámutat arra, hogy hazánkban a térszerkezet fogalmának használata és annak vizuális megjelenítése a virágkorát éli, míg a fejlett országokban mindez már kezd kikerülni a sodorvonalból.

Nem szabad azonban megelégedezni arról – ahogyan Rónai András is rávilágított –, hogy a térképekkel történő vizualizáció (akár részletes tematikus térképről, akár chorem típusú ábráról legyen szó), illetve azon keresztül a szuggesztív nem elhanyagolható szereppel bír. Ennek fontossága pedig megkérdőjelezhetetlen, különösen a területi kérdésekkel foglalkozó szakemberek számára. A könyvet ugyanakkor érdemes lett volna (illetve érdemes lehet majd) bővíteni olyan részekkel, amelyek az oktatásban is célzottabban használható, még gyakorlatibb útmutatót kínálnak akár egy chorem típusú ábra megrajzolásához, felhívva a figyelmet a legjobb gyakorlatokra és az esetleges buktatókra is.

Szabó Pál könyvének elolvasásával több tudományterület képviselői is találnak kellő alapot ahhoz, hogy felismerjék a kérdéskör fontosságát és ezáltal érdemi gondolkodásra serkentse az olvasóját. Egy javarészt hiánypótló munka született, amely több alapvető és gyakran – bár nem feltétlenül kellően megalapozottan – használt fogalom alapos körbejárását végezte el az elméleti megalapozástól a gyakorlati alkalmazásokig. Csak reménykedni tudunk abban, hogy a közeljövőben még több és kevésbé egyértelmű fogalom is hasonló módon kerül majd feldolgozásra.

ismerteti: Pénzes János

Kerekes Sándor (szerk.):

Fenntarthatóság és közösségi pénzügyek

Szerzők: Oroszi Sándor (1. fejezet), Kerekes Sándor (2. fejezet),

Gál Veronika (3. fejezet), Parádi-Dolgos Anett (4. és 7. fejezet),

Varga József (5. és 6. fejezet)

Wolters Cluwer Kiadó, 2016, 283 old.

A fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés témaköre és relevanciája megkérdőjelezhetlenné, illetve megkérdőjelezhetlenné vált napjainkra, ismerve a nyilvánvaló tendenciákat és kockázati tényezőket, amelyek a jelenlegi – tágabban értelmezett – jólétet veszélyeztetik. A fenntarthatóság szükségessége mind az egyének, vállalkozások, gazdasági entitások szintjén, mind pedig a magasabb, összetettebb együttműködési szférákban (helyi gazdaságok, régiók, nemzetgazdaságok, globális szint) indokoltá vált.

A fenntarthatóság kiterjesztett értelmezési lehetőségei és az egyre növekvő adaptációs nyomáskényszer merőben új szemléletmódot, elemzési technikákat és megoldási javaslatokat követelnek meg az elméleti és az alkalmazott tudományokkal foglalkozóktól is. A hagyományos megközelítés (triple bottom line) szerint a fenntarthatóságnak három, egymásra kölcsönösen ható pillére van – természeti, társadalmi és gazdasági. Ezeket további négy pótlólagos dimenzióval egészíthetjük ki: (1) a törvényhozási, szabályozási rendszer fenntarthatósága, beleértve a közösségi feladatok kormányzati/önkormányzati menedzselését, illetve a képessé tevő környezet kialakítását és működtetését. (2) Közpénzügyi és fiskális fenntarthatóság – ami sajátosságainak következtében külön kezelendő az üzleti vagy versenyszféra fenntarthatóságától, (3) a kulturális közeg fenntarthatósága, amely alapvetően a bizalomra, a közösségi szellemiségre, kulturális beidegződésekre, motivációkra, attitűdökre, szabálykövetésre, tudatosságra, tanulási folyamatokra és a társadalmi tőkére utal. A (4.) kiegészítő dimenzió az elszámoltathatósági és kontrollrendszerek létezésére és kielégítő funkcionalitására mutat rá, amely a fenntarthatóság szempontjából káros jelenségeket, folyamatokat és magatartási mintázatokat hivatott kiszűrni, csökkenteni, illetve megszüntetni. A hét dimenzió együtt létezik és egymásra kölcsönösen kihatnak. A fenntarthatóságról – meglátásom szerint – ezen tényezők ismeretében lehet a leginkább objektíven megnyilvánulni.

A bemutatásra kerülő, „Fenntarthatóság és közösségi pénzügyek” című könyv a vizsgált téma tárgyalása során már ebben a kiterjesztett szemléletben íródott, sőt érvelésében a fenntarthatóság „értelmezési tartományát” a gazdasági-társadalmi szisztémákat, illetve a globális ökológia rendszert – mint az értékteremtés közegét –, valamint annak sajátosságait is merőben új megvilágításba helyezi.

Az értékteremtési folyamatok színterét nyílt, komplex, adaptív rendszerként azonosítja, amelynek sajátosságai, attribútumai markánsan eltérnek a korábbi teóriák által előfeltételként kezeltéktől. Az általános egyensúlyelmélet és annak eszközrendszere nem tudja kezelni azokat a jellemzőket, amelyek a legfrissebb – a

valósághoz leginkább közel álló – rendszerszemléleti megközelítésekben megtalálhatóak (lásd például Kornai János [1971] „Anti-equilibrium. A gazdasági rendszerek elméleteiről és a kutatás feladatairól” című könyve, amely gyakorlatilag előfutára volt a ma egyre népszerűbb és igazolhatóbb komplexitás elméletnek, vagy az ő gondolatiságára (is) építő Beinhocker [2006] által jegyzett alapmű a complexity economics-ról, „The Origin of Wealth: Evolution, Complexity and the Radical Remaking of Economics”).

Jelen könyv első kettő fejezetében mindez felvázolásra kerül és egyértelműsíti az olvasóval a különbözőségeket és az új paradigma szükségességét. A fenntarthatóság vizsgálata tehát egy olyan nyílt rendszerben elhelyezve képzelhető el, amely a komplexitás jegyeit hordozza magán: nemlineáris viselkedés; az interakciók, az elemek/ágensek közötti kapcsolatok, hálózati struktúrák fontossága; az ok-okozati összefüggések tisztázatlansága; a rendszerdinamika, a rendszerszintű mintázatok megjelenése/kialakulása (emergence vagy emergent patterns); holisztikus gondolkodásmód, illetve az ágenseket hajtó motivációs erők jelenléte.

A komplex adaptív rendszerekben (CAS) döntéseket hozni, folyamatokat előre látni, kockázatokat megbecsülni, a közösségeket/társadalmakat a fenntartható jólét felé terelni, a közpénzügyi rendszert menedzselni és a visszacsatolási, illetve elszámoltatási folyamatokat levezényelni nem egyszerű feladat. Ennek kapcsán nem felejtkezhetünk el arról sem, hogy ebben a szemléletben különösen kényes terület a rövid távú egyéni és a hosszú távú ökológiai érdekek összehangolása és az erőforrások elhasználódásának/amortizálódásának makroszintű kezelése figyelembe véve a természeti hatásmechanizmusok akár több száz éves időhorizontját is (lásd: 2. fejezetben). A kiadvány alapvetően a fenntarthatóság és pénzügyek közös metszetére koncentrál úgy, hogy a korábban említett 7 dimenzió mindegyikére utal direkt vagy indirekt módon, ezzel is még jobban kiszolgálva a holisztikus látásmódot és javaslattevét.

A könyv összesen 283 oldalt és hét fejezetet tartalmaz. Ezek közül első kettő erős tudományos megalapozását adja az azt követő tartalmi egységeknek. A felvezető rész (1. A gazdasági fenntarthatóság zárt és nyílt hálózatok esetén) alapvetően a rendszerszemléleti megközelítést indokolja meg összehasonlítva azt a korábbi modellekkel és elképzelésekkel, kihangsúlyozva azok gyengeségeit és hiányosságait.

A második fejezet (2. Gazdasági, környezeti és társadalmi fenntarthatóság) alapvető meghatározásokat és az új gondolkodásmódhoz passzoló fogalmakat tisztáz és empirikus megfigyeléseken nyugvó megállapításokkal illusztrálja a leírtakat. Ebből a fejezetből megtudhatjuk, hogy mi a különbség a gyenge és az erős fenntarthatóság értelmezése között és azt is, hogy a globális klímaváltozást miért nem kezelhetjük olyan eszközökkel, intézkedésekkel, mint amelyeket a hagyományos externáliáknál alkalmazunk. Megismerkedhetünk a vállalatok két alapvető típusával (értékkeremtő, illetve erőforrásokat pocsékoló) és a biodiverzitás szempontjából is nélkülözhetetlen természeti erőforrásokba való hosszú távú befektetések „lélektanáról” is olvashatunk. A fejezet külön kitér az emberi fogyasztási kultúra

és a magántőkés elvű vállalkozások erőforrás-keresleti magatartásának fenntarthatóságot érintő tényezőire is (pl.: ökotudatosság, munkamegosztás, önzőség/mohóság; rövid távú szemlélet, profitéhség).

A fejezet bevezeti a rendszerelmélet egyik legismertebb és leggyakrabban használt fogalmát, amelynek tanulmányozása még inkább érthetővé teszi a fenntartható társadalmi-gazdasági és ökológiai folyamatokat. A szerző így fogalmaz:

„A reziliencia általános értelemben rugalmas ellenállási képesség, azaz valamely rendszernek – legyen az egy egyén, egy szervezet, egy ökoszisztéma vagy éppen egy anyagfajta – azon reaktív képessége, hogy erőteljes, meg-megújuló, vagy akár sokszzerű külső hatásokhoz sikeresen adaptálódjék. [90. o.]”

Az is kiderül – ezzel is utalva az ellenőrző rendszerek szükségességére –, hogy a rugalmas, alkalmazkodásra képes társadalmi-ökológiai rendszerek működésének fenntartásához nélkülözhetetlen a „csalók szigorú megbüntetése és társadalmi megvetése. A környezet és a társadalom egészségét is csak a megfelelő erkölcsi értékrend biztosíthatja” [93. o.].

Mindez az én olvasatomban azt jelenti, hogy szükséges egy olyan elszámoltathatósági rendszer és protokoll megléte és eredményes működtetése, amelynek alapvető feladatai közé tartozik a jogosulatlan előnyszerzők/szabályszegők és a fenntarthatósági dimenziókat tudatosan veszélyeztetők beazonosítása, szankcionálása, tevékenységük korlátozása, megszüntetése, illetve a folyamatok teljes körű átláthatóságának biztosítása. Ezáltal is a társadalom és az egyén erkölcsi, etikai szempontú „stimulálása”, a tudatosság fokozása, ami a személyes, belső kontroll-rendszer (lelkiismeret) működését is elősegítheti.

A harmadik fejezet (Fenntarthatóság a bankok gyakorlatában, pénzügyi társadalmi vállalkozások) tématerülete már szűkített és a banki tevékenység fenntarthatósági vonatkozásaira koncentrál és a Bangladesben alapított Grameen Bankot, illetve annak eszmerendszerét veszi górcső alá. Itt tulajdonképp a képessé tevő környezet kialakításáról és szükségszerűségéről van szó, amely olyan kompetenciákat, képességeket fejleszthet ki az aktorokban, illetve azok jótékony hatását még inkább kiteljesítheti, amelyek akár a fenntarthatóság irányába „terelik” az adott közösséget. A fejezet szerzője a következőket írja le: „A bank filozófiája azon az elgondoláson alapul, hogy a szegények kihasználatlan képességeket birtokolnak. Sokkal inkább sújtja őket lehetőségek hiánya, mint a képességeké. A tőkéhez való hozzáférés biztosítása – még 50 USD-nél kisebb összegek esetén is – elegendő energiát és kreativitást képes felszabadítani, az emberek már ennyiért is hajlandók keményen dolgozni, hogy leküzdjék a szegénységet. [117. o.]”

A gondolatsor vége magyarországi utalásokat és párhuzamokat taglal. A 4-7 fejezetek a helyi pénzek – mint közösségfejlesztő és fenntartható, lokális gazdaságélénkítő eszköz – elméletét és gyakorlatát tárgyalja, külön kitérve az önkormányzatok szabályozó szerepére. Mindezek által betekintést nyerhetünk külföldi és hazai jó, vagy ha úgy tetszik a legjobb gyakorlatokba, azok történeti kontextusaiba és kialakulásuknak a motivációiba is. Bemutatásra kerül többek között a

svájci WIR, a német Chiemgauer, a Soproni Kékfrank, a Balatoni Korona, a Bocs-kai Korona, a Tokaji Dukát és az Alsómocsoládi Rigac is.

A könyv elolvasása után elmondhatom, hogy számos olyan impulzust és ismeretet kaptam a szerzőktől, amelyeket saját kutatási területembe [közpénzügyi ellenőrzés, számvevőszékek tevékenysége és kihívásai a változó világban, a fenntarthatóság és a külső, független ellenőrzés kapcsolata] is fel tudok használni és a fenntarthatóságról alkotott elképzeléseimet is élesítették és új értelmezési szempontokkal egészítették ki. A könyv tartalmisága, szellemisége és üzenete is megragadó, inspiráló. Rendkívül széles szakirodalmi bázison nyugvó érvelése és szintézisei bárki számára hasznosak lehetnek.

Ha túlságosan „bulvárosra” váltanám a könyv iránti érdeklődés fokozását, akkor talán az alábbi kérdésekkel kelteném fel a leendő olvasók figyelmét, ígervén a válszok megtalálását és világos kibontakozását a kiadvány áttanulmányozása révén:

- Mi az úgynevezett József-fillér, és miért hozhatjuk kapcsolatba a kamatos kamatozás exponenciális jellegével?
- Mi a köze a pénz forgási sebességének a lokális gazdaság fejlesztéséhez?
- Milyen előnyök származnak a helyi pénzek használatából, de mégis miért tiltják be néhány helyen?
- Miért köthető a helyi pénzek kialakulása a válságokhoz?
- Mit is jelent és milyen mechanizmusok érvényesülése révén mondható el az, hogy a jelenlegi pénzrendszer a lakosság legnagyobb részével több kamatot „fizettet meg”, mint amennyit azok realizálnak (negatív előjelű nettó kamat), és ezáltal is növelve a társadalmi vagyoni különbségeket?
- Mi a közös metszet/pont a németországi Chiemsee térsége és a magyarországi Hajdúnánás vagy éppen Alsómocsolád között?
- Mi a közös a kalákában és a LETS-körökben, vagy az Ithaca órákban?

De természetesen nem csak ezekre derül fény, hanem például számos érdekes, különleges, ritkán előkerülő fogalom/jelenség értelmezése és újraértelmezése is megtalálható a könyvben, beleágazva gyakorlati példák sorába és a fenntarthatóság kiterjesztett értelmezésébe. Számomra az alábbiak voltak a legfontosabbak:

Csutora-paradoxon, externáliák és azok aspektusai, stock és flow gazdaság, Kuznets-görbe és árnyék zóna, „kíváncos társadalmi diszkontráta”, életminőség, jólét és jól-lét, Jevons-paradoxon, Easterlin-paradoxon, fenntartható fogyasztás, átbillelési pont, Equator elvek, Grameen Bank, társadalmi vállalkozások, helyi pénzek/közösségi pénzek, endogén gazdaságfejlesztés, a seigniorage típusai, őskamat...

A fenntarthatósággal és annak vizsgálatával kapcsolatba hozható legfontosabb elméletek, személyek, azok meghatározó gondolatai is megjelennek és az összefüggési láncolatok is érthetővé, világossá válnak. A teljesség igénye nélkül: a Walras-modell, A. Smith, T. R. Malthus, D. Hume, F. Quesnay, E. Beinhocker, D. Ricardo, J. M. Keynes, A. S. Eddington, J. Hicks, D. W. Pearce és A. B. Atkinson, A. C. Pigou, R. H. Coase, I. Fisher, a TOBM-modell, S. Kuznets, G. Grossman,

Ehrilch-modell, Heller F., Csíkszentmihályi M., Mellár T., S. Gesell pénzülmélete, M. Kennedy, B. Lietaer stb.

A könyvet bárkinek ajánlom, aki a téma iránt elkötelezett, vagy akár épp ezáltal akar megismerkedni ezzel a sokrétű és szerteágazó területtel. Hasznos lehet hallgatóknak, oktatóknak, döntéshozóknak, vidék- és településfejlesztők számára, (vidék)szociológusnak, fenntarthatósággal foglalkozó kutatóknak, illetve pénzügyi szakembereknek egyaránt. A tartalmi mélységet és pontosságot alátámasztják az empirikus vizsgálatok eredményei, a nemzetközi és hazai gyakorlatok széles tárháza, a vonatkozó magyar jogi szabályozás ismertetése, az elgondolkodtató logikai fejtegetések, párhuzamok, amelyek további vizsgálatokat indukálhatnak. Ide sorolható még a szintetizált ismeretanyag és a szemléletes összevetések, komparatív elemzések, a kritikai észrevételek, illetőleg a mindezek alapján megfogalmazott szakmai javaslatok.

Számomra a könyv legfőbb üzenete, hogy ne féljünk az új gondolatoktól/ötletektől, szemléljük a körülöttünk lévő világot rendszerként és így kialakíthatóak fenntartható helyi szintű, kreatív, innovatív válaszok a külső, globális adottságokra és folyamatokra.

ismerteti: Nagy Sándor

